

“Pracheenandra Kavyalu - Rajanithi”

A Doctoral Thesis by

Dr. Pami Reddy Damodara Reddy

సర్వస్వామ్యములు ఓచయితవి

ప్రథమ ముద్రణ - 1994

ప్రతులు - 1000

వెల : రూ. 50-00

ప్రతులకు :-

డా॥ పామిరెడ్డి దామోదర రెడ్డి

ఆంధ్రోపన్యాసకులు

సి. వి. ఎల్. ఎన్. ఆర్. డిగ్రీ కళాశాల

ఆనంతపురం.

.....

శ్రీమతి పామిరెడ్డి రాధ

దుద్దేకుంట (గ్రామము, పోస్టు)

బెలుగుప్ప (మండలం)

ఆనంతపురం (జిల్లా) 515 741

తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం వారి

అర్థిక సహాయంచే ప్రచురించబడినది.

ముద్రణ :

శ్రీ సత్యతీర్థ ప్రింటింగ్ ప్రెస్

కమలానగర్, ఆనంతపురం.

రాజనీతి రహస్యం

కారే రాజులు రాజ్యముల్ గలుగవే గర్వోన్నతిం జెందరే
వారే రీ సిరి మూట గట్టికొని పోవంజాలిరే భూమిపై
పేర్లెవంగలదే శివి ప్రముఖులున్ పీఠిన్ యశఃకాములై
ఈరే కోర్కెలు వారలన్ మరవిరే యిక్కాలమున్ భార్గవా।

(భాగవతం - పోతన)

అని బలి చక్రవర్తి శుక్రావార్షవితో అంటాడు తాను సంపాదించిన సిరి వెం
రాదవి గుర్తించిన బలి చాలా జ్ఞానవంతుడు. అందుకే అతని కీర్తి ఇప్పటికీ మిగిలిం
జీమూత వాహనమిలాగా అయిన కథా మిగిలింది. బలి చెప్పిన పైమాటల్లో భారతీ
రాజనీతి పరమార్థమంతా ఇమిడి వుంది.

ఈనాడు రాజులు పోయారు. రాజ్యాలు పోయాయి అయినా రాజనీతి మాత్ర
దాదాపు అనాటికీ ఈనాటికీ ఒకలాగే ఉంది. పృథుత్వాలను కూల తోయటంలో
కింద తులు వ్యాపి-ప వేయటంలో, ఎత్తుకు పైఎత్తులు వేయటంలో, ప్రజల అభిప్ర
యార్థి తనుకు అనుకూలంగా మలుచుకోవటంలో అనాటి రాజులకు, ఈనాటి రాజకిం
వేస్తలకు పృథావంలో అట్టే తేడా కనిపించటం లేదు. దీనికి కారణం తెలుసుకోవాలంటే
ఈ గ్రంథం అవశ్యం చదవదగింది.

ప్రజాస్వామ్యంలో రాజులుండరు ప్రజా ప్రతినిధులుంటారు. కాని వారి వైభవ
అనాటి రాజుల కన్నా ఏమాత్రం తీసిపోవటం లేదు. వారిని ఆశ్రయించి కవిత్వాల
రాసి అంకిత మిచ్చిన ఇస్తున్న పృథుత్వ కవులు ఈనాడు ఉన్నారు. ఎదిరించిన సామా
న్యుడికి అనాడు శిక్ష తప్పలేదు. ఈనాడు తప్పడంలేదు. దీనికంతా కారణం ఒకటుంది
అదే రాజనీతి రహస్యం

మనిషికి అధికార దాహం చాలా భయంకరమైన గుణం. భర్త పాలకుడు, భార్య
పాలితురాలు కావటానికి మగవాడిలోని ఈ అధికార దర్పమే కారణం. అలాగే అధికా
కింద ఉన్న చిన్న ఉద్యోగి విషయమూ అంతే. ఇలా పాలక-పాలిత సంబంధం ఎక్క
డెక్కడ ఏ రూపంలో ఉన్నా అధికారి పాలకుడుగానే పాలిస్తాడు. అంటే రాజు తాలూకు
లక్షణాలు వస్తాయన్న మాట అంటే వెంటనే వాడి చలనంలో రాజనీతి రహస్యం
ప్రకటితమౌతూ ఉంటుంది. అందుకే తన క్రింది వాడిని తనకు అనుకూలంగా మార్చు
కుంటారు. సమాన బలవంతుడితో శత్రుత్వం పాటిస్తారు. తనదొక పక్షంగా అభిప్ర
యాన్ని కూడ గడతాడు. సామదాన భేద దండోపాయాలు ఎప్పటికేడి అవసరమో అడి
వాడి తన స్థానాన్ని కాపాడు కుంటాడు.

మూలంగా ఇదే రాజరికమంటే. ఇది ఎప్పుడూ 'అర్థం'తో ముడిపడి ఉంటుంది
అందుకే ప్రభువు తన వారిని డబ్బుతో మేపుతూ, వాళ్ళు గడి మీరకుండా చూస్తుంటాడు
అలాగని ఎవరూ తనకన్నా ధనవంతుడు కాకుండా కూడా జాగ్రత్త పడుతుంటాడు
అంచేత అర్థశాస్త్రం - రాజనీతికి జన్మించిన మరో శాస్త్రం ఉంది అది దండనీతిఎవరెవరి
ఎలా అధికార నియంతృత్వంలో ఉంచుకోవాలి అన్నది. ఈ మూడు రాజనీతి లో ఉంటే
అదే ఒకనాటి రాజరికం. వ్యవస్థ వేతిలో ఉంటే ప్రజాస్వామ్యం. కాని వ్యవస్థను మళ్ళీ
మనపే నియంతృత్వంవారిని ప్యయత్నిస్తూ ఉండటం వల్లనే అధునిక మారాజులు
సారాజులు, బూజులు ఎదో ఒక రూపంలో ఈనాటికీ కనిపిస్తున్నాయి.

భారతీయులు ప్రపంచ మేధావులు చాలా కాలం భావించినట్టి అమాయకులుకారు అనాగరికులుకారు. వారు ఏ ఇతర దేశీయులు మేల్కొనంత ముండుగానే మేల్కొని ఇతరులకు ప్రబోధ గీతాలు అలపించారు. అలాంటి ప్రబోధ గీతాలు మూడున్నాయి ఒకటి వేదం. మరొకటి పురాణం. మూడవది శాస్త్రం. కార్యకార్య వివక్షణన శాస్త్రాన్ని అధారంగా గుర్తించడం మంచిదని భారతీయులు చాలా కాలం ముంగుర్తించారు. అందుకే లిఖిత రాజ్యాంగ నిర్మాణం వంటి రాజనీతి శాస్త్రాన్ని స్పష్టించారు. రాజు వేడిలో అధికారం ఇచ్చినట్లే ఇచ్చి 'ధర్మం' రాజు కన్నా గొప్పదని దాని "రాజధర్మం" అంటారని నిర్వచించారు. ఒకనాడు రాజున్న వాడి అవసరం చాలేదని మనిషిలో అన్యాయ ప్రవృత్తి ఏర్పడగా, పరమాత్మ ఆంశ ధర్మ పరిరక్షణ కోసం 'రాజు' రూపంలో అవతరించెదని రాజు ధర్మానికీ ప్రజలకు నడుమ అన్యాయ కర్తృత్వం వాడు అధికార కాముకుడూ ధర్మహీనుడు, లోభి, అపకారి కారాదని అలా అయిన పక్షంలో వాడిని ప్రజలు నిర్దాక్షిణ్యంగా చంపి లేదా తిరుగుబాటు చేసి, వాడి స్థానంలో మరొకణ్ణి స్థాపించుకుంటారని రాజనీతిని నిర్వచించిన మహర్షులకు తెలుసు. అందుకే "ధర్మమతమే" ప్రాచీన రాజకీయ వ్యవస్థ అని, జ్ఞానపంతులైన బ్రహ్మపురాజుమహర్షేత్రంలో ప్రజారక్షణమనే యజ్ఞం చేసి రాజయోగ సాధకుడు కావాలని శాసించారు జనక మహర్షి వంటి రాజ యోగులు ఈ విధంగా ముక్తిని సాధించారు. రాజు నిమిత్త మాత్రంగా సింహాసనం మీద ఉండాలి తప్పు చేసిన వాడు తన కుమారుడైనా శిక్షించాల్సిందే (మాధవ వర్మ కథ) తన భార్యనైనా దండిచాల్సిందే (నీతను అడవిలో వదలి వెయ్యటం)! అలాంటి రాజులను రాజులు అన్నారు. వారి జీవితాల్ని కాళిదాసు ప్రభృతులు కావ్యాలుగా రాశారు. ఆ నమూనాలోనే నన్నయాయలు తమ గ్రంథాలలో రాజనీతిని జత చేశారు. ప్రబంధాలలో కూడా సందర్భం వచ్చినచోట్ల 'రాజనీతి'ని వివరిస్తూ వెళ్ళారు. 18వ శతాబ్దం వరకు వచ్చిన కావ్యాలలో చాలా కావ్యాలలో రాజనీతి ఎదో ఒక రూపంలో తప్పనిసరిగా ప్రకటమయింది.

కాని చిత్రమేమిటంటే కావ్యాలలో కనిపించేది చాలా వరకు సమకాలీనమైన రాజనీతి స్వరూపం కాదు రాజులు ఇన్ని శతాబ్దాలలోనూ ఒకే విధంగా లేదు. సప్తాంగ వ్యభావమూ మారిపోయింది. అర్థాబ్దం రీతులు, దండన పద్ధతులూ చాలా మార్పులు పొందాయి. సమకాలీన శాసనాలతో పోల్చి చూస్తే కావ్యాలలోని రాజనీతి యథా మూలకంగా ఆ సంస్కృత గ్రంథాలలో ఉన్నట్టుగానే చాలా వరకు చెప్పినట్లు తెలుస్తుంది. ఎవరో అముక్త మాల్యదకర్త వంటివారు కొత్తగా కొన్ని అంశాలు చేర్చారు అవి ప్రాచీన స్మృతి గ్రంథాలలో ప్రసిద్ధమైనవిగా కనిపించటం లేదు. (గిరిజాపాదు గురించి రాయలు రాసిన "చిల్లుదాసును ... .." ఇత్యాది పద్యం ఇలాంటిది) ఇన్ని కావ్యాలలోని రాజనీతి స్వరూపం మహాభారతంలో సూక్ష్మ రూపంలో కనిపిస్తుంది.

మహాభారతంలోని 'రాజనీతి' మీద చాలా గ్రంథాలు ముద్రణ పొందా-
 అంతేకాదు ఆ గ్రంథాన్ని వదలి ఇతర కావ్యాలలో కనిపించే రాజనీతి స్వరూపాన్ని :
 శాఖలోని పరిశోధక మిత్రుడు డా॥ పి. చామోదరరెడ్డి ఈ గ్రంథం ద్వారా అవిష్కరి-
 న్నాడు. సామ్యుడు సమర్థుడు మా విశ్వవిద్యాలయ రిజిస్ట్రార్ అయిన ఆ డా॥
 పి. యల్. శ్రీనివాసరెడ్డి గారి పర్యవేక్షణలో తయారయిన ఈ గ్రంథంలో రాజనీ-
 తి స్వరూపం చక్కగా వివరింపబడింది. చామోదరరెడ్డి బహు గ్రంథ పఠనవల్ల పండి-
 తేవ వల్ల, చాలా ఓర్పుతో నేర్పుతో ఈ గ్రంథాన్ని సరిపించాడు. సాధారణం
 ఇలాంటి అంశాల మీద పరిశోధన చేయటానికి విద్యార్థులు ఇష్టపడరు. అలాం
 పరిస్థితిలో రాజనీతికి సంబంధించిన సప్తాంగ స్వరూపాన్ని, దండనీతిని, దాత్య వి-
 నాన్ని సమగ్రంగా విశ్లేషించిన డా॥ రెడ్డి అభినందనీయుడు.

ప్రతి అధ్యాయంలోనూ ఎంతో శ్రమకు ఓర్పు ఆయా గ్రంథాలలోని శాస్త్ర ప్రవ-
 తాన్ని ఉదాహరించి కావ్యాలలోని ప్రయోగాలను చూపడం. ఈ గ్రంథంలోని పద్దతి
 ఈ పద్దతి వల్ల ప్రాసన కావ్యాలలో కేవలం ఉక్తి ప్రాధాన్యతే కాకుండా సాంస్కృతి-
 ప్రాధాన్యం ఎంత ఉందో బాగా తెలుస్తుంది.

ఈ గ్రంథంలోని మెరుగులను ప్రశంసించాలంటే ప్రతి పుటనూ ఉదాహరించాలి
 వస్తుంది. 1-17 పుటల నడుమఉన్న రాజనీతి నిర్వచనం పరిశోధకునికి విషయంపట్టి
 ఎంత సమగ్రమైన అవగాహన ఉందో తెలుపుతుంది. ఉపయుక్త గ్రంథ సూచికన
 గమనిస్తే ఈ పరిశోధనాంశమంత గగనమోగింపవచ్చు ఇలాగే తక్కిన అధ్యాయ
 లో కూడా నిశితమైన చూపుతో విషయాన్ని విశ్లేషించటం ముఖ్యంగా మనల్ని ఆకర్షిం-
 తుంది.

చివరగా ఒక మాట. పు 11-12 పుటలలోని భాగమును భవిష్య నెడను
 మహాభారతములపై దృష్టివలయు (అము 4-41) అన్న రాయల పద్యానికి అరం కేవలం
 జాగ్రత్త పాలన చేయాలనికాదు. రాజ్యం కేవలం సుఖానుభవానికి సంబంధి-
 తిందిగావని, ప్రవృత్తి-నివృత్తి మార్గాలను రాజు సమన్వయించుకొని బ్రతకాలని అర్థం
 ఇదీ ముందు వెప్పిన రాజయోగం-రాజనీతికి మూలం ఇదే. భారతీయులు ఈ రెంటికి
 ప్రధానంగానే గుర్తించారు. డా॥ రెడ్డి భవిష్యత్తులో ఇలాంటి గ్రంథాలు రాసి, ప్రాచీ-
 తాజనీతిని సమంతుపును నిర్మించి ఉత్తమ ఉపాధ్యాయుడుగా, పరిశోధకుడుగా
 కాణించాలని అధ్యాపకునిగా నా ఆశంస.

పాఠకులకు స్వాగతం

అనంతపురం
 18-9-94

అచార్య హెచ్. ఎస్. బ్రహ్మానంద

కృతజ్ఞతలు

ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాలు-రాజనీతి. అనే పరిశోధన అంశాన్ని సూచించి, పర్యవేక్షకుడిగా బాధ్యతలు స్వీకరించి నా పరిశోధన ఫలితాన్ని విశ్లేషణ చేయడమే కాకుండా నా మానసిక సంఘర్షణల్ని ఎప్పటికప్పుడు గుర్తించి, వాటిని తొలగిస్తూ, నాలో పరిశోధన వల్ల పట్టుదలను కలిగిస్తూ పరిశోధన పూర్తి కావడానికి అన్నివిధాల సహకరించిన పూజ్యులు గురువర్యులు ఆచార్య పి. ఎల్. శ్రీనివాసరెడ్డి, రిజిస్ట్రార్, శ్రీకృష్ణదేవరాయ విశ్వవిద్యాలయం, ఆనంధపురం గారికి,

విరాళ నిస్సృహల మధ్య ఊగిసలాడుతున్న నన్ను వెన్నుతట్టి ప్రోత్సహించి, పరిశోధన చేయడానికి స్ఫూర్తినిచ్చిన పూజ్యురాలు, మాతృశ్రీ డా॥ ఎం. కె. దేవకి గారికి,

నా సిద్ధాంత గ్రంథాన్ని సమగ్రంగా విశ్లేషించడమేకాకుండా చైర్మన్ గా వ్యవహరించి, రాజనీతిపై నీ కృషి ఇంకా కొనసాగాలి, నీకు అండగా నేనుంటాను అని ప్రోత్సహించి, అనేకకాలం లోనే ఈలోకానికి దూరమైన కీ॥శే॥ ఆచార్య మద్దూరి సుబ్బారెడ్డి శ్రీ పరిశోధనాధ్యక్షుర విశ్వవిద్యాలయం, తిరుపతి గారికి,

నామీద ఆదరంతో విశ్లేషించి, సమీక్షించిన ఆచార్య కొలకలూరి ఇనాక్ గారికి. ఈ గ్రంథాన్ని ఒకవత్ పరిశీలించి "రాజనీతి రహస్యం" విప్పి చెప్పిన ఆచార్య హెచ్. ఎన్. బ్రహ్మానంద గారికి,

పరిశోధనకు సంబంధించిన సలహాల్ని, సహకారాల్ని అందించిన "ఆంధ్ర భారతి" ఆచార్య అధ్యాపక బృందానికి,

నాకు పి.హెచ్.డి పట్టాను ప్రధానం చేసి గ్రంథ ముద్రణకు అనుమతి ఇచ్చిన శ్రీ కృష్ణదేవరాయ విశ్వవిద్యాలయం అధికార అసదికార వర్గానికి,

గ్రంథ ముద్రణకు ఆర్థిక సహాయం చేసిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానం, తిరుపతివారికి

ఈ సిద్ధాంత గ్రంథం ముద్రణకావాలని ఆకాంక్షించిన మిత్ర వర్గానికి ప్రత్యక్షంగా, పరోక్షంగా సహాయపడిన ఎందరికో మరెందరికో...

నా హృదయపూర్వక ధన్యవాదాలు.

విషయసూచిక

క్రమ సంఖ్య - అధ్యాయాలు

పుట సంఖ్య

1	రాజనీతి - నిర్వచనం - అవశ్యకం	1 - 17
2	రాజ్యం - సప్తాంగాలు	18 - 80
3	రాజు - రాజ ధర్మాలు, స్వరూప స్వభావాలు	81 - 129
4	రాజు - పాలనా వ్యవస్థ	130 - 167
5	రణ తంత్రం - విదేశాంగనీతి	168 - 234
6	ఆధార గ్రంథాలు	235 - 236
7	సంక్షిప్త పద సూచిక	237 - 238

1. రాజనీతి - నిర్వచనం - ఆవశ్యకం

సామాజికాభివృద్ధి పరిణామదశలో వివిధశాస్త్రాలు వెలిశాయి. ఇవి మహాపురుషుల క్షామభవంతో రచించబడ్డాయి. ఇలాంటి శాస్త్రాలలో రాజనీతిశాస్త్రం ఒకటి. "ప్రాఫెసర్ వింటర్ నిట్జ్, డా॥ పి.వి. కానే దండనీతి (రాజనీతి) ధర్మశాస్త్రాల నుంచి అవిర్భవించిందని పేర్కొన్నారు¹. రాజనీతిశాస్త్రం రాజ్యసంబంధమైన అతిప్రాచీనశాస్త్రం. "చర్చనీయమైన విషయాన్ని గురించి రుజువు చేయదగిన సూత్రాల సముదాయానికి శాస్త్రమని పేరు². దీన్ని రెండు విధాలుగా వర్గీకరించవచ్చు. ఒకటి సామాజికశాస్త్రం, రెండు ప్రకృతిశాస్త్రం. రాజనీతి శాస్త్రాన్ని సామాజిక శాస్త్రంగా చెప్పవచ్చు. రాజనీతి తత్త్వాన్ని గురించిన విచారణ మొట్టమొదట గ్రీకుదేశంలో నగర రాజ్యాలు వర్తిల్లేకాలంలో ప్రారంభమైందని కొందరు రచయితలు సిద్ధాంతీకరించారు³. క్రి.పూ. నాల్గో శతాబ్దానికి ప్లేటో, అరిస్టాటిల్ మొదలైన పాశ్చాత్యులు రాజనీతి తత్త్వాలను కూలంకషంగా పరిశీలించి, చర్చించి, రాజనీతి శాస్త్రానికి మూలస్థంభాలై నిలిచారు. మన పూర్వులక రాజనీతి తెలియదని కొందరు పాశ్చాత్యులు అభిప్రాయపడ్డారు⁴. భారతీయ సాహిత్యాన్ని క్షుణ్ణంగా పరిశోధిస్తే వాళ్ళ అభిప్రాయం నిరాధారమనీ, కేవలం సంకుచిత దృష్టితో చేయబడిందనీ తేలుతుంది.

సంస్కృత సాహిత్యం - రాజనీతి -

భారతీయ సాహిత్యంలో రాజాంశం, తదితర పరిపాలకులకూ ఉపాదేయమై రాజనీతిని తెలిపే ప్రయత్నం బృహత్తరంగా సాగింది. అతి ప్రాచీనమైన వేదాల్లో రాజనీతిని గురించి చెప్పబడింది. ఋగ్వేదం (10వ మండలం 173, 174 సూక్తాల్లో) రాజధర్మం, రాజనీతి గురించి పేర్కొనబడింది. రాజనూయ, అశ్వమేధయాగాది గురించి ఋగ్వేదం చెబుతోంది. ఆధర్వవేదం అధిభూత ప్రకరణాలలో రాజులు, రాజసనాలు, యుద్ధాలు, శత్రు పరాజయ ఉపాయాలు చెప్పబడ్డాయి. గౌతమ, బౌద్ధాయ అపస్తంబ ధర్మసూత్రాల్లో రాజనీతి గురించి వుంది. అష్టాదశపురాణాల్లో రాజనీతి గురించి వర్ణనలు మాత్రమే ఉన్నప్పటికీ, అగ్నిపురాణంలో రాజనీతి విస్తారం లభిస్తుంది. స్మృతులలో మనుస్మృతి, యజ్ఞవల్క్యస్మృతి రాజులకు పాలనావిధానా న్యాయ నిర్ణయాన్ని బోధించే రాజనీతి గ్రంథాలు. రామాయణ మహాభారతాలు జగ్ర సిద్ధిగాంచిన భారతీయ ఇతిహాసాలు. ఆదర్శరాజ్యపాలన గురించి రామాయణం పేర్కొ రాజ్యావిర్భావాన్ని, రాజరిక వ్యవస్థ స్వరూప స్వభావాల్ని, యుద్ధాల్ని, యుద్ధఫలితా గురించి భారతం వివరించింది. ఈ కావ్యాలు రాజనీతిని గురించి విశేషం పేర్కొన్నాయి. రఘువంశం, కిరాతార్జునీయం, 'శివపాలవధ' మొదలైన కావ్యాల

స్త్రామైన రాజనీతి కనబడుతుంది. పృతిజ్ఞాయోగంధ రాయణం, మృచ్ఛకటికం, యద్రాక్షునం రాజనీతి ఇతివృత్తంతో కూడివున్న రూపకాలు. కొటిల్వని అర్థశాస్త్రం, ముందక నీతిసారం, శుక్రనీతిసారం ప్రసిద్ధి గాంచిన నీతి బోధక గ్రంథాలు. వీటిలో రాజనీతి గురించి విపులంగా చర్చించబడింది. దశకుమార చరిత్రం, కాదంబరి రాజనీతి బంధిత గద్యకావ్యాలు. హర్షచరిత్ర, విక్రమాంక దేవచరిత్ర, రాజ తరంగిణి రాజనీతి శాస్త్రమైన చారిత్రక కావ్యాలు. నీతి కథలకు సంబంధించిన పంచతంత్రం రాజనీతిని రింబి పేర్కొంది. రాజనీతిపట్ల ఆనాటి పాలకులకు అవగాహన కలిగించడానికి రచనలు తోడ్పడ్డాయి.

తెలుగు సాహిత్యం రాజనీతి :-

రాజనీతిని బోధించడంలో తెలుగు కవులుకూడ తమవంతు కృషి చేశారు. తెలుగు హిత్యాన్ని అనువాద, స్వతంత్ర రచనలని రెండు విధాలుగా విభజించవచ్చు. ఓటిలో త్వేకంగా రాజనీతిని తెలిపే రచనలున్నాయి. కథా సందర్భాన్ని బట్టి అక్కడక్కడ జనీతిని జోడించిన రచనలున్నాయి. ఇవేకాక సంకలన గ్రంథాలని మరొక విభాగం. పై రెండు విభాగాలలోని రాజనీతిని ఏర్పి, వివిధ శీర్షికల క్రింద కూర్చి ఒకే తిగా ఏర్పరిచిన గ్రంథాలివి. కవిత్రయ భారతం, కుమార సంభవం, మార్కండేయ రాణం, హరివంశం, ఉత్తర హరివంశం, రంగనాథ, భాస్కర రామాయణాలు, యూర బాహుచరిత్ర, నీతిశాస్త్ర ముక్తావళి, వారుచర్య, పలనాటి వీరచరిత్రం, భాగవతం, చతుంత్యాలు, శృంగార శాకుంతలం, విక్రమార్కచరిత్రం, సింహాసన ద్వ్యతింశిక, క్షౌర్యగద చరిత్ర, ఆంధ్ర విష్ణుపురాణం, అముక్తమాల్యద, కళాపూర్ణోదయం, కువల శంఖచరిత్రం, సకలనీతి సమ్మతం మొదలైన కావ్యాలలో రాజనీతి విషయాలున్నాయి.

జనీతి నిర్వచనం :- (పాశ్చాత్యులు)

ఏథెన్స్ నగర రాజ్యంలో సిరిక్యూస్ దుర్మార్గానికి జన జీవనంలో నైతిక విలువలు కాగా 'సోశిల్యమే జ్ఞానం, జ్ఞానమే సోశిల్యం' అనే నినాదంతో సోక్రటిస్ నైతిక ధర్మాన్ని ఉద్ధరించడానికి ప్రయత్నించాడు⁵. రాజనీతి, నీతిశాస్త్రానికి దగ్గర బంధం వుందని, అవినీతిగా ప్రవర్తించే పాపకులు ఉత్తమ రాజకీయ వ్యవస్థను ఏర్పరచే ని, అదేవిధంగా నీతి బాహ్యంగా వ్యవర్తించే పృజలు ఉత్తమ రాజ్యాన్ని పొందించలేరని ఆయన పేర్కొన్నాడు⁶. సోక్రటిస్ శిష్యుడైన ప్లేటో "రాజ

తి శాస్త్రం, నీతిశాస్త్రంలో ఒక భాగం మాత్రమే. ప్రజలకు న్యాయం, ధర్మం, యోజనం చేకూర్చడమే రాజ్య లక్షణం. అందుచేత తత్వవేత్తలయిన రాజులు Philosopher Kings] పరిపాలించడం ఉత్తమ పద్ధతి" అని ధర్మ శాస్త్రాధ్యకాన్ని, వితేశనూ ప్రశసించాడు.⁷ మృధయగంలో రాజనీతి మతాన్ని ఆశ్రయించిది. రాజులకు పీఠాధిపతులకు మధ్య వాదోపవాదాలు జరిగాయి. ఇటలీ దేశంలో రాచక పరిస్థితి నెలకొనివుంది. ఇలాంటి దశలో మెకియవెల్లి 'దిప్యిన్స్' 513) అనే గ్రంథాన్ని రచించి అసాధారణ రాజనీతిజ్ఞతను కనబరచాడు. మెకియవెల్లి" రాజనీతి శాస్త్రానికి స్వతంత్ర పృతిపత్తి కల్పించి వాస్తవిక, ఆచరాత్మక రాజకీయాలకు రాజనీతి సిద్ధాంతాన్ని సన్నిహిత పరచినాడు. రాజనీతి స్త్ర స్వతంత్ర ప్రతిపత్తికి అడ్డుగా నిలిచే మతాన్ని, నైతిక శాస్త్రాన్ని రాజనీతి స్త్రం నుంచి స్పష్టంగా వేరు చేసినాడు. కార్యసాధనలో మాత్రమే మతసంస్థలు ఉపయోగించుకొనవలెను కాని, వాటి ప్రభావానికి మాత్రం గురి కాకూడదు. వీ ద్వారా సుస్థిరత, శాసన విధేయత రాజ్యంలో ఏర్పరచవచ్చు. మత నైతిక గాలు రాజనీతికి లోబడి యుండవలెనని మెకియవెల్లి వక్కాణించాడు. "8 బిల్కుని అర్థశాస్త్రం, మెకియవెల్లి 'దిప్యిన్స్' అనే గ్రంథాలు సిద్ధాంతవివరణలో ఒకటి కలిగి వున్నాయి. జయాభిలాషి అయిన రాజుకు వుండాల్సిన గుణాల్ని పుండంలో ఇద్దరు పరస్పర సంబంధాన్ని కలిగి వున్నారు. వీరిద్దరు ప్రయోగాత్మక పాలనా పద్ధతుల గురించి చెప్పడం వల్ల వాస్తవిక రాజకీయాలతో సన్నిహిత బంధాన్ని ఏర్పరచుకొన్నారు. ప్రయోగాత్మక రాజనీతికి ఇరువురూ మాతన స్పృధాన్ని కలగ చేయడంలో సఫలీకృతులైనారు.

జనీతి - భారతీయుల నిర్వచనం :-

భారతీయ రాజనీతికి ధర్మం మూలం. ధర్మాన్ని రక్షించడమే రాజు కర్తవ్యం. ఇలాంటి రాజు అధర్మపరుడు కాకుండా వుండడానికే రాజనీతి శాస్త్రం ఉపబడింది. ధర్మానికి ఏర్పడిన విపత్తు తొలగించడానికే బ్రహ్మ రాజనీతి శాస్త్రాన్ని తయారుచేశాడు (భార. శాం 2-198 మించి 203). కాబట్టి రాజు అనే ధర్మరక్షణకై ఆవిర్భవించాడని స్పష్టమవుతోంది. ఇలాంటి గురు తరస్యత స్వీకరించిన రాజు అవినీతిపరుడుగా మారకుండా, అతనికర్తవ్యాన్ని గుర్తు పుడానికే రాజనీతిశాస్త్రం అవసరమవుతుంది. "అన్నీక్షకి శ్రయీ వార్తల యోగముములకు దండము సాధనము, దాని ప్రయోగమే దండనీతి. అది ఇది వరకు ఉంచని దానిని లభింపజేయును. లభించిన దానిని పరిరక్షించును, రక్షింపబడిన

దానిని వృద్ధి చేయును వృద్ధిగావించిన దానిని సత్పాత్రుల కందజేయును. లోక
యాత్ర అంతయు దానిపై ఆధారపడి యున్నది.⁹—” అని కొటిల్కుడు దండనీతిని
నిర్వచించాడు: “సంపద కోసం ప్యయత్నించడం, సంపదను అభివృద్ధి చేయడం
గడించిన దానిని రక్షించడం, రక్షించిన దానిని చక్కగా వ్యయం చేయడం రాజు
విధులుగా” తిరక్కరళ్ చెబుతోంది.¹⁰ ప్రాచీన సాహిత్యంలో చెప్పబడ్డ రాజనీతి
విషయాలు పరిశీలిస్తే, రాజ్యం అవలంబించే నీతినే రాజనీతి అనవచ్చు. అంటే
రాజ్యపాలనకు అవసరమైన వనరులను సమకూర్చుకొని వాటిని సమన్వయించి
తెలివిగా అధికారాన్ని ప్యయోగించి పరిపాలన చేయడమన్నమాట. రాజ్యం సప్తాంగ
సంయుతం. రాజు సప్తాంగాల్లో ఒక అంగమే అయివప్పటికి రాజ్యాన్ని సక్ర
మంగా పాలించే బాధ్యత రాజుదే. అందువల్ల రాజు రాజ్యాన్ని పాలించే పద్ధతులను
తెలిపేది రాజనీతి అని నిర్వచించవచ్చు.

రాజనీతి పర్యాయ పదాలు :-

మన సాహిత్యంలో రాజనీతికి పర్యాయ పదాలుగా దండనీతి, అర్థశాస్త్రం,
నీతిశాస్త్రం, రాజనీతిశాస్త్రం, రాజశాస్త్రం, రాజధర్మం, క్షత్రియధర్మం అనేవి
కనిపిస్తాయి.

దండనీతి :- దండం విరవనాన్ని గొతముడు ఇలా పేర్కొన్నాడు.

“దండము అనే పదం, ‘డం’ అనే మూల పదం నుంచి వచ్చింది; ‘డం’
అనగా నియంత్రణ చేయు అని అర్థం. రాజు వర్ణాశ్రమ ధర్మాల్ని అతిక్రమించిన
వారిని దండన ద్వారా నియంత్రణ చేస్తాడు”¹¹

“The etymology of danda is derived from the root dad, ‘to hold’. He also refers to the views of others citing their names. Thus, according to Aupamanyava, dand is to be derived insted from the root dam’ to tame; to bring under control”¹²
దండం అనే పదం విపులార్థాలతో కూడుకొని వుంది.

“పగ వారి కొద్దిగా భావించరాదు

కొంచెపు ఫణినైన కొట్టెడి కొరకు

ఘనమైన దండమే కావలె గాని

కూడదు చులకని కోలల గొట్ట

తప్పెనా తమకాన తరిమి కరిచెడిని, (ప్రవీచ. పుట-330)

దండం అనే పదం కేవలం ‘కర్’ అనే అర్థంలో వాడబడింది.

“దండార్థుల దండింపమి

దండనర్థులగు వారి దండించుట యీ

రెండు నకీర్తిరముల భూ

మండల నాయకుల నిరయమగునులజేయున్” (కళా.7-269)

ఇక్కడ దండించడమనేది శిక్షించడమనే అర్థంలో వాడబడింది.

“దండము లేకున్నను బ్రజ

లొండొరువుల నాక్రమింతుడువిత స్థితి యై

నుండవు వర్ణాశ్రమములు

దండింపని భూమి పతికి ధర యేర్పడునే.” (న.నీ.స-1-88)

“దండంబు రాజునకుం బరాయణంబు...” (భార. శాం-3-111) అని రాజనీతికి బదులుగా ‘దండం’ అనే పదాన్ని ప్రయోగించారు.

దండనీతిని గురించి కొటిల్యుడిలా చెప్పాడు. “చతుర్వర్ణ చతురాశ్రమము లతో కూడిన ఈ లోకం రాజదండముచే పాలింపబడి, స్వధర్మ కర్మలయందభి రుచి కలిగి ప్రజలను తమతమ మార్గములందు నడుచునట్లు చేయుచున్నది “13 భీష్ముడు దండనీతి జన్మవృత్తాంతం చెబుతూ దండనీతికి మరో పేరు సరస్వతి అని అంటాడు. 14

ఆర్థశాస్త్రం :- రాజనీతి శాస్త్రాన్ని అర్థశాస్త్రం అన్నారు. “భూ సంపాదన పరిపాలనములు నుద్దేశించి పూర్వాచార్యులచే ఎన్నెన్ని ఆర్థశాస్త్రములు రచింపబడినవో వానినన్నిటిని సమకూర్చి ఈ అర్థశాస్త్రము వ్యాయబడింది.” 15 అని కొటిల్యుడు చెప్పడంవల్ల అంతకు పూర్వమే రాజనీతిశాస్త్రం అర్థశాస్త్రం అనే పేరుతో చెలామణిలో వుండేదని తెలుస్తుంది.

నీతి శాస్త్రం :- “నీతి అన్న పదానికి తీసుకొని పోయేది, ‘చేర్చేది’ అని అర్థం. అంటే మానవుని సన్మార్గంలోకి తీసుకొని పోయేది, సదాచరణవైపు చేర్చేది నీతి అని చెప్పవచ్చును.” 16 పాలకులను, పాలితులను సన్మార్గంలోనికి, సదా చరణ వైపుకు తీసుకుపోవడానికి నీతిశాస్త్రగ్రంథాలు రాయబడ్డాయి. రాజ్యాన్ని పాలించడానికి రాజులకు తగిన సూచనలు ఇందులో వున్నాయి.

“ వ్యసనములు మాని రాజు విద్యత్రప్తం

సంగియై పురాణేతిహాసములు వినుచు

నీతి వినునేని స్పృహతికి నేర్పు మిగులు

వసుధ బామునకెఱకలు వచ్చినట్లు ” [న.నీ.స. 1-34]

“ నీతి యెఱగువాడు నిఖిలంబు లందును,

ఖ్యాతి లాభ పూజలందు నొప్పు —” [న.నీ.స. 1-33]

“ Of the prince who does not follow Niti the Kingdom is weakened, the army is inefficient, and the civil service is disorganised

other elements of the state get topsy - turvy, in short, - evils prevail everywhere - "17 అని అంటాడు శక్యనీతికారుడు.

నీతి శాస్త్రానికే న్యాయశాస్త్రం అని మరోపేరుంది. "...సకల శాస్త్రంబులందు నయ శాస్త్రంబు ముఖ్యంబని తలంచి చెప్పం బూనితి..." (స.నీ.స 1-7 అని అంటాడు మడికి సింగన. " నయ మార్గంబున లక్ష్మీ...." [స.నీ.స. 1-32 అని నీతిశాస్త్రాన్ని ప్రశంసించడం వల్ల నయశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం ఒక్కటే అని తెలుస్తుంది. నీతిశాస్త్రాలు కర్తల పేర్లతో బెలామణిలో వున్నాయి. కామందకనీతి శాస్త్రం, శక్యనీతి సారం ఇలాంటివే.

రాజశాస్త్రం :- దండనీతిని రాజశాస్త్రం అనికూడ అంటారు. ఇది రాజులకు సంహిత [code for the rulers] వంటిదని అంటాడు జయశాస్త్రి. 18

రాజధర్మం :- ఇది రాజులకు చట్టం వంటిది. [Law for the rulers] అని అంటాడు జయశాస్త్రి. 19

" పట్టిన కార్యమిశ్వరుడు పట్టి పెనంగిన జేరనిక చే
పట్టుట రాజధర్మమని పల్కెడు నీతి...." [జె.భార. 4-50]

రాజనీతి శాస్త్రం :- ఇది రాజులకు సంబంధించిన నీతిశాస్త్రం. హిరణ్యకశిపుడు ప్రహ్లాదుని చదువు గురించి అడిగే సందర్భంలో రాజనీతి పుస్తకాన్ని పంపి. ఇతని విద్యలతోపాటు రాజనీతిని గురువులు బోధించే వాళ్లని తెలుస్తుంది. [అం.వి.పు 2-281]

క్షత్రధర్మం :- రాజునే క్షత్రియుడంటారు. 'క్షత్' 'త్రయే' అనే ధాతువు నుంచి నిష్పన్నమైంది. అంటే గాయం నుంచి, ఉపద్రవం నుంచి స్వస్థత చేకూడే వాడు. క్షత్రియ ధర్మం, రాజధర్మం ఒకే అర్థంలో వాడబడుతున్నాయి. ఋగ్వేద కాలానికే క్షత్రియ శబ్దమున్నట్లు తెలుస్తోంది. " యథా రాష్ట్రం గుపిత క్షత్రియస్య-"20 క్షత్రియశబ్దం ఇప్పటికీ, ప్రాచీనార్థంలోనే వాడుకలో వుంది. "క్షత్రియునకు శత్రుధారణం బార్హత్రాణ రక్షణార్థంబుగాదే ...." [మా. ఉ 8-165] అని అంటాడు మారన.

" దుష్ట శిక్షణము సంతుష్టిగా జేసి
శిష్ట రక్షణమును జేయంగ లేని
క్షత్రియులకు నేల సత్కిరి కలుగు" [ద్వి.భార.శల్య. 3-64

ది క్షత్రియ లక్షణం. కాశీ రాజుతో యుద్ధం చేసి ఏందరినో బలిపెట్టడం ఇష్టం
కీ అలర్కుడు తన రాజ్యాన్ని కాశీరాజుకు ఇవ్వబోయాడు. అందుకు కాశీరాజు,

“క్షత్రియుడెందునాజి వెలిగా నిజ రాజ్యము వైరికిచ్చునే
క్షత్రియ ధర్మవేది విటుగాదన కట్టులు పల్కితాహన
క్షేత్రమునందు శాత్రువుని గెల్చి ధరిత్యి పరిగృహించి న
తక్షిత్రియుడెల్ల భోగములు గైకొనుగాకిటు లేలగైకొనున్” [మా.పు
-368] అనిక్షత్రియ ధర్మాన్ని చెబుతాడు.

రాజనీతి శాస్త్రం - ఇతర శాస్త్రాలతో సంబంధం :- రాజనీతి శాస్త్రానికి చరిత్ర,
అర్థశాస్త్రం, నీతిశాస్త్రాలతో చాల దగ్గర సంబంధం వుంది.

రాజనీతి శాస్త్రం - చరిత్ర :- రాజ్యానికి సంబంధించిన గత కాలపు రాజకీయ,
ఆర్థిక, సామాజిక, మతపరమైన విషయాలన్ని చరిత్ర చెబుతుంది. చరిత్రలో
జరిగిన కొన్ని సంఘటనలు రాజనీతికి ఆధారమవుతాయి.

“The Science of politics is the one science that is deposited
in the stream of history like the grains of gold in the sands of a
river”²¹ అని అక్టన్ ప్రభువు రాజనీతి శాస్త్రానికి చరిత్రకు వున్న సంబంధాన్ని
సరిపాడు.

“Political Science is the fruit of history and history is the
root of Political Science”²² అని పెల్లి పేర్కొన్నాడు. “గత రాజకీయాలే
నీటి చరిత్ర”²³ అని అంటాడు ఎడ్వర్డ్ థామస్. రాజాంతఃపుర నియమావళిని
పేర్కొంటూ తమ రక్షణ పట్ల నిర్లక్ష్యంగా వ్యవహరించి ప్రాణాలు కోల్పోయిన
రాజుల పేర్లను ఉదాహరణంగా ఇచ్చాడు కొటిల్కు.²⁴ ఇదే విషయాన్ని మడికి
సింగన పేర్కొన్నాడు. [న.నీ.ప. 1-288] ఇండ్రియ లోలురై పతనమైన
రాజుల్నికూడ కొటిల్కు పేర్కొన్నాడు.²⁵ ఇలా చరిత్రలో జరిగిన సంఘటల్ని
పేర్కొంటూ హెచ్చరించడం రాజనీతి గ్రంథాలలో కనబడుతుంది. రాజనీతి
శాస్త్రానికి చరిత్ర పరిశోధనాలయమని [Laboratory] చెప్పవచ్చును.

రాజనీతి - అర్థశాస్త్రము :- కొటిల్కు తన రాజనీతి శాస్త్రానికి అర్థశాస్త్రమని
పేరు పెట్టాడు. “మనుష్యుల జీవితమునకు మూలము అర్థము. అట్టి భూమిని
సంపాదించు ఉపాయములు పాలించు ఉపాయములు - దీనిని గురించిన శాస్త్రము
అర్థశాస్త్రము”²⁶ అని ఆయన పేర్కొన్నాడు. ఆధునికకాలం అర్థశాస్త్రానికి

కొటిల్సుని అర్థశాస్త్రానికి ఎలాంటి సంబంధం లేదు. అధునిక అర్థశాస్త్రంలో వుండే ఉత్పత్తి, పంపకం, వినిమయం, వినియోగం అనే విషయాల్లో ప్రభుత్వ ప్రభావం వుంది. అర్థిక సమస్యలెన్నో రాజకీయ జోక్యం వలనే పరిష్కరించబడుతున్నాయి. ఈనాడు కొన్ని రాజకీయ పక్షాలు తమ రాజనీతిలో భాగంగా అర్థిక సమస్యలపై దృష్టిని సారించి పోరాడుతున్నాయి.

రాజనీతి శాస్త్రం-నీతిశాస్త్రం :- సామాజిక, ధార్మిక, ఆర్థిక సంబంధ వ్యవహారాల రీతులను నీతిశాస్త్రాలలో చూడవచ్చు. "అర్థశాస్త్రం ధర్మశాస్త్రాలలో అంతర్భాగమే, ఎందుకంటే యిది రాజు విధులనుగురించి చర్చిస్తుంది. కాబట్టి వీటికి సంబంధించిన చట్టాలునూత్రాలు ధర్మశాస్త్రాలలో కనిపిస్తున్నాయని" 27 డా॥ పి.వి. కానేఅభిప్రాయ పడ్డాడు. "రాజు నడిపించకెట్లు ధర్మంబు నడచు-" (కాశీ.7-31) అని అంటాడు శ్రీనాథుడు. అందువేత రాజ్యమే ధర్మానికి మూలమని తెలుస్తోంది. రాజ్యానికి నైతిక ఆశయాలకు ప్రత్యక్ష సంబంధాలు లేవు. రాజ్యం ప్రవర్తన ప్రజల బాహ్య జీవితానికి సంబంధించింది. అధికారం, బలం దాని ముఖ్యసాధనాలు. నైతిక జీవితం అంతరంగికమైంది. కాబట్టి వ్యక్తి యొక్క ప్రత్యేక కృషి వల్లనే సాధ్యమవుతుంది. రాజ్యాధికారం వల్ల సాధించడానికి వీలుకాదు. ప్రత్యక్షంగా నైతిక జీవనాన్ని ఉద్ధరించడానికి రాజ్యాధికారాన్ని ఉపయోగిస్తే నైతిక జీవనమే నిరర్థకమవుతుంది. రాజ్యాధికారానికి భయపడి ప్రజలు తమలో నైతిక విలువలు వున్నట్లు నటిస్తారేకాని, నిజంగా సదాచార సంపన్నులు కాలేరు.

రాజనీతి పుట్టుక :- సప్తాంగ సహితమైనది రాజనీతి. స్వామి, అమాత్యులు, రాష్ట్రం, దుర్గం, కోశం, సైన్యం, మిత్రులు అనేవి సప్తాంగాలు. మొట్టమొదట బ్రహ్మదేవుడే రాజనీతి శాస్త్రాన్ని తయారు చేసినట్లు భీష్ముని మాటల వల్ల తెలుస్తుంది. "కృతయుగం మొదట్లో మానవులను పాలించడానికి రాజులేడు. ప్రజలు ఒకరికొకరు రక్షకులు, కాలక్రమేణ వాళ్ళలో లోభం, దురాశ వంటి సంకుచిత భావాలు పెరిగి, ధర్మగ్లాని ఏర్పడింది. మునులందరూ కలసి బ్రహ్మ దగ్గరికి వెళ్ళి భయంతో మొరపెట్టుకొన్నారు. బ్రహ్మ వాళ్ళకు అభయమిచ్చి సప్తాంగాలతోకూడుకొన్న నూరువేల అధ్యాయాలు గల ఒక శాస్త్రాన్ని తయారు చేశాడు. దాని పేరే రాజనీతి లేదా దండనీతి. ఇది ప్రజాహితం కోసం ఏర్పడింది. ప్రజలందరికీ సులభంగా అర్థమయ్యేందుకు విశాలాక్షుడనే మహాత్ముడు దీన్ని సంక్షిప్తం చేశాడు. ఆ తరువాత దేవేంద్రుడు కాస్తా, బృహస్పతి మరికాస్తా ఆ శాస్త్రాన్ని తుదించారు. చివరికి శుక్రూడుదాన్ని వేయి అధ్యాయాలకు తగ్గిస్తే అప్పటి వుంచి బాలామంది మనులు కాలానుసారంగా ఇంకా తగ్గిస్తూ వెబుతూ వచ్చారు." భార.శాం. -2-199నుంచి 205).

ఇదే విషయాన్ని శుక్రగీతి ఇలా పేర్కొంది.

"For the good of men Bramha, the self-created Lord, had spoken that treatise on morals which contained 100 Lakhs, i.e. 10 million slokas By a process of selection, the essence of that Nitisastra, which was an extensive argumentative thesis, has been compiled in an abridged form by vasistha and others like myself for the increase of prosperity of rulers of the earth and of others whose life is of short span" 28 దేవతలపై మానవులకున్న ప్రగాఢ విశ్వాసాన్ని, భయాన్ని, భక్తిని దృష్టిలో పెట్టుకొని, సామాజిక నియమాల్ని, మార్పుల్ని లేదా ఇతర అంశాల్ని ప్రజలు గౌరవించడానికి వాటికి దైవికాంశాన్ని మేళవించేవారు. ఈ పరంపరాలోనే రాజనీతి శాస్త్రం ఆవిర్భవించడానికి దేవతలే కారకులు అని ప్రకటించారు. బృహ్మ, విష్ణు, మహేశ్వరుల చేత రాజనీతి శాస్త్రం మానవులకు సంక్రమించింది (భార.శాం. 3-155 సుంవి 121) అని చెప్పారు. రాజనీతి దైవసంబంధమైనా, మానవసంబంధమైనా అది ఆవిర్భవించింది మాత్రం ఖచ్చితంగా ప్రజాహితం కోసమే. రాక్షసుల గురువైన శుక్రుడు, దేవతల గురువైన బృహస్పతి రాజనీతి రచించినవారిలో ప్రథములని ప్రతీతి. అందుచేత కొటియ్యడు తన గ్రంథాది లోనే వాళ్లను స్తుతించాడు. 29 (ఓం నమః శుక్ర బృహస్పతి భ్యామ్) భారద్వాజుడు, విశాలాక్షుడు, పిశునుడు, కౌణపదంతుడు, వాతవ్యాధి, బాహుదంతపుత్రుడు, బార్హస్పత్యులు, ఔశనసులు, మానవులు, పారాశరులు, అంభీయులు" మొదలైన వాళ్లు కొటియ్యని కంటే ముందున్న రాజనీతి శాస్త్రకారులని అర్థశాస్త్రం వల్ల తెలుస్తోంది.

రాజనీతి ఆవశ్యకం :- రాజ్యపాలకులు నీతి సూత్రాలను తప్పని సరిగా పాటించాలి. నైతిక చర్యలవల్ల సామాజిక విధానం పటిష్ఠమవుతుంది. సామాజిక అరాచకత్వం రాజరిక వ్యవస్థతకు పునాది వేసింది. బృహ్మచేత రాజనీతిశాస్త్రాన్ని రచింప చేసింది. సంఘంలో అరాచకత్వం తలెత్తకుండా ఉండడానికి రాజుకు దండనాధికారం ఇవ్వబడింది. దండనీతిని తగిన రీతిలో ప్రయోగించడం రాజు గొప్పతనాన్ని చెబుతుంది. తిరుగులేని దండనాధికారం రాజులను నిరంకుశులుగా మార్చడానికి దారి తీసింది. "అధికారం మనుషులను అవినీతిపరులుగా మారుస్తుంది. అంతులేని సంపూర్ణ అధికారమయితే అది హద్దూ పద్దూలేని అధమాధమాలుగా మనుషులను మారుస్తుంది" 30 అన్న అక్టావో ప్రభువు అభిప్రాయం చాలా సమంజసమైంది. ".....సార్వభౌముడైన భూపతి యాజ్ఞ కెల్లవారు దల్లడిల్ల వలదె?".... (అము 4-206) అని రాయలు చెప్పడం రాజుల అప్రతిహతమైన అధికారాన్ని తెలుపుతోంది. దుర్మార్గుడైన రాజు చేతిలో అధికారం ఉన్నట్లుడి చేతిలో ఆయుధంలాంది.

“అల్పబుద్ధి వాని కధికార మిచ్చిన

దొడ్డ వారి నెల్ల దొలగ గొట్టు”- అని వేమన చెప్పిన మాట తిరుగు లేని వాస్తవం. విస్తృతాధికారాలు రాజులను నిరంకుశత్వపు బాటల గుండా పయనింప చేశాయి. రాజుల స్వార్థం పృజల జీవితాలను మరు భూముల్లోకి నెట్టింది. రాజుల రాజ్యకాంక్షకు రాజనగరాణ, జనపదాలు తగలవడి పోయి శిథిలాలుగా మిగిలాయి. “పుడమితల్లిని రక్తలో పూసిన మందారంలా”³¹ చేసింది. ఇదిచారిత్రక సత్యం. ఇలాంటి దుస్థితి రాకుండా వుండడానికి, రాజులను నైతిక వ్యక్తులుగా తీర్చిదిద్దడానికి రాజనీతిశాస్త్రాలు అవసరమైనాయి. అనమానత్వం సంఘర్షణలకు మూలం. బలవంతుడు, బలహీనున్నిదోచుకునే ‘మత్స్యన్యాయం’ అమలు కాకుండా పాలకులు రాజ్యాన్ని కాపాడాలి. ఒకరినొకరు చంపు కోకుండా వుండే పరిస్థితులు కల్పించాలి. ఇంతటి గురుతర బాధ్యత స్వీకరించిన రాజు స్వార్థపరుడు, అవినీతి పరుడైతే, నియంతగామారి సమాజాన్ని అధోగతిపాలు చేస్తాడు. ఇలాంటి రాజుల మనస్తత్వాన్ని, కార్యకలాపాలను మార్చడానికి, వారికి కర్తవ్య బోధవేయడానికి సవీర్యులైన మంత్రులు, పురోహితులు, ఋనులు మొదలైన వారు రాజనీతిని మౌఖికంగా చెప్పడమో లేదా లిఖితంగా భద్రపరచడమో చేశారు. నైతిక వ్యక్తులు లేకుండా నైతిక సమాజం వుండదు. సమాజానికి అదర్శ వంతుడైన రాజు నుంచే నీతికూడా ప్రారంభం కావాలి. నీతితో రాజ్యపాలన చేయాలి. “....నీతికి బాహ్యులైన ధరణీవర మెత్తురే వారి నుత్తముల్” (భార.ఉద్యో. 2-71) అని అంటాడు తిక్కన. అవినీతి పరులైన చక్రవర్తులు ఎలా పతనమైపోయారో మన సాహిత్యం ఘోషిస్తోంది. వేనరాజు వృత్తాంతమే (హరి.పూ.భా. 1-108) దీనికి నిదర్శనం. అన్ని శాస్త్రాలు, శాస్త్రధర్మాలూ కలిసి పోయే మహాసముద్రం రాజధర్మం. దాని రహస్యాలను సంపూర్ణంగా ఆకళింపుకోవడం సామాన్య విషయం కాదు. అందుకే రాజకుమారులకు విద్యాభ్యాస సమయంలో అన్ని విద్యలతో పాటు రాజనీతిని భోదించే వాళ్ళు. భరత, వాత్సాయన మొదలైన శాస్త్రాలలో నైపుణ్యాన్ని, రథ, గజ. తురగాలను అధిరోపించడంలో నేర్పును, కోదండం, కరవాలం, కుంతం మొదలైన ప్రసిద్ధ ఆయుధాల్ని ప్రయోగించడంతో పాటు వివిధ కళలలో ప్రగతిని పొందడానికి రాముడు కుశలపులకు ప్రత్యేక శిక్షకుల నియమించి వాళ్ళకి జీతాలిచ్చేవాడు. (ని.రా. 10-156) రాముడు కుశలపులకు రాజవిద్యలు నేర్పినట్లు విదితమవుతోంది.

“నయ మార్గంబున లక్ష్మి, లక్ష్మి గలవో నారాయణుండుండు నిశ్చయ మచ్చోవర ధర్మ వృత్తికి నిజస్థానంబు తన్మూలమై జయమెల్లప్పుడు నుల్లసిల్లు ద్విజగత్సం సేవ్యమై కావునన్ నయ శాస్త్రంబె వివేక ధన్యునకు జింతారత్న మెల్లప్పుడున్.” (స.నీ.స 1-33) అని అనడం వల్ల నీతిశాస్త్ర ప్యాముఖ్యం తెలుస్తోంది.

“పెక్కెల నీతిశాస్త్రము

దక్కక నెవ్వండు సదువు ధరనెవ్వడు పెం

పెక్కగ వినునాతడు దా

జిక్కడు సురపతికినైన సిద్ధంబెందున్.” (స.నీ.స. 1-43)

నీతిశాస్త్రాధ్యయనం చేసినవాడు సురపతికి కూడాచిక్కడట! వాడికి లాఘవం ఎక్కువవుతుందని అర్థం. ఇదీ నీతిశాస్త్ర ఆవశ్యకానికి పతాకస్థాయి. దుష్కర్తుడు తన కుమారునికి (భర్తకునికి) పట్టం కట్టేటప్పుడు, (శృ.శా. 4-157 నుంచి 179) రుక్మాంగదుడు వేటకు వెళుతూ తన కుమారునికి (ధర్మాంగదునికి) (రుక్.చ. 3-14 నుంచి 67), యామున ప్రభువు రాజ్యాన్ని కుమారునికి అప్పగించి వాసప్రస్థానికి పోయేటప్పుడు (అము. 4-204 నుంచి 285) రాజనీతిఉపదేశించబడింది.

“ఏమి సుభాషితంబు పరియించితి పుత్రక రాజనీతులే

మేమి యెటుంగ జెప్పె గురిడిప్పుడు నీదగు వుత్తకంబునం

దేమి లిఖించి యున్నయదియిప్పుడు పాఠక శక్తి జూచెదన్

మామది కింపుగా జదువు మా యొక పద్యము వీరిముందఱున్”

(అ.వి.పు 2-281)

హిరణ్య క శి పు డు పృష్టాదుని విద్యార్జనా శక్తిని పరిరక్షించే సందర్భంలో గురువు నేర్పిన రాజనీతి ఏమిటని పృశ్నిస్తాడు. ఇదే విషయం భాగవతంలో కూడవుంది. (7-136) ఉత్సాహ, ప్రభు, మంత్రశక్తికి సంబంధించిన పాలనాశాస్త్రాలు రాజకుమారులకు నేర్పేవాడు. (భాగ. 7-139) రాయలు తిమ్మరుసును అడిగి రాజనీతిని అకలింపు చేసుకొన్నట్లు తెలుస్తోంది (కృ.వి 2-47) సంజయ నీతి, విదుర నీతి, బాణుక్య నీతి, భర్తృ హరి నీతి శతకం మొదలైన నీతి శాస్త్రాలను కర్నాటక రాజులు తెల్లవారుజామునే వినేవారని, వాటిని రాజకు వినిపించడానికి ప్రత్యేక నీతి శాస్త్రపు చదువరి వుండే వాడని తెలుస్తోంది.³² ఆ నీతిని విని రాజులు తదను గుణంగా ప్రవర్తించడానికి ప్రయత్నించే వాళ్ళు. అప్పాజి, అయ్యమరసు, కొండమరసు మొదలైన మంత్రులు రాయలకు రాజనీతిని ఉపదేశించడంతోబాటు “.....సాధువులైన వార్లకున్ను, సాధు జంతులకున్ను బాధజేసేవారిని శిక్షింపక పరాకు జేస్తేను రాజధర్మత్వమున్ను, ఐశ్వర్యమున్ను, జేసిన పుణ్యమున్ను క్షీణమైపోవునని....”³³ హెచ్చరించడమూ కనిపిస్తోంది.

“రాజలక్షణమెయ్యది రాజ్యలక్ష్మి

శాశ్వతంబుగ నుండుటే సరణి రాజ

నీతులెన్ని విధంబులు నిఖిలమెలమి

దెలుపు మెంతయు నామది తేటపడగ" (కృ.వి.2-48)

అని రాయలు మంత్రి అప్పాజిని అడగడం, అయిన రాయల వారికి రాజనీతి బోధ చేయడం గమనింపదగిన విషయాలు.

"గురుడింద్రునకుం దెచ్చిన

సరణిన్ బహునీతి ధర్మ శాస్త్ర స్ఫురణం

బెటిగించితి వెంతయు సు

స్థిరమతి నింతయు గ్రహించితిన్ మంత్రిమణి!" (కృ.వి 2-60)

అని రాయలు సంతోషం వ్యక్తం చేయడం వుంది. నీతి కళాకోవిదుడైన రాజు సంపద, విజయ కీర్తి మొదలైన వాటితో పృథాశిస్తూ, శత్రువులచేత ఎప్పటికి నాశనంకాడు (న.నీ.స.-1-229). కాబట్టి రాజులు నీతి శాస్త్రాన్ని అపొశన పట్టడమేకాక అవరణలో పెట్టాలి.

"ఏ జాడవాడు రాజగు

నా జాడ ప్రజయు దిరుగుననుదినము' యథా

రాజా తథా ప్రజా' యను

నీ జనవాదంబు వింతయేపుడనుడున్" (బై.వేం.పం.తం.1-

401) ప్రజల్లో నైతిక విలువలు పెరగాలి, అంటే రాజు వారికి అదర్శవంతుడుగా నిలవాలి. నైతిక విలువలు లేని వ్యక్తి రాజైతే ప్రజల్లో అవినీతి పెరుగుతుంది. రాజ్యం అరాచకమవుతుంది. రాజు నీతిమహిమతో భూమిని పాలిస్తే దేవేంద్రుని వలె ప్రకాశిస్తాడు. నీతిహిన్యుడైతే సంపదలు కోల్పోయి దీనుడవు శాడు. (రుక్మా.చ.3-15) నీతి శాస్త్రం యొక్క అవసరం, ప్యాధాన్యం ఇలా పేర్కొనబడ్డాయి. "నీతి శాస్త్రం అనేది సద్గుణాలు, సంతోషం, సంపద, పవిత్రతతో కూడు కొన్నదిగా భావించబడుతోంది. కాబట్టి పాలకుడు ఎల్లప్పుడూ జాగ్రత్తగా దాన్ని అధ్యయనం చేయాలి. నీతి శాస్త్రం తెలుసుకోవడం వల్ల పాలకులు శత్రువులను జయింపడంలో, ప్రజల ప్రేమానురాగాన్ని పొందడంలో ప్రజల మధ్య సఖ్యత చేకూర్చడంలో, రాజ్యపాలనలో విజేతలుగా వుంటారు. అహంరం లేకుండా మానవ శరీరాన్ని ఎలా కాపాడలేమో, అలాగే నీతి శాస్త్రం లేకుండా మానవ కార్యకలాపాలలో స్థిరత్వాన్ని సాధించడం కష్టం. నీతి శాస్త్రం అందరికీ ఉపయోగపడుతుంది. కాబట్టి అందరివేత గౌరవించబడుతోంది. స్రభువు పృజాపాలకుడు కావడం వల్ల ఈ శాస్త్రాన్ని తప్పనిసరిగా అధ్యయనం చేయాలి. రోగగ్రస్తుడైన వ్యక్తి నిర్దేశించబడని అహారాన్ని గ్రహిస్తే రోగాలు వెంటనే

ఎలావృద్ధి చెంది, తమంతట తామే వేగంగా బహిర్గతమవుతాయో అట్లే రాజులు నీతి శాస్త్రాన్ని అధ్యయనం చేయకపోతే శత్రువులు హఠాత్తుగా రాజ్యాన్ని వశపరుచుకుంటారు. నీతిలేకుండా ప్రజారక్షణ, దుష్టశిక్షణ అనే రెండు ముఖ్య రాజవిధులు సాధ్యంకావు నీతిని పాటించే రాజు ప్రజలవేత గౌరవించబడతాడు. నీతినిపాటించని రాజుకు ఆదరణ వుండదు. ఎక్కడైతే నీతి-శౌర్యం కలిసి వుంటాయో అక్కడ సర్వతోమఖాభివృద్ధి వుంటుంది. రాజ్యం మంచిని పెంచేదిధంగా, ప్రజానుకూలంగా అలవోకగా కొనసాగాలంటే నీతి ఆదరించబడాలి. రాజు తప్పనిసరిగా తన ఉనికి కోసం నీతిని అనుసరించాలి. నీతిలేకపోతే రాజు పరిస్థితి చిల్లులు పడిన పాత్రవలె వుంటుంది. ఇది రాజు శక్తి సామర్థ్యాలు తగ్గడానికి వీలునూ తద్వారా శత్రువులకు సంతృప్తి నీ కల్గిస్తుంది.” ఆదర్శ రాజ్య పాలన రాజనీతిని పాటించడం ద్వారానే సాధ్యమవుతుంది.

“నీతి పథమున గార్యంబు నిశ్చయించి
తగవుదప్పక సేయునతండు మీద
నిడుమ పొందడు, ధర్మంబు విడిచి చొప్పు
దప్పికావించు నతడు సంతాపమొందు.” (భాస్క, యుద్ధ. 99)

“ఘనబాణ నిహతి యొక్కని గూల్చుగాని
విను నీతిదెగటార్చు విమతి కోటులను
నీతి లావున గాదె నృపుల భూవలయ
మాతంకములు లేక యరయుచున్నారు.” (ద్వి.భార.ఉద్యో. 1-18)

నీతి యొక్క శక్తి సామర్థ్యాలూ, గొప్పదనం ఇలా కీర్తించబడ్డాయి.

ధర్మశస్త్రం :- “ధర్మత విశ్వం లోకాన్ వా, యద్వాధ్యయతే ధర్మాత్మభిః” అనేది ధర్మశస్త్రానికి వ్యుత్పత్త్యర్థం. అంటే విశ్వాన్ని లేక లోకాన్ని ధరించేది -మహాత్ములనే ధరించబడేది అని అర్థం. ధర్మశస్త్రానికి ‘శ్రుతిస్మృత్యాది విపిత కృత్యము సుధర్మములు చేయుటచే కలుగు అదృష్టం, పుణ్యం, న్యాయం, అచారం, స్వభావం గుణం, అహింస, యజ్ఞం, ఉపనిషత్తు, వేదాంతం మొదలైన ఆర్థాల్ని బెబుతున్నా మిమగ్నువులు.³⁵ “ప్రొఫెసర్ ఎఫ్ కిల్లార్న్ ధర్మపద ప్రయోగానికి గల అస్పష్టతను, అయోమయ అన్వయాన్ని తొలగించడానికి ప్రయత్నిస్తూ ‘ధర్మము’ అనే సంస్కృత శబ్దానికి వివిధార్థాలను స్ఫురింజేసే అంగ్లపదం లేదని స్పష్టీకరించినాడు. డాక్టర్ పి.వి. కానే యీ అభిప్రాయంతో ఏకీభవిస్తూ భిచ్చితమైన అర్థాన్ని వివరించడం కష్టసాధ్యమని అభిప్రాయ పడినాడు.”³⁶

ఈనాడు ధర్మం అంటే ఆర్థికసమత అని చాలామంది అనుకోవడం ఉంది. పాశ్చాత్య భారతీయులు ధర్మాన్ని విశాల దృష్టితో చూశారు. “భారతీయ ఇతి ధర్మః” అని ధర్మాన్ని మన మతగ్రంథాలు ఆభివర్ణిస్తున్నాయి. “ధర్మో రక్షతి రక్షితః” అనేవాక్యం కూడా ఇదేవిషయాన్ని చెబుతోంది. తననురక్షించినవాళ్ళని ధర్మం రక్షిస్తుందని అర్థం. వ్యక్తిజీవితంలో వివిధ విషయాలను సక్రమంగా నిర్వహింపజేసి, లోకవ్యవస్థకు సామరస్యాన్ని కలిగించేది ధర్మం. అధర్మపరుడైన మానవుడు తాను ఇబ్బందులపాలు కావడమే కాక సమాజాన్ని అపదలపాలు చేస్తాడు ఇలాంటి స్థితి రాకుండా మానవుని కట్టుబాట్లలో ఉంచడానికై సాంఘిక, నైతిక శాసనాలు ఏర్పడ్డాయి. వీటిని అనుసరించే మానవుడు తన జీవితంలో నాలుగు పురుషార్థాలను సాధించాలి. ఇవే ధర్మార్థకామ మోక్షాలు. మొదటి మూడు ఐసాక జీవితానికి సంబంధించినవి. వీటినే త్రివర్గం అంటారు. వీటిలో ధర్మం జీవితానికి పునాది వంటిది. ధర్మం మానవునికి మానవత్వాన్ని కలిగిస్తుంది. ప్రజల మధ్య సంబంధ బాంధవ్యాలను సక్రమంగా నడిపించేది ధర్మం. తనహక్కులను రక్షించుకొంటూ, పరుల హక్కులను గౌరవిస్తూ, స్వార్థాన్ని పరిమితం చేసుకొంటూ, త్యాగాన్ని పెంపొందించుకొంటూ మానవజాతి అభ్యున్నతికి కావలసిన గుణ సంపద అలవరచుకోవడం మనిషి బాధ్యత. కాబట్టి మానవ సమాజాన్ని సామర్థ్యవేరాజు ధర్మస్థాపన చేయాలి. ధర్మాన్ని రక్షించాలి. అధర్మంతో పోరాడాలి.

యతో ధర్మస్తతో లక్ష్మీ :

యతో లక్ష్మీస్తతో హరి :

యతో హరిస్తతో ధర్మః :

యతో ధర్మస్తతో జయ : 37

ఇదే భారతీయ సాహిత్యం ఘోషిస్తున్న విషయం.

“సాటివారు నిన్ను సాధించగా లేదు

ధర్మమేపుడు నీవు తప్పకున్న ”

“ధర్మమే నృపులకు దారయోగంబు.....” అని వేమన రాజులకు తారకమంత్రం ఉపదేశించాడు. ధర్మంతోనే రాజ్యాన్ని పొందాలి. ధర్మంతోనే దానిని పాలించాలి. ధర్మం ద్వారా ప్రాప్తించిన సంపదను రాజు పోగొట్టుకొనే లేడు. ఆసంపద ఆ రాజును విడవలేడు.³⁸ ప్రాచీన భారతీయ రాజనీతి తత్వవేత్తలందరూ, రాజనీతికి నైతిక ప్రాతిపదికను చేకూర్చారు. రాజుల స్వార్థాన్ని నిరోధించారు. సమాజ శ్రేయస్సే రాజధర్మమని నిర్ధారణ చేశారు. ఎక్కడైతే ధర్మ

స్త్రానికి, అర్థశాస్త్రానికి విభేదం ఏర్పడుతుందో అక్కడ అర్థశాస్త్రంలో చెప్పిన
 'న్ని అచరించాలి³⁹ అని నారదస్మృతి తెలుపుతోంది. ప్రాచీన భారత రాజరిక
 లనలో రాజు అర్థశాస్త్రాన్ని ప్రజలు ధర్మశాస్త్రాన్ని అచరించేవాళ్లు. ఈ రెండింటికి
 భేదం ఏర్పడితే రాజు ప్రజల ధర్మశాస్త్రాన్నే అనుసరించాలి. ఎందుకంటే ధర్మ
 త్రం, అర్థశాస్త్రం కంటే బలవత్తరమైందని యాజ్ఞవల్క్యస్మృతి స్పష్టం చేసింది.
 శాస్త్రాను బలవద్ధర్మ శాస్త్రమ్ ఇతిస్థితిః" [యా.స్మృ. 2-21] ధర్మం, ధర్మ
 రూపం గురించి ఇలా పేర్కొనబడింది.

" రాజు ధర్మము తోడ రాజ్యంబు సేయు
 భూజనులకు ధర్మ బుద్ధి నుండునురు
 ధర్మంబు దప్పక ధరణి పాలించు
 నిర్మలాత్ములు గండు నిత్య సౌఖ్యములు.

.....
 ధర్మంబు రాజుల ధరణి యేలించు
 ధర్మంబు శరణాగత త్యాగ కీర్తి
 గలిగించి రక్షించుగాన ధర్మమున
 గలుగని యర్థంబు గలదె లోకముల
 ధర్మంబు నా నొండు తలపోయలేదు
 ధర్మ స్వరూపంబు ధరణిశ వినుము
 దాసంబు సేయుట దయగల్గి యుంటు
 మానుగా పెద్దలు మన్నింపమనుట
 వంజన సేయక వలయు బేహార
 మంచితగతి నాడుబడియె ధర్మంబు "40

మనుస్మృతి దర్మానికి పది లక్షణాలిని నిర్దేశించింది. పృథక్ స్వభావాని
 ధర్మంబు రాజులకు ధర్మం పది లక్షణాలతో కూడుకొన్నది. ధృతి, క్షమా, దయ,
 సైయం, శౌచం, ఇంద్రియ నిగ్రహం. ధీః, విద్యా, సత్యం అక్రోధం⁴¹ అనేవి.

"ధర్మంబు తన్ను చెనుచును
 ధర్మంబభివృద్ధి పొంది తనుబ్రదికించున్
 ధర్మము కర్మకరంబని

ధర్మం బేములుడు సంతతముతత్వజ్ఞుల్ (బై.వే.పం.తం. 3-126)
 ని ధర్మం అచరించడం వల్ల పొందే ప్రయోజనాలు పేర్కొనబడినాయి. ధర్మానికి
 41 కలిగినపుడు, సాధుజనాన్ని రక్షించడానికి, దుర్మార్గుల్ని నిర్మూలించడానికి
 రాన్ని స్థిరంగా ప్రతిష్ఠించడానికి పృతి యుగంలో అవసరమైనపుడంతా అవత
 త్రానని కృష్ణుడు ధర్మరక్షణ గురించి అర్జునునితో చెప్పాడు.

అధ్యయనములు

1.	రాజనీతి తత్వశాస్త్రము	-	పుట	82
2.	శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం-రాజనీతి	-	"	1
3.	విజ్ఞాన సరస్వతి (సంపుటి-3)	-	"	244
4.	రాజనీతి	-	"	1
5.	గ్రీకు పాలిటికల్ థియరీ	-	"	101
6.	డిసల్ స్టాన్స్ ఆఫ్ పాలిటిక్స్	-	"	10
7.	ది హిస్టరీ ఆఫ్ పాలిటికల్ థియరీ	-	"	77
8.	రాజనీతి తత్వశాస్త్రం	-	"	147
9.	కొటియ్యని అర్థశాస్త్రము	-	"	6
10.	రికర్కురే,	-	"	385
11.	రాజనీతి తత్వ శాస్త్రము	-	"	28
12.	ఇంటర్ నేషనల్ ఆఫ్ డ్రవిడియన్ లింగ్విస్టిక్స్ (జూన్-1987)	-	"	214
13.	కొటియ్యని అర్థ శాస్త్రము	-	"	10
14.	భారతి, (జనవరి-91)	-	"	5
15.	కొటియ్యని అర్థశాస్త్రం	-	"	1
16.	సంస్కృత సాహిత్య చరిత్ర	-	"	582
17.	శక్రనీతి	-	"	5
18.	హిందూ పాలిటి	-	"	5
19.	"పైదే"	-	"	5
20.	యగ్వేద ఆర్యులు	-	"	133
21.	ది సల్ స్టాన్స్ ఆఫ్ పాలిటిక్స్	-	"	7
22.	"	-	"	7
23.	చరిత్ర రచన శాస్త్రం	-	"	59
24.	కొటియ్యని అర్థ శాస్త్రము	-	"	59
25.	"	-	"	14
26.	"	-	"	600
27.	రాజనీతి తత్వ శాస్త్రము	-	"	33
28.	శక్రనీతి	-	"	1
29.	కొటియ్యని అర్థశాస్త్రము	-	"	1

30. ఆంధ్రుల స్వామీన చరిత్ర	-	„	111
31. భీష్ముడువెప్పిన రాజనీతి కథలు	-	„	1
32. రాయవాచకము	-	„	73
33. „	-	„	13, 19
34. శుక్రనీతి	-	„	1నుంచి4
35. సూర్య బాయాండ్ర నిఘంటువు (4వ భాగం)	-	„	401
36. రాజనీతితత్త్వ శాస్త్రము	-	„	47
37. రాయవాచకము	-	„	37
38. విదురనీతి	-	„	60

“ధర్మేణ రాజ్యం విస్తేత ధర్మేణ పరిపాలయేత్”

ధర్మమూలాంశ్రియం ప్రాప్యన జహాతిన హియతే (2-31)

39. భారతి జనవరి 1974	పుట	45నుంచి
----------------------	-----	---------

“యత్ర విప్రతిపత్తిః స్యా

ధర్మ శాస్త్రార్థ శాస్త్రయోః ।

అర్థ శాస్త్రోక్త ముత్సృజ్య

ధర్మ శాస్త్రోక్తమ్ అచరేత్ ॥ [నాటకస్మృతి-1-39]

40. అంధ, ద్విపద సాహిత్య చరిత్ర	పుట	202
--------------------------------	-----	-----

41. మనుస్మృతి 7-9 i
----

42. శ్రీ మద్భగవద్గీతా 4-7, 8.
----

2. రాజ్యం - సప్తాంగాలు

రాజ్యం - నిర్వచనం - అవిర్భావం :-

రాజు అధారంగానే రాజ్యవిధులూ, రాజ్యపాలనా జరుగుతాయి. ఒక రాజ్య సుభిక్షపు ఘనత ఆ రాజ్యపాలకునికి దక్కుతుంది. రామరాజ్యం ఆదర్శ రాజ్యం అంటే రాముడు అనే రాజు పాలించిన రాజ్యం ఆదర్శరాజ్యం అని అర్థం. అందుచేత రాజ్యం-రాజు అనేపదాలు ఒకే అంశానికి సంబంధించిన రెండు విషయాలు రాజ్యం ఎప్పుడు ఏర్పడిందో అప్పుడే రాజు ఆవిర్భవించాడు. రాజు-రాజ్యం ఈ రెండు అంశాల్ని దృష్టిలో పెట్టుకొని రాజ్యోత్పత్తి గురించి వివరించాలి. అందువల్ల రాజ్యం ఏర్పడడానికి దారితీసిన పరిస్థితుల్ని గురించి తెలుసుకోవడం అవసరం. మానవ సృష్టిక్రమం గురించి విభిన్న అలోచనలు వున్నాయి. మన పురాణాలు 'మానవ సృష్టి ప్రజాపతి చేత' జరిగిందని పేర్కొంటున్నాయి. "....ప్రజాపతి వలనం దొలుత మానుష సృష్టియ్యయ్యెనంత దదన్వయ జాతులైన స్త్రీ పురుషులచేత జగంబును వృద్ధిబొందె...." (మా. పు-4-36) ఈ ఆది సమానపుడ కొండ కోనల్లో, అడవుల్లో జీవించాడు. అకలి తీర్చుకోవడానికి ఎన్నో పద్ధతుల్ని అవలంబించాడు. జంతువులను వేటాడి వాటి పచ్చి మాంసాన్ని తినడం నుంచే నేటివరకు మరెన్నో పద్ధతులు, అలోచనలు వేస్తూనే వున్నాడు.

“దున్నక వెడవెట్టక యు

త్పన్నములై వట్టి విపుల బహుసస్యముల

నృన్నుగ గైకొని జనుల

తృన్నతి తో నెలమి బ్రతుకు చుండగనంతన్” (మా. పు 4-41)

ఇలాంటి దశలో రాజ్యం లేదు. రాజు లేదు. అహారసేకరణలో పోటీ, మానవ స్వభావుంలో మార్పు సంభవించాయి. ఈ మార్పుల ఫలితంగా జీవితంలో సమర్థతలు ప్రారంభమై, దోపిడి వ్యవస్థలు చూపించి. ఈ స్థితిలోనే సకార జీవితావసరాన్ని గురించి మానవుడు అలోచించసాగాడు. అతని అలోచన శక్తి పెరిగేకొద్దీ దాని అవసరాన్ని ఎక్కువగా గ్రహించాడు. ప్రకృతి వైపరీత్యాలను ఎదిరించడానికి, అహారసేకరణలో సంఘర్షణల్ని అంత మొందించడానికై ఇతర అపదల నుంచి రక్షణ పొందడానికి సహకారపు విలువల్ని గుర్తించాడు. ఈ అలోచన యొక్క తీవ్రత సమాజ సృష్టికి దారి తీసింది. ఈ మానవ స:

లో ఎన్నో మార్పులు - చేర్పులు జరిగాయి, రక్తసంబంధికులతో కూడిన గణ
సమాజం ఏర్పడింది. ప్రకృతి వైపరీత్యాల నుంచి, ఇతర అపదల నుంచి
క్షణ పొందడానికి ఈ గణ సమాజ సభ్యులు సమిష్టిగా పనిచేసారు. "ఈ
స్థులు (స్త్రీ పురుషులు) విపత్కరమైన ప్రకృతిలో ఒకరి నొకరు పరస్పరం అంటి
ట్టుకుని సమిష్టిగా పనిచేసి సమగ్రంగా అనుభవిస్తూ, ప్రకృతి పరిస్థితుల ఒత్తిడికి
సప్రకూ గణ సమాజ సభ్యుల యొక్క అభిప్రాయాల వ్యకాశం ఏర్పడిన
స్థానంలో పతివాడు తాము నిర్వహించవలసిన సామాజిక విధికి కట్టుబడి సమిష్టిగా
న్నట్లు అధర్వవేదంవల్ల తెలుస్తుంది" ¹ "ఈ గణ సమాజం సమిష్టి అస్తిపై న
న్ని శ్రమ పైన ఆధారపడి వున్న సామూహిక ఆత్మ ప్రవర్తకమైన సాయుధ
సామ్యవస్థ." ² "సమాజం వ్యక్తిసమిష్టి అనేది మౌలిక సత్యం. మానవుడిమందు
సామజులేదు భూమి పై వ్యక్తులు వ్యక్తులుగా ప్రథమ దశలో ఉన్నారు. మనుగడ
సామజులలో సమిష్టికృషి ఫలితంగా సమాజ నిర్మాణం జరిగింది" ³ అని యం.యన్.
యస్ అన్నమాటలు వాస్తవాలు. ఓమ్మడు ధర్మరాజుతో దండనీతి గురించి వెబుతూ,

" విను తొల్లి కృతయుగంబున

మను జుల యెడ దండనీతి మంతుండైరా

జన నొకడు గలగి యరయుట

మనుజేశ్వర లేదు ధర్మమత మండ్రు తగన్" (భార.శాం.2-199)

"ఒండొడులకు రక్షకులై

యొండదురట్లుండ దైన్యమొదవిన లోభం

బొండొండ పిరిగి ధర్మము

ఖండితమైన మొదలు కొని రక్షార్యంబులకున్" (భార.శాం.2-200)

అని రాజ్యం ఏర్పడక ముందు వుండే సమాజ స్థితిని వర్ణించాడు. ప్రజా ఫరి
సాలనావశ్యకత రాజ్య నిర్మాణానికి మూలమైంది. సమాజంలో వుండే రాజకీయ
వ్యవస్థ రాజ్యం.

రాజ్యవతరణ సిద్ధాంతాలు :- రాజ్యాన్ని కలిగిన వాడే రాజు. రాజును కలిగిన
దేశమే రాజ్యం. ఇలాంటి రాజరిక అవిర్భవాన్ని గురించి వివరించిన సిద్ధాంతాలు
రాజ్యవతరణ సిద్ధాంతాలు.

రాజ్యావతరణ సిద్ధాంతాల గురించి భారతీయ సాహిత్యంలో వివిధ విధాలుగా ఉన్నప్పటికీ కొన్ని సిద్ధాంతాలు మాత్రమే వ్యాప్తిలోకి వచ్చాయి. అంధ్ర మహాభారతం (శాంతి పర్వం), హరివంశం, మార్కండేయ పురాణం, అంధ్రవిష్ణుపురాణం మొదలైన వాటిలో ఈ రాజ్యావతరణ సిద్ధాంతాలగురించి పేర్కొనబడింది.

దై వదత్తాధికార సిద్ధాంతం :- రాజ్యావతరణ సిద్ధాంతాలలో దై వదత్తాధికార సిద్ధాంతం అతి ప్రాచీనమైంది. రాజ్యం ఎంత ప్రాచీనమైందో ఈ సిద్ధాంతం కూడా అంతే ప్రాచీనమైంది. ఈ సిద్ధాంతం ప్రకారం దేవునికి ప్రతినిధిగా రాజు రాజ్యాన్ని పాలిస్తాడు. ప్రజలు రాజ్యాధికారాన్ని ధిక్కరిస్తే అది భగవంతుని ధిక్కరించడమే. ధర్మరాజుకు రాజధర్మాలను చెబుతూ భీష్ముడు రాజ్యావిర్భావాన్ని గురించి ఇలా వివరించాడు. “కృతయుగం మొదట్లో రాజు కానీ, రాజ్యం కాని లేదు. ప్రజలే ఒకరికొకరు రక్షకులుగా, సుఖ సంతోషాలతో జీవించేవారు. క్రమంగా వారిలో స్వార్థం పెరగడం వల్ల నీతి న్యాయం అడుగంటి వేద కర్మలు నశించాయి. మునులు భయపడి బ్రహ్మ దగ్గరకు వెళ్ళి ధర్మానికి ఏర్పడ్డ విషత్తు గురించి చెబితే బ్రహ్మ ప్రజలను రక్షించడానికి ఒక రాజనీతి శాస్త్రాన్ని తయారు చేశాడు, దాన్ని అమలు చేయడానికి విష్ణువు విరజాడనే వాణ్ణి సృష్టించాడు. కానీ అతనికి రాజ్యాధి పత్యం దుర్బలలేదు. అతని కొడుకు కర్ణముడు కూడ రాజ్యాధిపత్యంపై ఆసక్తి చూపలేదు. కర్ణముని కొడుకు అనంగుడు దండనీతిని స్వీకరించి ప్రజాపాలన చేశాడు. ఆ తరువాత ‘నీతి’ రాజపదవి స్వీకరించాడు. మృత్యుదేవత కుమార్తె సునీత అతని భార్య. వారిద్దరికి వేనుడనే వాడు పుట్టాడు. తండ్రి తరువాత వేనుడు రాజై, నిరంకుశ చర్యలతో ప్రజా వ్యతిరేకిగా మారాడు. మునులందరూ వచ్చి మంత్రాలతో వేనుణ్ణి శాంతపరచి, అతని కుడి తొడను మధించారు. అందులో నుంచి కాలిన కొరివి లాంటి నల్లటి రంగుతో ఎర్రటి కన్నులతో ఒక మరుగుజ్జు రూపం బయటికి వచ్చింది. అతన్ని చూసి ‘నిషేధ’ అంటూ మునులు పలికారు. అందుచేత అతని సంతానం నిషాదులనే పేరుతో వింధ్యకు దక్షిణభాగంలో జీవించారు. ఆ తరువాత మునులు వేనుడి కుడి చేతిని మునించారు. అందులో నుంచి మంచి తేజస్వి ఒకడు పుట్టాడు. అతనికి వైన్యడనే పేరు పెట్టి, రాజ్యాన్ని అతనికి అప్పగించి అదర్శపాలన చేయమని హితవు చెప్పి మునులు బయల్దేరిగా ‘మీ సహా

యము లేకుండా పాలించడం ఎలా? అని వైస్యుడు వాళ్ళని ప్రార్థించాడు. శక్కుని పురోహితుని గాను, వాలఖిల్యులలో సారస్వత గణాన్ని అమాత్య బృందంగాను, గిర్గుని సాంవత్సరికుని గానూ నిర్ణయించి మునులు వెళ్ళిపోయారు. వాళ్ళనహాయంతో ప్రజారంజకంగా పాలనచేశాడు. కాబట్టి ఆయనకు రాజు అనే పేరు వచ్చింది. ఆయన తరువాత ఆయన సంతతి రాజరికాన్ని వహించి రాజధర్మాన్ని పాటించారు (భార.శాం.2-999 నుంచి 216). ఈ సిద్ధాంతం ప్రకారం రాజ్యం మానవుడు తయారు చేసుకోన్నది కాదు. సహజంగా దానంతటదే ఏర్పడింది కాదు. రాజ్యం అనేది ప్రజల సౌభాగ్యానికి దేవుడు సృష్టించింది. అంధ్య విష్ణుపురాణంలో రాజు లేని రాజ్యమెలా వుంటుందో చెప్పబడింది. బృహ్మ సృష్టించిన రాజులు అందరూ, ఒకరిపై ఒకరు పోరాడుతూ అంతమయ్యారు. 'మన్నీ'లు కుట్రలు పన్ని ఎక్కడి కక్కడ ఉపద్రవం కలిగించారు. జారబోదులు పెరిగారు. పంటలు పండలేదు. తాపసులు భంగపడ్డారు.

“ ఈధరణీ తలంబునకు నేలిక యెవ్వడు లేడు గావునన్
సాధుమతంబు లెవ్వయును సాగవు మ్లేచ్ఛకీరాతులొక్కటన్
బాధ యొనర్పగా బ్రజులు ప్రాణ భయంబుననున్న వారు నా
నాధన ధాన్య సంపదలు నాశము నొందె ననేక భంగులన్”

[అం.వి.పు. 2-130]

ఇలాంటి అరాచక స్థితిలో రాజు ఆవనరాన్ని గుర్తించి బ్రాహ్మణులు వేద మంత్రాలతో వేసుని శాంత పరచి, అతని కుడి తొడను మధింపగా నిషాదుడు పుట్టాడు. వానికి రాజార్హత లేదని మ్లేచ్ఛ కీరాతాధిపత్యానికి అడ్డుదన్నారు. ఆ తరువాత పుట్టిన పృథువు రాజైనాడు. మనువు కూడా దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతాన్ని ప్రతిపాదించాడు. “ఎప్పుడైతే మానవులు రాజులు లేకుండా జీవిస్తారో అప్పుడు అన్నివైపుల నుంచి భయం ఏర్పడుతుంది. అంటే ప్రజలకు రక్షణ కరువు అవుతుంది. అందుచేత మొత్తం ప్రాణులన్నింటినీ రక్షించడానికి దేవుడు రాజును సృష్టించాడు” అని పేర్కొన్నాడు.⁴ హరివంశంలో వైశంపాయన ముని ‘జనమే యయిని’ తో భూతాలు మొదలైన వాటికి బృహ్మ ప్రత్యేక అధికారులను నియమించి అభిషేకించిన విషయాన్ని చెబుతూ, నరులకు నృపతిని నియమించినట్లు తెలిపాడు.

భూమినంతటిని నాలుగు భాగాలు చేసి పూర్వదిక్కుకు విరాటుని పుత్రుడైన వైరాజును, దక్షిణ దిక్కుకు అంగర్థమ పుత్రుడైన శంఖపదుని, పశ్చిమ దిక్కుకు రజః పుత్రుడైన కేతుమంతుని, ఉత్తర దిక్కుకు పర్జన్య పుత్రుడైన హిరణ్యరోముని పరిపాలకులుగా ప్రతిష్ఠించాడు. అ నలుగురు రాజులకు మధ్య భూమిశ్వరుడైన పృథుడిని శాసనకునిగా నియమించాడు. ఈ విధంగా ప్రకాశిస్తున్న ఈ సామ్రాజ్యాన్ని తరువాత కాలంలో (బాక్షుష మన్వంతరం తరువాత) వైవస్వత మనువుకు ఇచ్చాడు (హరి. పూ.భా -1-96,97.) అని పేర్కొనడం దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతాన్ని బలపరచడమవుతుంది. ఇలాంటి దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతాన్ని పదహారో శతాబ్దం వరకు పాశ్చాత్యులు కూడా విశ్వసించారు. ఇంగ్లాండులో స్టూవర్ట్ వంశపు రాజైన మొదటి జేమ్సు "భూమి మీద భగవంతుని సజీవ సృష్టిచింబాలే రాజు అని తన నిరంకుశ పాలనను సమర్థించుకున్నాడు.⁵

"A true king was divine because he brought harmony to his kingdom as God brings harmony into the world. In a phrase widely current, he was an Animatelaw, a personalized form of the principles of law and right that govern the whole universe. For this reason he possessed a divinity which the common man did not share and which brought to disaster the unworthy usurper who claimed the high office without the blessing of Heaven."⁶ అని రాజుకు దైవత్వాన్ని అపొదించడానికి కాల్దాడాలను సైబెన్ పేర్కొన్నాడు.

కోలాహల పర్వతం ఖక్తిమతి నదిని అడ్డగించడంవల్ల తమకుకలిగిన అపదల్ని ప్రజలు వసు రాజుకు చెప్పారు. అ మాటలు విన్న వసురాజు ప్రజల బాధల్ని నివారించడానికి గజేంద్రుని రక్షించడానికి విష్ణువు ఎలా వేగంగా బయలుదేరాడో, తాను అలావేశ్యాడు. దుందుభిక యాన్ని రాముడు తన బొటన వ్రేలితో దూరంగా విమీనట్లు, నదీ జలాన్ని నిరోధిస్తున్న కోలాహల పర్వతాన్ని వసురాజు తనకాలి బొటన వ్రేలి గోటితో ఆకాశానికి చిసరివేశాడు (వసు-2-152, 153). ఇలా వసు రాజును విష్ణువుతోను, రామునితోను పోల్చడం, అధిక శక్తివంతుడని చెప్పడం అతనికి దైవత్వాన్ని అపొదించమే అవుతుంది.

రాజు భగవంతుని చేత సృష్టించ బడినప్పటికి దుర్మార్గుడుగా మారినట్లు చెప్పడం హాస్యాస్పదంగా కనిపిస్తోంది. భగవంతుడైన విష్ణువు అంశం నుంచే వేసుడు జన్మించాడు. అయితే అతడు

దుర్మార్గుడుగా నియంతగా మారి మనుల చేత బంపబడ్డాడు. వేనుడు ఇలా మాదానికి మాతృదోషం అని సనుద్ధింపడం ఉంది. అతని తల్లి సునీత మృతదేనల కుమార్తె. ఆ దోషం చేతనే వేనుడు దుర్మార్గుడిగా మారాడట! రాజరాజ్యం అనేవి దైవ నిర్మితాలని భావించడాన్ని భారత ప్రజలువ్యతిరేకించలేదు. ఈ సిద్ధాంతం ప్రకారం రాజు ప్రజలకు దేవతావైన ధర్మం, తనకు లభించిన ఆకారాలను దుర్వినియోగ పరిస్తే అలాంటి రాజులను తొలగించడానికి మేధావర్గం సిద్ధంగానే ఉంటుంది. నిరంకుశుడైన "వేన" రాజును ముఝలు తొలగించడం గమనార్హం. ధర్మ విరుద్ధంగా పరిపాలించేరాజు దైవత్వాన్ని కోల్పోతాడని రాజు పాలన ప్రజల సుఖశాంతిలకు నిలయమవుతుందో అలాంటి రాజుమాత్రమే పరమేశ్వరునిచేత సృష్టించబడినట్లుగా గుర్తించబడతాడు. కాబట్టి రాజు ధర్మవరూపుడు. శాంతియుతమైన సాంఘిక జీవనానికి పునాదిరాయి.

దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతం - విశ్లేషణ :-

- (1) దైవదత్తాధికార సిద్ధాంతం రాజులకు విశేష అధికారాలు ఇచ్చినప్పటి వాటిని దుర్వినియోగపరచడానికి హక్కును ఇవ్వలేదు.
- (2) దైవస్వరూపుడు ధర్మవర్తమాడైన రాజు సంఘ యొక్క అస్తిత్వానికి, అవృద్ధికి, సంక్షేమానికి అధిక ప్రాధాన్యం ఇవ్వడం కనిపిస్తోంది.
- (3) రాజరికపు వ్యవస్థకు ఈ సిద్ధాంతం గట్టి పునాదుల్ని వేసింది.
- (4) రాజు దైవ స్వరూపుడనే (నా విష్ణుః పృథివీపతిః) అభిప్రాయాన్ని బాగా ప్రచారం చేసి ప్రజలతో రాజు అధికారాల పట్ల వినయ విధేయతల భయాన్ని కలిగించడం జరిగింది.
- (5) ఈ సిద్ధాంతం రాజులు నియంతలుగా మారడానికి దోహదపడింది.

సాంఘికమైన ఒడంబడిక సిద్ధాంతం :-

రాజ్యాత్పత్తిని తెలియ చేసే ఈహా వాదాలలో (Speculative theories) సాంఘికమైన ఒడంబడిక సిద్ధాంతం ఆత్యంత ప్రధానమైంది. సమాజంలో నైఃవిలువల్ని కాపాడడానికి ప్రజలను ధర్మమార్గాన నడిపించడానికి మత్స్య న్యాయం (విన్నవ చేపను పెద్దచేప మింగే పద్ధతి)

అమలుకాకుండా ఉండడానికి, దుష్టశిక్షణ, శిష్టరక్షణకు ఒక నాయకుడు అవసరమైన నాయకత్వం లేని సమాజం నావికుడు లేని నావలాగా ఉంటుంది. నీతి, వేద ధర్మ సశిస్త్రాయి.

“ అవని యరాజకంబయిన యప్పుడు భూప్రజ యందు సర్వధ
ద్యువులు దొలంగు-” (అది. 4-250) అని భారతం చెబుతోంది.

“రాజులేకున్నచే మఱి రాష్ట్రమందు

గార్య మెట్లాను-” (అయోధ్య - 39) అని మొల్ల రామాయ నొక్కివక్కాణిస్తోంది. రాజులేని రాజ్యంలో జరిగే దుర్మార్గాన్ని, దీనస్థితిని సాహిత్యం వర్ణించింది. ఇలాంటి దుర్భర పరిస్థితులు తొలగాలంటే రాజు సరైన నాయకత్వం అవసరం. మహాభారతం (శాంతి పర్వం)లో భీష్ముడు “ యుగారంభంలో రాజ్యం లేదని, రాజులేదని చెప్పడం బట్టి గణ సమాజ వ ఉండేదని తెలుస్తుంది. ఈ గణ సమాజాలు కాలక్రమేణ రాజ్యావిర్భావ దాఠిశాయి. “కృత వీర్యుని మరణానంతరం అతని కుమారుడైన అర్జునుని దళ మంతులు, పురోహితులు, పుర ప్రజలు వచ్చి రాజ్యాభిషిక్తుని కమ్మని పావగా ‘సరకోత్తరంబైన యీ రాజ్యంబు చేయలేను’ అని అతడు ప్రజలకు సమయంలో సాంఘిక మైన ఒడంబడిక సిద్ధాంతం ఉంది.

“పరస్పర తస్కర బాధలు లేకుండ

తమ్ముగాచుటకునై ధరణిపతికి

ద్వాదశాంశ ధనంబు వాణిజ్యపరులు గో

పాల కర్షకులు షడ్భాగ గవ్య

ధాన్యంబు లిత్తురు తప్పక యజ్ఞనా

వలుల రక్షింపగ వలెను లేక

యవనితలేశ్వరుండప్పాళు లూరక

హరియించి దస్యుని యట్లు ఘోర

సరకమున బడు భూవహనమున కిప్పు

డేనశక్తుండ గావున నే వనమున

కరిగి తప మాచరించి యధ్యాత్మయోగ

సిద్ధి బొందెదనని యర్థి జెప్పటయును” (మా.పు 2-213)

శత్రురాజుల, దొంగలవల్ల బలాంటిబాధలు లేకుండ, తమను కాపాడడానికి, రాజ్యాపారములు పన్నెండు వంతుల ధనాన్ని, గోపాలురు, కర్షకులు, అరుభ గోవుల్ని ధాన్యాన్ని పన్నుగా ఇస్తారు. వాళ్ళను రక్షించడం చేతకాక పోతే వాళ్ళ దగ్గర్నుంచి తీసుకొన్న గో, ధన, ధాన్యాల్ని దొంగిలించినట్లవుతూ అందువల్ల అతడు నరకకూపంలో పడతాడు. ప్రజల్నివాళ్ళ అస్తిపాత్ర రక్షించలేని రాజు అడవుల్లో ముక్కు మూసుకొని తపస్సు చేసుకోవడం ఇలా చెప్పడం చేత ప్రజలు తమను తమ సంపదల్ని రక్షించడానికి సంపాదించిన దాట్లతో కొంతభాగంఇచ్చి రాజును వియమించుకున్నట్లు తెలుస్తూ బలాంటి ఒప్పుందాన్ని భారతంకూడ తెలియజేస్తోంది. ప్రాచీన సాహిత్యంలో "ప్రజా ఒప్పుందంగా" భావించవచ్చును.

" జమలోక్క తటి, దొల్లి సమయుంబు దమలోన "

జేసి క్రూరతయు మొచ్చిమియు అంకు

నైవక యట్టిదుర్జమ నందఱును గూడ

శాసించు వారుగా జాలి తమకు

నధిపతియుగ నొదైనాన పడక యుండి న

డవడి బహుకారణముల జిక్కు

వడిన విషణ్ణులై బ్రహ్మగానగ బోయి

మాకు రక్షకుడుగ మహిమ డొకడు

వలయు రూపింపు మాతని గొలిచి బ్రదుకు

వారమనుటయు నజుడును వారి వలన

కరుణ మమవు విరూపించె నరుల సత్య

చరితులని పాలనమునకు జొరడ యతడు" (భార.శాం. 2-2)

అప్పుడు బ్రహ్మ ప్రజలకు - మనువుకు మధ్యవర్తిత్వాన్ని నడిపి ఒక ఒక బడిక కుదుర్చడానికి ప్రయత్నించాడు. మనువు ఒప్పుకోలేదు. ప్రజలు మనుష 'పక్షపుల్లో', బంగారంలో యాభైయవ అంశాన్ని, ధాన్యంలో పదవ అంశా భాండాగారానికిస్తాం. దుష్టశిక్షణ, శిష్టవిగ్రహపాలనం చెయ్యి. ధర్మపరి చేసిన ధర్మాలలో అరవపాట నిన్ను చేరుతుంది, అని ఒప్పుందం కుదుర్చుక తర్వాత మనువు రాజ్యపాలన చేయడానికి అంగీకరించాడు.

రాజ్యనిర్వచనం :- “మానవునిపై అధికారంతో కూడిన ప్రాబల్యాన్ని రాజ్యమని మెకియవెలి “ది పిన్స్” అనే గ్రంథంలో నిర్వచించాడు. అప్పటి నుంచి వామంది రచయితలు వివిధ విధాలుగా రాజ్యాన్ని నిర్వచించారు. “రాజ్యాని ఉడ్యోవిల్సన్ ఇచ్చిన నిర్వచనము సంక్షిప్తంగా ఉంది, ‘ఒక నిర్ణీత ప్రదేశంలో శాసనబద్ధమైన నివసించే ప్రజలు రాజ్యము’ అన్నాడు. హాలండ్ నిర్వచనాను సార రాజ్యమంటే ప్రజానికం నివసించే నిర్ణీత ప్రదేశము. దీనిలో అధిక సంఖ్యా వర్గం అభిప్రాయాన్ని ఇతరులంగీకరించి విధేయతతో అనుసరించవలసి ఉంటుంది ప్రజానికము తమ సార్వభౌమత్వానికి తోనై ఒక దేశంలో స్థిరపడితే రాజ్యమంటు మనీ. న్యాయ శాస్త్రజ్ఞుడు ఒహెన్ హీమ్ చెప్పినాడు. భౌతిక భూభాగంలోని ఒక పరిమితి, తదితర స్థలం మీద అధికారమున్న ఒక ప్రభుత్వము ఒక ప్రదేశంలో నివసించే సంఘాన్ని రాజ్యమని హెరాల్డ్ లాస్కీ నిర్వచించినాడు. జాన్ డబ్ల్యు బర్ట్స్ రాజ్యముక ప్రత్యేక సంఘటిత భూభాగమన్నాడు. బ్లంట్ పిల్ ఒక నిర్ణీత మైన భూభాగంలో ఉన్న సంఘటిత ప్రజానికము రాజ్యమని వివరించాడు”⁷

పై నిర్వచనాన్ని పరిశీలిస్తే రాజ్యానికి నాలుగు ముఖ్యలక్షణాలున్నాయని తెలుస్తోంది.

1) ప్రజలు :- రాజ్యం అనేది మానవ రాజకీయ సంస్థ. కాబట్టి ప్రజలు లేనిదే రాజ్యం లేదు. నిర్జన ప్రాంతాలను రాజ్యంగా గుర్తించలేం.

2) ప్రదేశం :- ఒక నిర్ణీత ప్రదేశంలో ప్రజలు స్థిరనివాసం ఏర్పరచుకుంటే ఆ ప్రదేశాన్ని రాజ్యంగా గుర్తించ వచ్చు. రాజ్యం సరిహద్దులలో వుండే భూభాగం, నదీ జలాలు, గగన స్థలం, ప్రదేశమనే రాజ్య లక్షణాలలో ఉంటాయి. రాజ్యం యొక్క గొప్పతనం భౌగోళిక వైఖరి, వాతావరణం, సహజ వనరుల లభ్యత మొదలై అంశాలపై ఆధారపడి వుంటుంది.

3) ప్రభుత్వం :- రాజ్యానికి మూడవ లక్షణం ప్రభుత్వం. రాజ్య శాసనాలను ప్రభుత్వం అమలు పరుస్తుంది. ప్రభుత్వం ద్వారా రాజ్యం తన మనుగడ సాగిస్తుంది.

4) సార్వ భౌమాధికారం :- రాజ్యానికి ఉన్న అత్యున్నత శాసనాధికారాన్ని సార్వభౌమాధికారమనవచ్చును. దీన్నే మన ప్రాచీనులు రాజదండం అన్నారు.

సప్తాంగాలు (రాజ్య స్వభావం)

రాజ్యానికి ఒక నిర్దిష్టమైన నిర్వచనాన్ని మన సాహిత్యం పేర్కొనక పోయినప్పుడు రాజ్యానికి అవసరమైన సప్తాంగాల గురించి క్లుప్తంగా వర్ణించడం వల్ల రాజ్యస్వభావం తెలుస్తోంది. రాజ్యం సప్తాంగాలతో వర్ధిల్లాలని మన సాహిత్యం చెబుతుంది.

“స్వామ్యమాత్య జనపద దుర్గకోశ దండ మిత్యాది ప్రకృతయః
అని కొటిల్కుని అర్థశాస్త్రం.⁸

“స్వామ్యమాత్యా జనం దుర్గం కోశోదండస్త ధేవచ ।

మిత్రాణ్యేతాః ప్రకృతయో రాజ్యం సప్తాంగముచ్ఛతే ॥

అని యాజ్ఞ వల్క్య స్మృతి (1-343)

“స్వామ్యమాత్యోపురం రాష్ట్ర కోశం దండః సుహృత్తథా ।

సప్త ప్రకృతయోహేతాః సప్తంగం రాజ్యముచ్ఛతే” ॥ (9-294)

అని మనుస్మృతి రాజ్యాంగాలను గురించి చెబుతుంది.

1) స్వామి	-	రాజు
2) అమ్యాత్యులు	-	మంత్రులు
3) రాష్ట్రం	-	ప్రదేశం
4) దుర్గం	-	రాజ్య రక్షణార్థం నిర్మింపపడ్డ కోట
5) కోశం	-	ధనాగారం
6) సైన్యం	-	రాజు యొక్క బలగం
7) మిత్రుడు	-	మిత్రరాజులు, మిత్రదేశాలు

ఈ అంగాలన్ని ఉంటే అది రాజ్యమని పిలువబడుతుంది.

“స్వామియు మంత్రీయు దుర్గ

స్త్రామము రాష్ట్రంబు వనము సుహృదులు బలముం

గా మహి సప్తాంగములని

తామిదిలోనెటిగి వీని దగ రక్షించెన్.” (కే.బా.చ -4-205)

అని సప్తాంగాలను గురించి ఉంది.

“మహిమ చెడదు స్వామ్య మాత్య సుహృతోక్తశ్
 రాష్ట్ర దుర్గ బల పరాయణులకు
 నీవు నిదియు నెఱిగి కావింపు సప్తాంగ
 సంగ్రహంబు నీతిశాస్త్ర నిపుణ” - అని తిక్కన “విజయ సేనం
 లోని పద్యంగా “ప్రబంధరత్నావళి” తెలుపుతోంది.9

“స్వామ్య మాత్య సుహృతోక్తశ్ సకల రాష్ట్ర
 దుర్గ బలముల సంగనెందును నృపాలు
 నకును సప్తాంగ బలములు నరపరేణ్య
 వీని దెలియంగ వలయును వేటువేట” (కృ.వి. 2-51)
 అని సప్తాంగాల గురించి రాజు తెలుసుకోవడం అవసరమని చెబుతుంది.

“శ్రీపతి బోలు భూపతియు జెల్వగు మంత్రియు రాష్ట్ర దుర్గమ
 దీపక కోశ సైన్యములు దీర్ఘ సుహృజ్ఞులుంబర స్పర
 వ్యాపి మహోపకారులగునట్లుగ రాజ్య జాంగబుద్ధి మై
 నోపి పరీక్ష సేయవలయున్నిజ శిక్షణ లక్షణంబులన్” (న.శి
 1-44) అని సప్తాంగాల గురించి పేర్కొనబడింది.

“అంగములు పతికి వినున
 ప్రాంగములును వానిదగు సమంచితగతి సా
 రంగాంక వంశతిలక పా
 సంగును రక్షించుకొనగ జననాథునకున్.” (శృ.శా. 4-
 అని సప్తాంగాలను రాజు రక్షించుకోవడం ప్రధాన కర్తవ్యమని పేర్కొంది

“పతియు నమాత్యుడు దుర్గము
 క్షితియును మిత్రుండు ధనము సేనయు ననగా
 నుతి కెక్కుమ సప్తాంగము
 లతులితగతి రక్ష సేయనగు నరపతికిన్” (రుక్మా.చ. 3-
 అనికూడా తెలపబడింది. రాజ్యానికున్న విశిష్టమైన ఈ సప్తాంగాలను స
 అవయవాలతో పోల్చడం “నకృనీతి సారం”లో ఉంది.10

రాజు	-	తల,
మంత్రి	-	కన్ను
మిత్రులు	-	చెవులు
కోశం	-	నోరు
సైన్యం.	-	మనస్సు
దుర్గం	-	చేతులు
రాష్ట్రం	-	పాదాలు

ఈ సప్తాంగాలలో ఏ అంగం లోపించినా రాజ్యం యొక్క మనుగడ సాదని "మనుస్మృతి" ఇలా చెబుతోంది.

సప్తాంగ స్నేహ రాజ్యస్య విష్టబ్ధవ్యక్తిందండవత్
అనోన్య గుణవైశేష్యాన్ని కించిదతి రిచ్యతే" [9-296]

రాజు

సప్తాంగాలలో రాజు ప్రథమాంగం మాత్రమే కాదు ప్రధానాంగం కూడా రాజు లేకుంటే రాజ్యం అల్లకల్లోలంగా ఉంటుంది. సూర్యుడు లేకుంటే అని ప్రాణులు చీకటితో కప్పబడతాయి. అలాగే రాజులేకుంటే మానవ కార్యకలాపం లకు అంతరాయం ఏర్పడుతుంది.

".....

రాజు నశించిన రాజ్యమందు
బలవంతుడగు వాడు బలహీను పశుధార

హయ సువర్ణాదుల నపహరించు
జారచోరాదులు సంహరింతురు ప్రజ

కన్యోన్య కలహంబులచిశ్ యిల్లు

వైదికంబై యున్న వర్ణాశ్రమావార

ధర్మమించుక లేక తప్పిపోవు

నంత మీద లోకులర్థ కామంబుల

దగిలి సంహరింప ధరణి నెల్ల

వర్ణ సంకరములు వచ్చును మర్కట

సారమేయకులము మేర బుత్ర," (భాగ. 1-483) ఇది రాజు

రాజ్యస్థితి. అరాజక రాజ్యస్థితి ఇంకా ఇలా వర్ణించబడింది.

“ఈ ధరణి తలంబునకు నేలిక యెవ్వడు లేడు గావునన్
సాధుమతంబు లేవ్వియును సాగవు మ్లేచ్ఛకిరాతులొక్కటన్
బాధ మొనర్పగా బ్రజల ప్రాణ భయంబుననున్నవారు నా
నాధన ధాన్య స్వంపదలు నాశము నొందె ననేక భంగులన్.”

[అం.వి.పు. 2-130]

“కాపారి లేని గొట్రియలకై వడి గంటక చోరకోటి చేసే పటి...
[భాగ. 1-482] ఉంటుంది రాజుల్ని రాజ్యం. ‘మత్స్య న్యాయం’ అమ
కాకుండా ఉండడానికి ‘రాజు’ అవసరమవుతాడు. పృజాపాలనే అతడి కర్తవ్య
ప్రజలను కన్నబిడ్డలలాగా కాపాడడం అతని విధుక్త ధర్మం.

“క్షత్రియస్య పరోధర్మః పృజానామేవ పాలనమ్
నిర్దిష్ట ఫల భోక్తాహి రాజా ధర్మేణ యజ్యతే” (మనుస్మృతి
7-144) పృజా పాలనే రాజుకు ఉత్తమ ధర్మమని పైక్లోకార్థం. రాజు గు
గణాల్ని అర్హతల్ని గురించి, ఇతిహాసాలు ఇలా చెబుతున్నాయి.

“శమమును దానము ధర్మము
క్షమయును బటు విక్రమంబు సత్యంబున శీ
లము దుర్జన శిక్షయు భూ
రమణునకుం గలుగవలయు రాజిత గుణముల్”

(భాస్క.కీష్క-309)

“కులము గలవాడు శౌర్యము
గలవాడును నధిక సేనగలవాడును భూ
తలమున రాజును నాచుము
విలసిల్లగ దాల్చుమూడు విధముల పేర్కొనె.” (భార.ఆది.6-8)
‘నా విష్ణుః పృథివీపతిః’ అని దేవుడే రాజుగా పేర్కొనడంజరిగిం

“రాజు లరసిన నెమ్మది బ్రదుకుగాన
రాజు సర్వోత్తముడు ధర్మరాజి యందు
రాజధర్మంబు యెక్కుడు రాజనంగ
ధర్మ దేవతయన వేటె ? ధర్మతనయ.” (భార.శాం. 2-23

అని రాజుకు దైవత్వం అపొదించబడింది.

రాజు సమాజానికంతటికి అదర్శవంతుడు కావాలి. రాజు ఎలా ప్యవర్తిస్తే ప్రజలు అలాగే ప్యవర్తిస్తాడు. అందుకే 'యథారాజా తథా ప్రజా' అనే నానుడి వచ్చింది.

“కన్నాకటి నిద్రవో బెఱకంట జాగ

రంబు గావించు భూరుహోగ్యంబు మీద

యచ్చభల్లంబుగతి భోగమనుభవించు

నెడను బహిరంతరదులపై దృష్టివలయు” [అము. 4-241]

అంత జాగ్రత్తగా రాజ్య పాలన చేయాలి. సప్రాంగాలను కాపాడుకోవాలి. [రాజును గురించి వివరాలు తర్వాతి అధ్యాయంలో ఇవ్వబడ్డాయి].

2. మంత్రి

సప్రాంగాలలో రాజు తర్వాత అమాత్యుడు ప్యాముఖ్యం వహిస్తాడు. తెలుగు కావ్యాలలో అమాత్యుడు లేదా అమాత్యపదవి సరిగా నిర్వచించబడలేదు.

పర్యాయపదాలు :- అమాత్యుడు,¹¹ సచివుడు,¹² ప్రెగ్గడ,¹³ మంత్రి,¹⁴ మూలభృత్యుడు,¹⁵ సహాయుడు,¹⁶ ప్రధాని¹⁷ అనేవి మంత్రికి పర్యాయపదాలు. ఈ పదాల మధ్య తారతమ్యం ఉన్నట్లు కొటిల్కుని “అర్థ శాస్త్రం” వల్ల తెలుస్తుంది. “వారి వారి సామర్థ్యాన్ని, అంతస్తును, వారు పనిచేయాల్సిన ప్రదేశాన్ని, కాలాన్ని, పనిని నిర్ణయించి వారిని అమాత్యులుగా నియమించాలే గాని మంత్రులుగా నియమించరాదు”¹⁸ అని కొటిల్కుడు చెప్పడం మంత్రి అమాత్యుల పదవుల తేడాను సూచిస్తోంది. తెలుగు సాహిత్యంలో మంత్రి గురించి వర్ణించబడ్డప్పుడు ఈ తేడాను గమనించలేదు.

మంత్రి అవసరం :- రాజు, మంత్రులు ఇతర అధికారుల సహాయంతో రాజ్యాన్ని పాలిస్తాడు. “ఇతరుల సహాయం వేతనే రాజత్వం సాధ్యమవుతుంది. చక్క మొక్క స్థానం ఉంటే బండి నడవదు” అని కొటిల్కుడు మంత్రి అవసరాన్ని నొక్కిచెప్పాడు.

“అపియత్సు కరం కర్మతదప్యేకేన దుష్కరమ్ ।

చిశేషగ్రసహాయేన కింతు రాజ్యం మహోదయమ్ ॥

(మనుస్మృతి. 7-55)

పని ఎంత చిన్నదైనా, ఒంటరిగా చేయడం కష్టంగా ఉంటుంది. రాజ్యాన్ని ఇతరుల సహాయం తీసుకోకుండా పాలించలేడని మనుస్మృతి చెబుతోంది. కాబట్టి రాజుమంత్రుల్ని నియమించుకొని వాళ్ళ సలహాలు తీసుకొని రాజ్యపాటేయాలి. మంత్రి అవసరాన్ని గురించి సుమతీ శతకకారుడు ఇలా చెప్పాడు.

“మండలపతి సముఖంబున
మెండైన ప్రధాని లేక మెలగుట యెల్లన్
గొండంత మదపుటేనుగు
తొండము లేకుండినట్లు దోహర సుమతీ. (సు.శ. 51)

అంతేగాదు,

“మంత్రి గలవాని రాజ్యము
తంత్రము చెడకుండ నిలుచుదలుచుగ ధరలో
మంత్రి విహీనుని రాజ్యము
జంత్రపుగిలూడినట్లు జరుగదు సుమతీ!” [సు.శ. 52]

“నాకు మీనీతి పదను సుశీకి నెలపు
మంత్రిలేకున్న రాజ్యంబు మనుజుపతికి
బెక్కువది యెంత గలిగిన బీలికాడు
లేని పేరోడ చక్రంబులేని రథము.” [శృ.శా. 4-149]

మంత్రి అవసరం పెర్కొనబడింది.

రాజునే పామును పట్టి ఆడించే గారడీడు మంత్రి. మదగజంలాగా సరిగిస్తే రాజుకు అంకుశం మంత్రి. దారి తెలిసి మాట్లాడే మంత్రి మాటలు అదరికవాడే రాజుని వేదవిదులొక్కరు. అన్యాయంగా ప్యవర్తించే రాజును సన్మార్గానికి తిప్పడానికి అతని మంత్రి ప్యయత్నించాలి. రాజు అపరాధిని వధించమని అజ్ఞాపితులు, దొరలు వినకుంటే అతని మంత్రి అ కీడు తప్పించాలి. [సిం.ద్వా. 1-194 నుంచి 198]

మంత్రి అర్హతలు - ఎన్నిక [నియామకం]

ప్రజాసంక్షేమాన్ని దృష్టిలో వుంచుకొని రాజుకు సలహాలు ఇస్తూ, రాయంత్యాంగాన్ని నడిపించడం, మొదలైన గురతరవాధ్యతలు మంత్రికి వుంటాయి అందుచేత సమర్థులు, బుద్ధికుశలురు మంత్రులుగా ఉండాలి. వాళ్ళ కి సామర్థాలి

పరిక్షించి తెలుసుకోకుండా రాజు మంత్రులను నియమించరాదు. ప్రాచీన కాలంలో మంత్రి ఎన్నికపై ప్రత్యేక శృద్ధ చూపబడేది. ఈ ఎన్నికలో వ్యక్తి యొక్క గుణ గణాలు, శక్తి సామర్థ్యాలే క్షాత వంశచరిత్రను కూడ పరిగణలోకి తీసుకోబడేది. స్థీయ రాష్ట్రంలో పుట్టినవాడు, మంచి వంశంలో జన్మించినవాడు, అదుపులో ఉంచబడినవాడు, కళాకుశలుడు, చతుష్కంతుడు, ప్రాజ్ఞుడు, పట్టదలగలవాడు, దక్షుడు, చక్కగా మాట్లాడగలవాడు, పృగల్బుడు, సద్యఃస్ఫూర్తి గలవాడు, ఉత్సాహవంతుడు, ధీమతి, మిత్రుడు, దృఢమైన భక్తి, శీలం, బలం, ఆరోగ్యం, సత్కం మొదలైన గుణాలు ఉన్నవాడు, మొండితనం చాపల్యం లేనివాడు, సంప్రయిడు, కలహించనివాడు - మంత్రి పదవికర్హుడు. 20

“ అరోగ్య వద్దేహుడాకారశాలి వం

శక్రమాగత సువిసార బుద్ధి

ధీరుడాధ్యుండు గంభీరుడవ్యసని పృ

జా నందకరుడు దయాన్వితుండు

నిజ మర్మగోపన నిపుణుండు పరమర్మ

భేదన నిపుణుడు సాదరోక్తి

శీలుడాచార విశిష్టుండు సర్వ వి

ద్యావిధి ఘనుడుత్త మాన్వయుండు

లీలవాడు శూరుడాలస్య రహితుడౌ

చిత్వపరుడు నిఖిల చిత్తవిదుడు

భర్తవలను గలడు భక్తుండు వెలికాడ

నంగ మంత్రి ముఖ్యుడతడు వెలిసె ”

[కే.బా.ప. 1-65]

ఇలా మంత్రుల లక్షణాలు, అర్హతలు వివరించబడ్డాయి.

“ పతిహితుండతి ధర్మపరుడు నేతిధురీణు

డింగితజ్ఞుండు జితేంద్రియుండు

మంత్రరక్షకుడవ్య మర్మ భేది ప్రజాను

రాగి శుశోక నీరాగి భోగి

యుచిత యత్న తరస్వియుతోచవిముఖుండు

శాంతుడతి ప్రౌఢ సత్యవాది

పరధన పరదార పరివాద వ

ర్జితుడు పృఖ్యాతుండు శ్రీకరుండు

బ్రాహ్మణుడు మంత్రుగా దగు బరిగణింప

గుణము లిట్టివిగా సమకూరెనేని

క్షత్రియుని శూద్రునిఁదప్ప సవివ పదవి

వైశ్యునిలుపంగ దగవు భూవల్లభునకు" (శృ.శా.4-173)

ఇదీ మంత్ర పదవికి అర్హులైన వారి గుణగణాలు. మంత్రుగా నియమించ
దగిన వ్యక్తిలక్షణాలు ఇంకా ఇలా వుండాలి.

"శద్ధియు బుద్ధియు శాంతియు

వృద్ధాచారమును నయవివేకము గర్భ

శృద్ధయు ధైర్యము గలుగు వ్య

బుద్ధిని బతి మంత్ర పదవి బాన్పగవలయున్" (గుక్మా.చ.3-22)

అని ఉద్ఘాటిస్తోంది.

అన్ని రకాల సద్గుణాలున్నప్పటికీ తనపట్ల విశ్వాసం లేని వాళ్లను రాజు
మంత్రులుగా నియమించరాదు.

"చదివి యధర్మ భీతిన్ప శాస్త్రవిధిజ్ఞతల న్నయస్సుడె

బృదిటికి లోను నేబదికి బాహ్యమునై యరుజన్వహాశురై

మదమటి రాజుప్రార్థన నమాత్యత గైకొని తీర్పుపాలునా

రొదవిన నంగము త్మిగుల సూరిత మౌటకు బాట సాలదే"

(అము. 4-211)

శాస్త్రాల్ని పఠించి, అన్యాయం పట్ల భీతి, రాజనీతి విజ్ఞానం, డెబ్బై
సంవత్సరాల లోపు యాభై సంవత్సరాల పైన వయస్సు కలవాడై, రోగం, లేమి
పట్ల తమ పెద్దల నాటి నుంచి కనిపెట్టి వున్నవారై, మర్నర్యాదులు లేకుండా, రాజు
పక్షాననన చేత మంత్రుత్వాన్ని అంగీకరించి, కార్యనిర్వహణ చేసే బ్రాహ్మణులు
అయ్యే రాజా గౌరవ వాగా అభివృద్ధి చెందడానికి ఒకపూటవాలు. ఇలాంటి
మంత్రుల లభింపక పోతే రాజు రాజనీతి శాస్త్రాల్ని అనుసరించి రాజకార్యాలు నెర
వేర్చుకోవాలి. అంతేగాని గుఱిహిసడైన మంత్రుని నియమించుకొని అపదల
పాల నాకూడదు. మంత్రులేకున్నా పరవాలేదు. గుఱిహిసడైన మంత్రుని మాత్రం
నియమించకోకూడదు. [అము. 4-112, 114].

మంత్రుల న ఖ్య :- దశరథ మహారాజు దగ్గర విజయుడు, ఘృష్టి మంత్ర
పాలుడు, సిద్ధార్థుడు, రాష్ట్రసాధకుడు, అశోకుడు, సుమంత్రుడు అనే ఎనిమిదిమంది
మంత్రులుండే వాళ్లు [భాస్క.బాల 51] వారి స్వామి భక్తి, శక్తి సామర్థ్యాలిలా
కీర్తింపబడ్డాయి.

“ ఆ మంత్రులందఱు నన్యోన్యహితులు
స్వామి కార్య విచార చతుర మానసులు
పరమర్క భేదనోపాయ ధారేయు

లరసి ప్రజారక్ష యాచరింపుదురు ” [రం.రా.బాల. పుట. 8]

తారకాసురుని దగ్గర కూడా చాలమంది ప్రధానులుండే వారట! కాసరాక్ష, తామ్రాక్ష, ధూమ్రాక్ష, చతుర్దగ, ఖడ్గర్షమ, బాలబిడాల, కాలనేమి [హర. 3-9] ముక్తి, పురోహిత, సేనాపతి, యవరాజ, దోవారికులను శాసనాలలో పంచ ప్రధానులుగా పేర్కొన్నాడు. [శాపన సాజ్ఞప్తి : పంచ ప్రధానాః] రాజు పుట్టాడు చేసే ముక్తి పంచత్తులో పన్నెండు మంది మంత్రులుండాలని మనువు అనుయాయులు, పదహారు మంది మంత్రులుండాలని బృహస్పతి అనుయాయులు ఇరవై మంది మంత్రులుండాలని ఔశనులు, ‘యథా సామర్థ్యం’ వుండవచ్చునని కొటియ్యుడు అభిప్రాయ పడ్డారు.

రాయబారిగా ముక్తి :- రెండు దేశాల మధ్య సత్సంబంధాలు నెలకొనడానికి రాయబారి అవసరం. అయితే రాయబారిగా ఫలానా వారే వెళ్లాలి అనే నియమం ఏది లేదు.

“ కృత మంత్రుడగుచు భూపతి

చతురుని నిజముక్తి మంత్ర సమ్మతునెపుడున్

వ్రతసాధిమను గమ్య

క్షీతిపతికడ కనుపవలయు జెచ్చెటదూతన్ ” [స.నీ.స. 2-338]

అని ముక్తిని రాయబారిగా పంపాలని చెబుతున్నా,

“ దూరపు బనులకు ముక్తికి,

బోరాదటు గాన నతని బోలెడి విప్రుం

భూరి గణాధ్యుని దూతగ

గోరి నృపాలుండు పనులుగొనగావలయున్ ” [స.వీ.స. 2-336]

దూరదేశాలకు ముక్తి రాయబారిగా పోరాడు. కాబట్టి ముక్తికి వుండే అర్హతల్ని కలిగినగొప్ప గుణాధ్యుడైన బ్రాహ్మణుని దూతగా పంపాలట! పాండ్య భూపతి మంత్రులు విక్రమార్క మహారాజు దగ్గరకు రాయబారులుగా వెళ్లడం “సింహాసన ద్వైతికి”లో ఉంది. [11-170 నుంచి 174]

మంత్రి విధులు

రాజు రాజనీతిని తప్పకుండా పాలన చేయడానికి మంత్రి తన సలహాలతో తోడ్పడాలి. పెడతోప పట్టే రాజును సక్రమ మార్గం వైపు మళ్ళించాలి.

“ నృపతి మదోద్ధతుండయిన నేర్పున మంత్రివరుండు రాజకా
ర్యపు సరవుల్ పృజావితతి నంటని యాపద యంచి వేళ దె
ల్వీపడగ జెప్పివాని యవివేకము మాన్చి హితంబొనర్చినన్
విపుల యశమ్ము నొందు గుణవిశ్రుత ! విట్టయలక్ష్మధీమణి ।
[భాన.పం.తం. 1-277]

కొన్ని సందర్భాలలో మంత్రులు రాజులను సింహాసనాధిష్టితులను చేయడం జరిగింది. అర్హతస్థాన్ని రచించిన కొటిల్కుడు చంద్రగుప్త మౌర్యుని రాజుగా చేయడం, తిమ్మరుసు కృష్ణదేవరాయలను రాజుగా చేయడం మొదలైన వాటిని పరిశీలిస్తే మంత్రులకు రాజులకు రాజ్యాన్ని కట్టబెట్టే శక్తియుక్తులు ఉంటాయని స్పష్టమవుతుంది. మదమెక్కిన రాజుకు మంత్రి నేర్పుతో ప్రజలు బాధపడకుండా రాజకార్యాలకు అపద కలిగించి సమయానుకూలంగా అవి ఆ రాజుకు తెలియచేసి అతనియొక్క అవివేకాన్ని తొలగించి మేలు చేయాలి. ఇలా రాజును సంస్కరించడం వల్ల ఆ మంత్రి కీర్తిప్రతిష్ఠలు పెరుగుతాయి. రాజు ఏ కారణంతోనైనా రాజ్యంలో కనపడక పోతే మంత్రి ఆ విషయాన్ని అతి రహస్యంగా ఉంచి, రాజు వేటకు వెళ్ళినట్లో లేదా మరేదో కారణం చెప్పి సామంతులను, అధికారులను, ప్రజలను నమ్మించాలి. చారుల ద్వారా రాజు అచూకి తెలిసికొని అతనిని రాజధానికి తీసుకురావాలి. తిమ్మరుసుపై కోపంతో రాయలు ఒకనాటి రాత్రి నగరశోధన నెపంతో వెళ్ళి తిరిగి రాలేదు దీన్ని గ్రహించిన తిమ్మరుసు అక్కడ సైనికులతో రాజు గురించి ఎవరైనా అడిగితే, తలనొప్పి రావడంతో ఇంకా విద్రవోతున్నాడు అని చెప్పమన్నాడు. గూఢచారులను అన్ని దిక్కులకు పంపించి రాయల గురించి తెలుసుకున్నాడు. నగరంలో ఉండే దొరమన్నీలనూ, అమరనాయకులందరినీ రాజు వేటకు వెళ్ళడనీ, వాళ్ళనూ వేటకు రమ్మని చెప్పాడు. వాళ్ళను వెంటబెట్టుకొని రాయల్ని కలిసి,

“అధిప యివ్వార్త పరులెవ్వరైన వినిన

వైపరీత్యంబు గాదె సర్వంబు నెఱుగు

నట్టి ధన్యులు మీర లిట్లన్య జనుల

సరణి రాజెల్లునే సాధుజన శరణ్య.” (కృ.ది. 2-86) అని

అయినను మందలిస్తాడు.

పై సంఘటనను బట్టి మంత్రి ఎంత దక్షుడో, ఎంతశక్తిమంతుడో అవగతమవుతున్నది. రాజు ఇబ్బందులన్నిటినీ మంత్రి తొలగించాలి. తిమ్మరుసు వారించినా వినకుండా బలవంతుడైన గజపతిపైకి రాయలు దండెత్తి వచ్చాడు.

“ఇలబదార్గురు రాజుల బెలుపు గలిగి
యల చతుర్దశ భువనముల్ గెలువ బూను
నట్టి ఘను లొనెకావారి నణచవశమె
పదరి వచ్చితి మప్పాజి పలుకు వినక” (కృ.వి. 3-97)

అని రాయలు అలోచనలో పడి, ఆ ప్రమాదం నుంచి రక్షించమని మంత్రి తిమ్మరుసును ప్రార్థించాడు. తిమ్మరుసు తన మేధాశక్తితో భేదోపాయాన్ని ప్రయోగించి గజపతికి ఓటమిని చవి చూపించాడు. ఈ సంఘటనకు రాయవాచకం, కృష్ణరాయ విజయం రెండూ అద్దం పట్టాయి. రాముడు సేతువు దాటి సేనతో వస్తున్నాడనే వార్త విని రావణుడు మంత్రుల్ని

“ - - - - - మీరు నాకు
బనులకు గల వారలని చూతు బ్రెగ్గడ
లగుచున్న మీనేర్పు దగవు లెప్ప
జడనిధి బంధించి కడచి వచ్చిరి మార్తు
రీ వార్తలరయంగ వేపు లేద
రాజులేమటియున్న రాజనీతి స్థితి
నవివు లేమటి యుండుట చితమగునె-” (భాస్క.యుద్ధ-291)

అని అక్షేపించాడు. రాజులు ప్రమత్తులైనా రాజనీతి పట్ల మంత్రులు మాత్రం అప్రమత్తంగా వుండాలన్నది సారాంశం.

మంత్రి విధులు - ఆచరణ:-

శివుని శాసం వల్ల చిత్రరథుడు అనే గంధర్వుడు వజ్రదండ్రుడు అనే పేరుతో పిశాచపతిగా రాజ్యాన్ని పాలించాడు. అతని మంత్రి వజ్రముఖుడు. అతడు తన దొరకు భయపడని వారిని భయపెట్టి లోబరుచుకున్నాడు. రాజును సేవించిన వారిపై ప్రేమచూపాడు. శివవిహ్నాలు లేని వారి గుండెలు అవియవేశాడు. కయ్యానికి దిగిన వారి రాజ్యాలను హరించాడు, తన స్వామి అజ్ఞ దిగంతాల వరకు చెల్లెటట్లు చేశాడు. రాజ్య విస్తరణలో నేర్పుచూపాడు. సామ, దాన, భేద,

దండోపాయాలను సమయోచితంగా ప్రయోగించాడు. పిశాచ లోకమంతా తరరాజుకు అణగి వుండేటట్లు చేశాడు. (ఉ.చ. 1-145.)

దీన్ని బట్టి మంత్రి విధులూ, పట్టుదలూ, శక్తి సామర్థ్యాలు వెల్లడవుతున్నాయి.

ప్రసిద్ధి పొందిన మంత్రులు చాణక్యుడు, యుగంధరుడు మొదలై వారితో తరువాత మంత్రులు కొందరు పోల్చబడ్డారు.

“చతుర ప్రజ్ఞాడు చంద్రగుప్తున కిలం జాణక్యు భంగిన్ దివ
సృతికిం దైవత మంత్రి యోజ సుమన శ్లాఘ్యుండు వత్సావనీ
పతికిం దొంటి యుగంధరాఖ్యు గతి శుంభ త్పుణ్యుడమ్మేదినీ
పతికిం బ్రెగ్గడ భాగురాయణుడనం బ్రఖ్యాత దిద్ధస్థితిన్”

(కే.బా.చ.1-64) అని పేర్కొంది

“నీతి యుగంధర సుకవి

వ్యాత ప్రస్తుత యశోధురంధర-” (ప్రభోధ.2-80)

అని ప్రసిద్ధ మంత్రులతో తమ మంత్రులను పోల్చి వర్ణించడం ఉంది. పై పోలి గంగయ మంత్రికి ఉపయోగించాడు.

“దిగ్గజ వరాహో మారుత

భుగ్గిరి కమరముల బోలు భుజసత్త్వములన్

దుగ్గన మంత్రికి సరియగు

ప్రెగ్గడ లెవ్వారు గలరు పృథివి భరింపన్” (నాసి. 1-63)

అని దుగ్గన మంత్రిని పేర్కొంది. రాజశేఖర చరిత్రం సాశువ తిమ్మ మంత్రిని (1-3) భీమేశ్వర పురాణంలో బెండపూడి అన్నమాత్యుని (1-19) “త్రిభువన రాయ వేశ్యా భుజంగ, కదన గాండీవి, జగనొబ్బ గండ” చిరుద కితుడైన సింగన మంత్రిని గురించి శృంగార నైషధం [1-37] వర్ణించి, వైజయంతీ విలాసం నరసింహ మంత్రిని [అవతారిక-26] నవవిరంగా కీర్తింపా బంగారానికి తావి అచ్చినట్లు కొందరు ప్రసిద్ధులైన రాజులకు తగిన మంత్రులభించారు. దేవేంద్రునికి బృహస్పతి. వృషపర్వునికి శుక్రుడు, దశరథునికి యుధిష్ఠిరుడు, రామునికి విశ్వామిత్యుడు, ధర్మరాజుకి ధౌమ్యుడు నానికి దమశుడు ఎలా శబర రాజుకు ‘అఖిలశాస్త్ర విద్యా కళాపావన గంధీరబుద్ధి’ యజ్ఞదత్తుడు, బ్రాహ్మణుడు అలాగా ప్రధానిగా ఉన్నాడు [శివ.మహా 2-15] దశరథు వశిష్ఠుడు, పురోహితుడు మాత్రమే కాని ప్రధాని కాదనే విషయం కొన్ని చి బెప్పబడింది.

“మన పురోహితులగు చున్న మహిత మతుల

ఘను వసిష్ఠుని వామదేవుని సుయజ్ఞ

ననమ జాబాలి గశ్యపు మునుల మణియు

దగిన వారిని గొని సమ్మదమున దెమ్ము (భాస్క.బాల 52)

రాజు-మంత్రుల మధ్య సరైన అవగాహన ఉండాలి. మంచి మంత్రి రాజు అభివృద్ధిని కాంక్షించి సన్మార్గంలో నడిపిస్తాడు.

“పతికి నభివృద్ధి ఓనకు శోభనమునైన

బుద్ధి బోధించు నాతడు వోసుమంత్రిగా .. ... .”

(బై.వేం పం.తం. 1-669) అని చెబుతోంది.

కంసుడు తన జన్మ రహస్యాన్ని కూడ మంత్రితో చెప్పాడు. (హరి.పూర్వ భాగము 4-70 నుంచి 86 వరకు) రాముడు లంకపై యుద్ధానికి వచ్చినపుడు రావణుడు తన మంత్రులను పిలిపించి మీ తెలివి తెటలు ప్రకాశించేటట్లు ఎలా చేస్తే బాగుంటుందో సలహా ఇస్తే అందరం అలా చేస్తాం, అని చెబుతాడు.

(రం.రా.యుద్ధ.పుట. 249-250)

“ - - - - - నీ వనిన మాట

లెక్క సేయ వినివోపుట జిక్క వలసె

దలప నిమ వంటి మంత్రియిద్దాత్రి గలడె

చూడు మిందుల కొక యుక్తి సూక్ష్మమితిని ” (కృ.వి. 3-100)

అని రాయలు గజపతిని ఓడించే ఉపాయాన్ని అలోచించవలసిందని తిమ్మరుసును ప్రార్థించాడు. (కృ వి, 3-100). దీన్ని బట్టి మంత్రి బుద్ధి నైశిత్యం విదితమౌతున్నది. మంచి మంత్రుల మాట వినని మహారాజు ఇబ్బందుల్ని ఇబ్బడిముబ్బడిగా కొని తెచ్చుకుంటాడు. ఆ విషయం స్వయంగా రాయల వారే చెప్పారు. ‘నీ వనిన మాట లెక్కసేయమి నివోపుట జిక్కవలసె’ (కృ.వి. 3-100)

“మంత్రుల బుద్ధుల వినక, కు

మంత్రుల వాక్యముల దిరుగు మనుజేంద్రుడు దా

తంత్యమున బాసి పగతుర

యంత్రముల జిక్కువడు మహాత్ముండైనన్”

(భాన. పం.తం. 1-185)

మంత్రులంటే సన్మంత్రులన్న మాట. రాజులకు రాజనీతిని బోధించే బాధ్యత కూడ మంత్రుల పైనే వుంటుంది.

“రాజ లక్షణమెయ్యది రాజ్యలక్ష్మి
శాశ్వతంబుగ నుండుటే సరణి రాజు
నీతులెన్ని విధంబున విఖిల మొలమి
దెలుపు మెతయు నామది తేట పడగ” (కృ. వి. (2-48)

అని అడగడం, మంత్రీ తిమ్మరుసు రాజనీతి పారంగత్వానికి ముగ్ధుడై

“గురుడింద్రునకుం దెచ్చిన
సరణిన్ బహునీతి ధర్మ శాస్త్ర స్ఫురణం
బెఱిగించితి వెంతయు ను
స్థిరమతి నింతయు గృహించితిన్ మంత్ర మణి” (కృ.వి. 2-60)

శ్లాఘింపడం ఇందుకు తార్కాణం.

3. రాష్ట్రం

రాష్ట్రం గురించి ఋగ్వేదంలో ఉంది. ‘వరుణుని రాష్ట్రాలకు రాజు’ అని వసిష్ఠుడు చెప్పాడు.

“యథా రాష్ట్రం గుపితం క్షత్రియస్య” (ఋగ్వేదం.-10-109-3)
రాజు సింహాసనాన్ని అధిరోహించేటప్పుడు చదివే మంత్రాలలో

“ఇంద్ర ఇవేహ ద్రువస్తి షేహ రాష్ట్రము ధారయ”

(ఋగ్వేదం 10-173)

[ఇంద్రుని వలె ధృవంగా ఉండుము. ఇక్కడి రాష్ట్రాన్ని వహించుము] అనిఅర్థం.

“ జాంగలం సన్య సంపన్న మార్య ప్రియమనావిలమ్.

రమ్య మానత సామంతం స్వాజీవ్యం దేశమావ సేత్.”

[మనుస్మృతి -7-60]

పారవంతమైంది, నీటివసతికలది, పుష్కలంగా గడ్డికలది, మంచిగాలి, ఎండగలది
ధనదాన్య సంపన్నమైంది. ఉపద్రవాలు లేంది, పుష్ప ఫల తరుల తాదులవే
మనోహరమైంది, కృషివాణిజ్యాది జీవనోపాయం గల దేశాన్ని రాజు ఆశ్రయించా
లని మనువు పేర్కొన్నాడు.

“ ఎంతెంత గలుగు రాష్ట్రం

జంతంతియ రాజు పెద్దయగు గావునదే

శాంతరము లాత్తి కొనుట ని

లాంతము ధర్మంబు గాదె ధరణీభలకున్ ”

[స.నీ స. -1-162]

రాష్ట్రాన్ని విశాలపరిస్తే రాజుకు గౌరవం ఎక్కువగా ఉంటుందనీ, అలాచేయడం రాజ ధర్మమని చెప్పింది. ఈ ధర్మాన్ని అచరించడానికి రాజులు యుద్ధాలకు దిగేవారు. రాయలు కూడా 'దేశవైశాల్య మర్హసిద్ధికిని మూల' మన్నాడు. [అ.ము 4-236]. విశాలమైన భూభాగమంటే ఆ రాజ్యానికి ఆర్థిక వనరులు సమృద్ధిగా వుంటాయని అయన విశ్వసించాడు కావోయి. రాష్ట్రం రాజ్యైక్యతానికి రాజు అత్యంత అవసరం. "రాజులేకున్న బురంబు రాష్ట్రంబు రాజ్యైక్యదు" [రం.రా.అయ్యోధ్య పుట-9] అనడం వల్ల రాజు-రాష్ట్రం వీటి అధారాధేయత్వం, అవినాభావ, సంబంధం సువిదం చేయబడింది. రాష్ట్రం, జనపదం, భూమి, విషయం, దేశం అనే పదాల మధ్య కొద్దిపాటి అర్థభేదమున్నా అన్నీ ఒకే అర్థంతో ఉపయోగించ బడ్డాయి. తన రాష్ట్రం అభివృద్ధి చెందడానికి రాజు శ్రద్ధ చూపాలి. వ్యవసాయం వాణిజ్యం వృద్ధి చెందేటట్లు చూడాలి. రాష్ట్రాన్ని శత్రువుల, క్రూరమృగాల, దోపిడి దొంగల బారినుంచి కాపాడాలి.

" రాష్ట్రవర్ధన మెద గోరు రాజుమేలు
రాష్ట్రమును గోరు; దానగార్యమె యరంగ
రాదు; బృహ్మాత్మరములైన ప్రజల యేక
ముఖపు గోర్కి. దదంతరాత్ముడొనగడె?" (అము- 4-205)

రాజు ప్రజల మేలు కోరితే, ప్రజలూ రాజు మేలు కోరుతారు. అందుచేత రాజున కేమి ప్రయోజనం అని అడగడం సరికాదు. ఎందుకంటే ఏకరూపంగా బృహ్మాణాది ప్రజలు కోరే కోరికల్ని తదంతర్యామి అయిన పరమాత్ముడు తప్పక తీరుస్తాడని భావం. ఇక్కడ రాష్ట్రం అంటే రాష్ట్రగతులైన ప్రజలని అర్థం.

4. దుర్గం

రాజ్య రక్షణకు పటిష్ఠమైన దుర్గ విర్మాణం చాల అవసరం. కొటిబుడ్డు మనువు, యాజ్ఞవల్క్యుడు మొదలైన వాళ్ళు దుర్గానికి అధిక ప్రాముఖ్యాన్ని ఇచ్చారు. రాజ్యానికి ఉండాల్సిన సప్తాంగాలలో దుర్గం నాల్గవది. దుర్గమే కోట. కోటను పురం²¹, దుర్గం²², దేహి²³ అన్నారు. కోటలు నిర్మించడానికీ రాళ్ళు²⁴, ఇనుము²⁵ వాడడం ఋగ్వేదకాలం నాటికే తెలిసి నట్లుంది. కోట అవిర్భావం గురించి ఇలా వుంది. దేవతల బారినుంచి రక్షణ పొందడానికి మాయ, విద్యుత్ న్యూలి తారకాసుకు అనే దేవతలు బృహ్మను గురించి కఠోర తపస్సు చేశారు.

వారి తపస్సుకు మెచ్చి బ్రహ్మ ప్రత్యక్షమై, వరాన్ని కోరుకోమన్నాడు. అ మా సంతోషించిన మాయ భక్తితో ముందుకు వచ్చి ఇలా ప్రార్థించాడు. జరిగింది తారకామణి యుద్ధంలో దేవతలు దానవుల్ని తమ ఆయుధాలతో క్రూరంగా వధిం దానవులకు రక్షణ లేకుండా పోయింది. మీ అశిస్సులతో త్రిపుర అనే కోటను నీల లనుకున్నాం. అందుభేత భూ, జలచరాల నుంచి, మునుల శాపాలనుంచి, దే దాడుల నుంచి అకోట సురక్షితంగా వుండే విధంగా వరాన్ని ప్రసాదించు అన బ్రహ్మ విరునవ్వు నవ్వి ఏదీ శాశ్వతం కాదు కాబట్టి మట్టితో కోటను కట్టుకో అని చెప్పి మట్టికోట యుద్ధనమయాలలో ఒకేఒక శివబాణంతో నాశనమవుతుందని వినయపూర్వ మాయ బ్రహ్మకు చెప్పాడు. దానికి బ్రహ్మ "అ విధంగానే" (మట్టితో) కోటను ని మని చెప్పి అదృశ్య మైనాడు. (మత్స్య పురాణం - చాప్టర్) (XXIX-11.25)

శత్రువుల నుంచి రక్షణ పొందడానికి ఎంతటి బలవంతునికైనా దుర్గ అత్యంత అవసరం (స.నీ.స. 1-48)

"విమళుల కగమ్యనుగుడు

ర్గము లేకుండినను బ్రజకు రాజుకు దమదే

శము లిడుమంబడు ధన ధా

న్యము అండిన బిదప బ్రాణసోనియు గల్గున్" (స.నీ.స 1-46)

దేవేంద్రుడు కూడా హిరణ్యకశిపుని చాడికి భయపడి గురువు అనుమతితో విశ్వ వేత అమరావతి కోట కట్టించాడు (స నీ.స 1-49)

"అయుధాలతో, రక్షణలతో (కోట) వున్న ఒకే ఒక వ్యక్తి వందమందితోను, మంది పదివేల మందితోనూ పోరాడగలడు. కాబట్టి రాజు కోటను కలిగి వుండాలి."

కోట నిర్మించుకో లేని రాజు స్థితి ఇలా వుంటుంది.

"ధరణి మదము లేని కరులును బోలెడం

ష్టములు లేని పన్నగములు బోలె

సరయి దుర్గరహితులైన ధాతీశ్వరు

లవని కెల్ల నడదు లగుదు రెపుడు." (స.నీ.స 1-50)

దీన్ని బట్టి దుర్గ ప్రాధాన్యం విస్పష్టమవుతోంది.

దుర్గం - విభాగాలు :-

జల, వన, కృత్రిమ స్థల, శైల దుర్గాలు నాలుగు అని రంగనాథ రామాయ (యుద్ధ పుట 245) చెబుతోంది.

“అన్యోన్య ధన కాంక్షలై పోరు ధరణీపిలకు నెల్ల నాడకాడకును శైల
 దుర్గంబులను, వన దుర్గంబులను. జలదుర్గంబులను హిమదుర్గంబులను-
 ....
 .... (అం.వి.పు. - 1-100)

బ్రహ్మదేవుడు పుట్టిపాడట!

“ధన్వదుర్గం మహీదుర్గం దుర్గంవారక్షిమేవతా|
 నృ దుర్గం గిరిదుర్గం వా నమాశ్రిత్య వసేతురమ్||” (7-70)

అని మనుస్మృతి పేర్కొంది.

జల, వన, పర్వత, ఎడారి దుర్గాలని నాలుగు విభాగైన దుర్గాలను కొటి
 ల్యుడు పేర్కొన్నాడు. ²⁷

- 1) జలదుర్గం - నీటితో చుట్టబడిన వున్నత ప్రదేశం.
- 2) వనదుర్గం:- తేమతోవున్న బురద ప్రాంతం లేక దట్టమైన పొదలతో వున్న
 ప్రదేశం.
- 3) పర్వత (గిరి) దుర్గం:- గుట్టలతో కూడివున్న గుహ లేక కొండలపై నిర్మించ
 బడింది.
- 4) ఎడారి దుర్గం:- నీరు, పొదలు లేని ప్రాంతంలో నిర్మించబడింది.

జలదుర్గాలు, పర్వత దుర్గాలు జనపద రక్షణకు, ఎడారి వనదుర్గాలు అటవీ
 కులరక్షణకు, ప్రమాద సమయాల్లో పారిపోయి తలదాచుకోవడానికి ఉపకరిస్తాయి.

దుర్గ నిర్మాణం :- రాజ్య రక్షణకు కీలకమైన దుర్గాన్ని శత్రు దుర్భేద్యంగా
 నిర్మించాలి. దుర్గ నిర్మాణం వాస్తు శాస్త్రాన్ని అనుసరించి కట్టాలి. “నీరు సంచ్య
 ద్విగా వుండే ప్రదేశాలలోనే కొట నిర్మాణం చేపట్టాలి. ఆ పట్టణం వాడేడ్డానికి
 అనుకూలంగా వుండాలి. దాని చుట్టు మూడు అగడ్తలు త్రవ్వించాలి. దానికి
 మరొకదానికి మధ్య పండెల్లం దండాల దూరం వుండాలి. అగడ్తల వెడల్పు
 మొదట దానికి పథాలుగు, రెండవ దానికి పండెండు, మూడవ దానికి పది
 దండాలు వుండాలి. తోతు వెడల్పులో వగం, అడుగు భాగం, పైభాగంలో
 మూడో వంతు చతురస్రంగా వుండాలి. అడుగు భాగాన రాళ్లను పరచి, రెండవ
 ప్రక్కల రాళ్లతోగాని, ఇటుకలతోగాని కట్టాలి. అగడ్తలను నీటిలో నింపాలి.
 ఎక్కువైన నీరు బయటికి వెళ్ళడానికి ఏర్పాటు చేయాలి. అగడ్తలలో పద్మాలు
 మొనళ్లు వుండాలి.

అగడ్తలు నాలుగు దండాల దూరంలో మట్టితో ప్యాకారం నిర్మించాలి. దానికి రెండింతలు ఎత్తు వుండాలి. ప్యాకారం పైభాగం ఇటుకలతో ఒక గోడను కట్టాలి. దాని ఎత్తు వెడల్పుకు రెండింతలు వుండాలి. దానిపై రథం పోవడానికి రహదారి వుండాలి. ఇటుక బదులు రాతి పలకలు ఉపయోగించవచ్చు, కాని ఎట్టి పరిస్థితులలో కలప వాడరాదు. ప్రాకారాలపై ఒకదానికి మరొకదానికి మధ్య దూరం ముప్పై దండాలు వుండే విధంగా గోపురాలు నిర్మించాలి. రెండేసి గోపురాలకు మధ్య ప్రదేశంలో ఒక గోపుర గృహం నిర్మించాలి, గోపురానికి, గోపుర గృహానికి మధ్య ముగ్గురు ధనుర్ధరులు పని చేయడానికి వీలుగా మూతవేసే మూడు కన్నాలతో వున్న ఫలకం కలిగిన ఒక ఇంద్ర కోశాన్ని నిర్మించాలి, మధ్య ఖాళీ ప్రదేశాలలో రెండు వైపుల రెండు హస్తాల వెడల్పు, నాలుగింతలు పొడవున్న 'దైవ పథం' నిర్మించాలి.

పవిత్ర ఆయుధాల్ని కోటగోడలపై సిద్ధంగా వుంచాలి— ఇలా కోట నిర్మాణం గురించి కొటియ్యడు వివరించాడు. ²⁸

“అగడిత యాతనీరగునట్లు తృప్తివి
కొత్తడంబుల తోడ గోట దీర్చి
యట్టళ్ళ గల్పించి యడ్వరి విరివగా
వలనొప్ప ఘటియించి వంకధార
గవనులు పరిపాటిగా వినిర్మింపించి
లొన నూతలు బావులను నగాధ
తలముఖుగా జాల గలిగించి రసవర్గ
మఱి వేట సంపూర్ణములుగ నించి

చుట్టు నానుడ చుట్టును సూది మోప
నెడము గల్గక యుండ బేరడవి పెంచి
నగ సమీపంబు గల పట్టనంబు రాజ
ధానిగా నుండు టురవగు ధరణిపతికి” (శృ. శా. 4-105)

కోట అగడ్తలలా వుండాలట.

కోట నిర్మాణం గురించి ఇంకా ఇలా పేర్కొనబడింది.

“గుడియ మంటపమును గొత్త గావించి

కడునొప్ప జుట్టు నగడ్త ద్రవ్యించి

కోటయు గొమ్మల గొత్తడంబులుగ

వాటంబులును దిగు వంక దారుణము

బెట్టించి వంపుడు గట్టి యగడ్త

చుట్టును బోయించి యట్లక్ష దీర్చి

పొలు పొంద డెంకణంబులు వెక్కువన్ని

నలి బడగలు దోరణంబులు గట్టి

కొత్తడంబుల గోటకొమ్ముల గొడుగు

లెత్తించి బలుమగ లెందతో యనగ

వ్రాలిన కుసులును వసులు దూలములు

తొలు గుండ్లమ నిస్సుసాల దెప్పించి

కోట కొమ్ముల దగు బోట బంచించి

కోట యీ కృమమున బాటించియంత” (బ.పు. పుట-64)

ఇలాంటి కోటలు పటిష్ఠంగా. శత్రుదుర్భేద్యంగా వుండాలి. కోటలో అన్ని విధాల వస్తువులు సమృద్ధిగా నిలవ వుండాలి.

“బహు ధన ధాన్య సంగ్రహము బాణశరాసన యోధ వీరసం
గ్రహము విరంతరాంతరుదకంబును జాలగ నింథనంబు సం
గ్రహముననేక యంత్రములు గల్గియ సాధ్యములై ద్విషదృపయా
వహములనంగ నొప్పునె భవత్పరి రక్ష్యములైన దుర్గముల్.”

(స.సీ.స. 1 56)

ఇలాంటి కోటల్ని కలిగివున్న రాజుని జయింపడానికి ఎవ్వరికి సాధ్యపడదు అ రాజే ఇతర రాజుల్ని జయిస్తాడు. కోటల చుట్టు పటిష్ఠమైన భద్రతా సిబ్బందిని నియమించాలి. రాత్రి, పగలు కోటకు కావలి పెట్టాలి.

దుర్గాలన్నిటిలో గిరి దుర్గం ఉత్తమమైంది. ‘సర్వేశు ప్రయత్నేన గిరి దుర్గం సమాగ్రయేత్’²⁹ అంటాడు మనువు. అంధ్యదేశంలో గిరి దుర్గ నిర్మాణమే ఎక్కువగా జరిగింది.³⁰

మధ్య యుగంలో ముగ్గురు రాజులకు మోహం పుట్టించిన గిరిదుర్గం కొంకిడు. అని శ్రీనాథుడు పేర్కొన్నాడు.(శ్రీ.నా.బా. 113)

కొండవీటిపై మోహం పెంచుకొన్న ఆ ముగ్గురు రాజులు (1) అశ్వపతులై
బహుమనీ సుల్తానులు, (2) గజపతులైన కటక సూర్యవంశ రాజుల
3) నరపతులుగా పేరుపొందిన విజయనగర రాజులు. అంతేకాదు

“ఘోటక భోట హోటకురు కొంకణ సింధు మరాట లాటక
ర్హాట కళింగ వంగ ద్రవిళాంగ విదేహకరూఢ దుర్గమల్
సాటియె యెన్న వేమ విపులా విభుడేలిన్ దుర్గమైనయా

ఘోటక హోటక ప్రకట కుంజర ధాటికి కొండవీటికిన్.” (శ్రీ నా బా

అని కొండవీటి దుర్గం ప్రశంసించబడింది.

హనుమంతుడు రామునితో లంకా పృభావాన్ని తెలియజేస్తూ.

దట్టమై యట్టళ్ల దనరి చూపట్టు
నిట్టిక కోటయి నిరవైన తొడి
కోటయు బోరవున గొమరొందు నినుప
కోటయునట యుక్కు కోటయు గంచు
కోటయు మఱి వెండి కోటయు బసిడి
కోటయు నను నేడు కోట లొప్పారు
గాలుని పక్షంబు కరణి చొల్పెక్కి
మేలైన తలుపులు మెఱసి యెంతయునూ
అక్కోట లన్నిటి యుండునూ జూడ
మిక్కిలి దీపుల మిక్కుటం బగచు
వఖిల రత్నముల మేలైన వాకిళ్ల
నఖిలావనీ నాథ యరయ నాల్గేసి
వరమంత్ర విధుల దివ్యంబులై నట్టి
శరచాప చయముల సంఖ్యలై యుండు
నాకోట చుట్టును నఖిల లోకేశ
భీకరమకర సంభృతములై పరగు
నాలుగ గడ్డలు నాల్గు దిక్కులను
జాలంగ బాతాళ నమితి నొప్పారు”నని (రం.రా.పుట-244-2)

కోటను సంపూర్ణంగా పేర్కొన్నాడు.

ఇలా కోటల్ని వర్ణించడం చాలా కావ్యాలలో కనపడుతుంది. ఈ కోట వర్ణనల్ని చారిత్రక నేపథ్యంతో పరిశీలించాలి. గౌరన వర్ణించిన అనంపూర్త కోట వర్ణన పరిశీలిస్తే చారిత్రకంగా ప్యయోజనం చేకూరవచ్చు.

“అ కృష్ణవేణి మహానది దాటి
పీఠనేలేశ్వర విభు సుత్రరప న
నాయతంబై మించు నశ్వమేధాదీ
నాయువ్యమన నవద్వారక వాట
పరిభు నమున్నత పాకార యంత్ర...” (నవ చరి. పుట-239)

బహుశా పుణాశిల్ప సరిశోధనశాఖవారు వెలికి తీసిన విజయపురి గురించే గౌరన వర్ణి చి సుండివచ్చని అరుద్ర గారు అభిప్రాయపడినాడు. ³¹

“Recent excavations at Nagarjuna Konda, 32 in Andhra Pradesh exposed to view the vestiges of the city of Vijayapuri, the glorious capital of Ikshvakus in 3rd cent A.D. pertaining to it was exposed a fortification wall enclosing a trapezoidal area of 3000 x 2000 feet. It distended along the right bank of the river Krishna on the west while on the South it ran over the Peddakundelugutta hill. Distinctly two building phases could be seen in this fortification. The early phase represented a rampart of morum or mud with basal width of 80 and rested on the natural soil. At another place, beneath this rampart could be seen a flooring and a few hearths. The second phase represents a burnt brick wall of 9 to 14' thickness over the rampart. Save the portion overlying the Peddakundelugutta hill, the fortification wall was surrounded by a ditch 12' in depth and varying width of 74' to 132'. The fortification had two main gate ways on the east and west and a postern gate way on the northern side perhaps this postern gate way might have served as an emergency exit. Such postern gate ways were not uncommon for wall at Sisupalgarh had one such postern gateway...”³³

5. కోశం (TREASURY)

1. కోశం - అర్థం:- సమస్త కార్యాలకు కోశం మూలం కాబట్టి రాజులు మొదటగా కోశాన్ని గురించి జాగ్రత్తగా ఉండాలి' అని కొటిల్కుడన్నాడు.³⁴ మనుష్యుల జీవితాలకు మూలం అర్థం. లేదా మనుషులతో కూడిన భూమియే అర్థం.

అలాంటి భూమిని సంపాదించే ఉపాయాలు, పాలించే ఉపాయాలు - వీటిని గురించిన శాస్త్రం అర్థశాస్త్రం అని కొటియ్యడు తన రాజనీతికి సంబంధించిన గ్రంథానికి 'అర్థశాస్త్రం' అని పేరు పెట్టడానికి గల కారణాన్ని వివరించాడు.

2. కోశం - పాముఖ్యం:- కోశ నమ్మద్ది ఉన్న రాజుకు ప్రజాసురాగం కలుగుతుందని రఘువంశం తెలుపుతోంది.³⁵ కోశం, దండం, బలం అనే వాటిని ప్రభుశక్తిగా పేర్కొంటూ ముందుగా కోశాన్ని చెప్పింది మితాక్షరి అనే నిఘంటువు.

"కోశోదఙ్ఘోబలం చైవ ప్రభుశక్తిః; వ్రకీర్తితా"³⁶ అని చెప్పటంచేత కోశం యొక్క పాముఖ్యం తెలుస్తోంది.

"ఇలలో నెవ్వని కర్తము

గలదాతడు మాన్యుడు చితకార్యజ్ఞుడు ని

ర్ములుడు బలవంతుడార్ముడు

కుల తిలకుడు సభ్యుడధిక గుణగణ్యుండున్" (సిం ద్వా. 3-195)

ఇదీ ధనం విలువ.

విత్తవంతుని వేల్పుగా భావించి సేవింపడం జరుగుతుంది.³⁷

"ఎప్పుడు సంపద గలిగిన

సప్పుడు బంధువులు వత్తు రది యెట్లన్నన్

దెప్పులంగ జెలుపు నిండిన

గప్పలు పదివేలు చేరు గదరా సుమతీ!"

"చుట్టములు గొని వారలు

చుట్టములము నీకటంచు సొంపు దలిర్పన్

వెట్టుకొని యాశ్రయింతురు

గట్టిగ ద్రవ్యంబు గలుగ గదరా సుమతీ!"

అని ధనం విలువను పలు విధములుగా కొనియాడాడు సుమతి శతకకారుడు.

"ధనము లేమి యనెడి దావానలంబది

తన్ను చెరచు మీరిదాపు చెరుచు

ధనము లేమి చూడ తలపనే పాపంబు"

అని దారిద్ర్యం ఎంత బయంకరంగా ఉంటుందో వేమన చవిచూపించాడు. ఇంకా కొంచెము ముందుకు వెళ్లి -

“కలిగిన మనుజుండు కాముండు సోముండు
మిగుల తేజమునను మెరయు చుండు
విత్త హీనుడెంత రిత్తయై పోవును—”

అని ధనం ప్రాముఖ్యాన్ని చెప్పడమేకాక “విత్త హీనుడెప్పుడు ఉత్త సన్యాసిరా” అని ధనహీనుని నిస్సహాయతకు జాలిపడ్డాడు కూడా.

“— — — దరిద్రుడున్ మృతుడు నిక్కము తుల్యులుగారె ధారుణిన్”
అంటాడు ఎర్రన, (హరి. ఉత్తర భాగం. 2-174)

“ధాత్రి దరిద్రుడు సభలన
పాత్రుడు, కడు మ్రుచ్చు మిత్ర బాంధవుల యెడం,
బుత్య కళత్రంబుల యెడ

శత్రుండట వాని బృదుకు చొక్కాగాదే” (సిం.ద్వా. 3-194)
అంటాడు కొరవి గోపరాజు.

“అర్థమున బండితుండగు
నర్థమునం బలసమగ్రుండగు నర్థమునన్
బార్ధివుడగు, బుణ్యుండగు,
నర్థమునను భువన పూజ్యుడగు నరుడెందున్” (పం.తం, 2-121)

అంటాడు బై బరాజు వేంకటనాథుడు.

“కమలనయన! నీవు కలవోటు సరసంబు
నీవు లేని వోటు నీరసంబు
కంబుకఱి! నీవు కలవాడు కలవాడు
లేనివాడు నీవు లేనివాడు” (కాశీ 3-48)

ఉన్నవాడంటే డబ్బున్నవాడని మాత్రమే అర్థం. ధనం లేకపోవడం చావుతో సమానం. రాజ్యరక్షణకు ధనం అత్యంతావశ్యకం. దాన్ని సంపాదించడానికి రాజు నానా మార్గాలు అవలంబిస్తాడు. అందులో ప్రధానమైనది పన్నులు విధించడం.

"The collection of treasure is for the maintenance of the army and the subjects and for the performance of sacrifices. This leads to kings happiness in this life and hereafter, otheiwise to misery. 38

"The treasure is the root of the army and the army is the root of the treasure. It is by maintaining the army that the treasure and the kingdom prosper and the enemy is destroyed." 39

3. కోశం - మూలం:- రాజు తన రాజ్యాన్ని పృజలకు శత్రువులబారి నుంచి, కరువు కాలకాదుల నుంచి రక్షించుకోవడానికి తన భాండాగారంలో సంపదలను నిలువ వుంచాలి. ఈ ధన సేకరణ విధిన్న వనరుల ద్వారా సమకూరుతుంది.

"గోరక్షయ వాణిజ్యమా

సారంభము నరియు సుంకమప్పనములు శృం

గారవనంబులు గనులును

గారణములు ధనము గూర్చగా నగుపతికిన్" (రుక్మా.చ. 3-36)

"వినుకరకులును వణిజులు

ననఘా! గోరక్షకులు ధరాధీశునకున్

ధనమొడ గూడెడు బోటుల

ననేక విధములకు నెల్ల నాద్యస్థలముల్ (భార.శాంతి. 2-301)

అని భారతం చెబుతోంది.

పనులు, సుంకాలు, శత్రువుల్ని గెలిచి హిందే ధనం రాజుకు చెంది ద్రవ్యం అని తిరుక్కురళ్ చెబుతోంది.⁴⁰

4. కోశ సేకరణ - రాజు తన భాండాగారం నింపడానికి పన్నులు, కప్ప కట్టుకాసుకలతోబాటు దండయాత్రలు కూడా తోడ్పడ్డాయి. తగినంత ధనాః మాత్రమే రాజు సేకరించాలి. వితిమీరిన సంపదల్ని సేకరించడానికి ప్రయత్నం అనర్థాలకు దారితీస్తుంది.

"అక్కట కలదని ప్రజాపతి

యొక్కవగా ధనము గొనుట యిలపై జెలువుల్

ప్రక్కలుగ ద్రవ్య మొలను

గ్రక్కన బట్టుకొని తింట గణుతింపంగన్" (రుక్మా.చ. 3-1)

పన్నుల అవిర్భావం:- పన్నుల అవిర్భావాన్నిలా పూహించవచ్చును. దోపిడి దారులు, దొంగలు, దౌర్జన్యపరుల నుంచి ప్రజలు తమ మాన ప్రాణాలతోపాటు సంపదల్ని రక్షించుకోవడానికి సామూహికంగా ఒక నాయకుణ్ణి ఎన్నుకోవడం జరిగింది. తమను రక్షించినందుకు ప్రతిఫలంగా అతనికి కొంత సొమ్మును, ధాన్యాన్ని మిట్టవెప్పారు. ఈ ప్రక్రియలాన్నే తరువాత వచ్చిన నాయకులు శాసనంగా మార్చి 'పన్ను' అని వసూలు చేశారు. ప్రేమనాథ్ బెన్జర్ ఈ విషయాన్ని ఇలా పేర్కొన్నాడు,

"In the earliest period of Indian history the state perhaps depended for its own support on the voluntary contributions of the people. But sum Method of compulsory contribution must have been found necessary in India as soon as a More improved form of government had come into existence. The early tax-system, however, was a very simple one, and the evolution of a complex system of public finance was doubtless a slow and gradual process." 41

ఈ పన్నులు విభిన్న రూపాలలో వసూలు చేశారు. వృత్తి సుంకాలు, వాణిజ్య సుంకాలు, సాధారణ సుంకాలు అని మూడు విభాగాలుగా పన్నులు వసూలు చేయబడ్డాయి.

విజయనగరం రాజుల కాలానాటి పన్నుల స్వరూపం ఇలా వుండేది.

"సీరారంబము (వల్లపు వ్యవసాయము) అని విభజించి పన్నులు వేసేవారు పంటలో పండింట తొమ్మిది వంతుల వరకు పన్ను వుండేదని న్యూనిజ్ వ్యాసి వ్రాత నమ్మదగినదికాదు ముగ్గురు, నంగోరు అనే మాటల వల్ల పంటలో మూడో భాగం, లేక నగం పన్నుగా వసూలు చేసేవారని తెలుస్తోంది. భండార గ్రామాల ఆదాయం, మహానవమి ఉత్సవ సందర్భంగా ప్రతి ఏటా సామంతుల దణ్ణాయకులు, అ మ ర నా య కు లు చెల్లిం చే కప్పాలు కట్టాలి కానుకలు రాజాదాయాన్ని పెంచేవి. జాతి సిద్ధాయాలనే వృత్తి పన్నులుండే రాజ్యంలో 300 రేవులుండేవని అబ్దుల్ రజాక్ వ్యాసినాడు. ఈ రేవుల ఎగుమతి, దిగుమతుల రేవు సుంకాలు రాజాదాయానికి మరొక మార్గము. విజయనగర శాసనాలలో కాచిక, కట్నం, సియం, గ్రామకద్దాట్నం వెట్టు, వేమి, ఇల్ల

శ్రుతి, చెరువు మేర, బెడిగ, దుర్గవివర్తనం, దణ్ణాయ, అడుగుకోలు, సుర
పంక మొదలైన అనేక రకాల సాధారణ పన్నులు, మగ్గస్తావర, ఈడిగ-సిద్దాయ,
ఓంజణి-సిద్దాయ మొదలైన వృత్తి పన్నులు ఈ డేవి. స్థలసుంకము, బర సుంకము
పేడా సుంకాలుండేవి. మొదటిసారిగా వీరనరసింహరాయలు సామ్రాజ్యంలోని
కొన్ని సీమలలో పెండ్లి సుంకాలను రద్దుచేసినాడు. కృష్ణదేవరాయలు ఈ పెండ్లి
సుంకాలను సామ్రాజ్యంలో పూర్తిగా రద్దుచేసినాడు. ఎడనెడ తిరుగుళ్ళకు, జాత
రకు. మహారాజ ప్రియోజనార్థం 'కాసువీసాలు' వసూలు చేసేవారు. పన్ను ధన
రూపంలోగాని, ధాన్య రూపంలోగాని చెల్లించవచ్చు పెద్ద గ్రామాలలో 'రాచగాడె'
లుండేవి." 42

"ఈమ్మడియును, రాణె, యత్తరువమర

మిమ్మెయిడింప మా కియ్యేటి వఱకు

చెల్లిన ధనమెంత.... .... " (పరమ. పుట. 458)

ఆనడం వల్ల ఈమ్మడి, రాణె, అమరం అనే పన్నులు విధించబడేవని తెలుస్తోంది.

ఈ పన్నులు భూములపై విధించబడేవి. ఈమ్మడి అంటే సేవ (ఈనాం).
రాణె అంటే భటుల సిబ్బందికి ఇచ్చింది. అమరం అంటే అగత్యమైనప్పుడు
కొంత దండును తీసికొని రావలసిందనే విబంధన మీద చిన్న రాజులకు విడువ
బడ్డ సీమ అని బొగ్గం.

బంటుబడి (బంటుపై విధించే పన్ను) 43 బంట్లెల ఆయం (బిందెలపై వచ్చే
ఆదాయం) 44 కూడా కోశాన్ని పెంచడానికి తోడ్పడేవి.

వివరికి ఈ పన్నులు లాగడం చాల హేసంగా తయారయింది. చావుకి,
పుట్టుకకి అన్నిటికీ పన్నే. ఇంకా వివరీతంగా జుట్టు పన్ను, పురిటి పన్ను,
పొయ్యి పన్ను ఇలాంటివి కూడా మొదలైనాయి.

"పరన్నప తస్కర బాధలు లేకుండ

దమ్ము గాచుటకునై ధరణిపతికి

ద్వాదశాంశ ధనంబు వాణిజ్యవరులు, గో

పాల కర్షకులు వడ్డాగ గవ్య

ధాన్యంబు తిత్తురు.... ...." (మా.పు. 2-213)

పశులు రాజుకు చెల్లించే ధన ధాన్యాదుల గురించి పేర్కొనబడింది.

కొందరు కొందరు రాజుల కాలలో కొన్ని కొన్ని రకాల పన్నుల వసూలు ప్రారంభమయింది.

“కాకతీయ రాజులు దశబంధ ఈనాములంటూ ఒక కొత్త పద్ధతిని ప్రవేశ పెట్టారు. చెరువును నిర్మించడం, సరైన స్థితిలో ఉంచడం, బాగుచేయించడం వగైరా బాధ్యతలను నిర్వహిస్తూ, దానికింద సాగయ్యే భూమి మీది పంటలో పదోవంతు రాజుకు ధన రూపంలోనో, ధాన్య రూపంలో చెల్లించే షరతు మీద ఇచ్చే ఈనామును ‘దశబంధ ఈనాము’ అంటారు ” 45

అరవ విక్రమాదిత్యుని సామంతుడైన బేతరాజు చెరువు నీరు ఇచ్చినందుకు నీటి పన్నును నిర్ధారణ చేసినట్లు పశ్చిమ చాళుక్యుల కాజీపేట శాసనం బట్టి తెలుస్తుంది. దీని ప్రకారం “ఒక ... .. కు ఒక కండుగ (ధాన్యం కొలత) ఇవ్వాలి. నీరుతోడే యంత్రానికి పది కలుగులు ఇవ్వాలి. 46

వ్యవసాయదారులపైనే పన్నుల ప్రభావం ఎక్కువగా ఉండేది. కేవలం కాపులపైనే పన్ను వేయడం తగదనీ, అన్ని వర్గాల వారిపైనా పన్నులు విధించాలనీ చెబుతూ, కోశ సేకరణకు మార్గాల్ని సూచించింది బద్దెనీతి.

“గనులు కృషి ప్రపంచ మరి కప్పము సుంకము గోకులంబునం
దన వనమున్ జలస్థల పథిన్ వశక్రియ దుర్గ రక్షణం
బన గలయిన్ని మార్గముల సర్థము రోయక కేవలంబకా
పునె పొలియించు రాజు సిరి పొందునె? రాజమనోజ భూభుజా”

(బద్ది - రాజ 4)

ప్రజ నుంచి గ్రహించిన పన్నురూపమైన ధనాన్ని ప్రజా సంక్షేమం కోసమే వెచ్చించాలి.

“తన యేలు పసుమతి జనుల బీడింపక

యేరికి మొదలిచ్చి కోడుపాలు

సవరగా గొంచు దండవులు దర్శనములు

కోలాస గొన కూళ్లు గుత్త కీక

కమ్మతంబులు వెట్టిగనులు ద్రవ్యించి బే

హారమాడించి యన్యాయ ధనము

జొరనీక వస్త్రాంశ మఱి గొంచు నీతి బా

ధలు ఘటింపక యుండ ధనము గూర్చి

దాని జతురంశములు చేసి దానధర్మ
ములకు నొకపాలు గైకొని మూడుపాళ్లు
వెప్పమునకును రానీక యచ్చు వొడిచె
డావలయు విభుండు భండారమునకు

(శృ.శా. 4-175)

కొన్ని అన్యాయపు వసూళ్లు కూడా జరిగినట్లు శాసనాలు పేర్కొంటున్నాయి.

“నందలూరు, దాని శివారు గ్రామాలు నాలుగింటి నుండి అంతకు పూర్వపు రాజులు వసూలు చేస్తుండిన నుంకం, సాదం మొదలైనవి అన్యాయపు వసూళ్ళుగా 1309లో ప్రతాపరుద్రుడు ప్రకటించి వానిని రద్దు చేశాడు. అలాగే ప్రతాపరుద్రుని రాజభవన ద్వార పాలకుడైన ఎర్రమ లెంక తన ‘న్యాయంకరం’ లోని 22 గ్రామాల మహాజనుల నుండి వసూలు అవుతుండిన వృత్తి కాణికలనూ, గుడ్డుగు మాడలనూ, పుట్టి పొండి, పుట్టె కొలుపు, ఉపకృతి, నుంకం, పసుల పుల్లరి మొదలైనవి అన్యాయపు వసూళ్ళుగా ప్రకటించి రద్దు చేశాడు 47

పన్నులు విధించడంలోనూ, వసూలు చేయడంలోనూ రాజులు చాల దుర్మార్గంగా వ్యవహరించాలి.

“న్యాయపు పుటరి తలపూవులు

గోయుట నట లెప్ప తగదు కువలయ పతిక

న్యాయ మరి మ్రాను వొడిచిన

గాయలు వెన గోయునట్టి కరణి దలంపన్” (న.పీ.స. 1-124)

అని అంటాడు మడికి సింగన శ్రీనాథ మహాకవి తన ఆవసానదశలో ఘామని నమ్మి మోసపోయాడు. అతని దైన్యస్థితి ఒక చాటు పద్యంలో చోటు చేసుకుంది.

“కృష్ణవేణమ్మ గొనిపోయె నింతఫలము

విల బిలాక్షులు డినిపోయె దిలలు పెనలు

బొడ్డు పల్లెను గొడ్డెరి మోసపోతి

నెట్లు చెల్లింతు డంకంబు లేడునూర్లు.”

అని విలపించాడు, ఒడ్డెరాజుల హృదయాలు కరగలేదు. కవిసార్వభౌమునికి కూడ కఠినశిక్ష తప్పలేదు.

“కవిరాజు కంఠంబు కౌగలించెను కదా
 పురవీధి నెదురెండ బొగడ దండ
 ఆంధ్రనైషధ కర్త యంఘ్రి యుగ్మంబున
 దగిలి యుండెను కదా విగళ యుగము
 వీరభద్రారెడ్డి విద్వాంసు ముంజెత
 వియ్యమందెను గదా వెదురు గొడియ
 సారభాముని భుజాస్తంభ మెక్కెను గదా
 నగని వాకిట నుండు నల్లగుండు—”

అని శ్రీనాథుడు పన్ను కట్టలేక అనుభవించిన శిక్షల్ని పై చాటుపద్యం చాటుతుంది.

రాజులు విధించే మితిమీరిన పన్నులు చెల్లించలేక ప్రజలు ఊరు విడిచి వెళ్లిపోయేవారు. “పులివెందల సీమలో అధికమైన పన్నులు కట్టలేక ఊరు విడిచి వెళ్లిపోయిన సెట్టి, పట్టణస్వామి, రెడ్లు, కరణాలు, అష్టాదశ ప్రజలు మొదలైన కాపులకు ఇక మీదట అధికమైన పన్నులు పన్నులు చేయబోమని సలకరాజు తిమ్మయ్య దేవమహారాజు కార్యకర్త (AGENT) తులన ఎల్లప్పు నాయకుడు నమ్మిక వాసనాన్ని జారీచేశాడు.” 48

ఈ విషయాన్ని బలపరుస్తున్నా యీ క్రింది చాటుపద్యం

“ప్రజనవసి చన్న బిలువ, కప్పముల గొణులు
 పన్ను, యిండ్లింధగంబుల కాయె, ననెడి
 కలని నక్కెన యధికారిగల నృపతికి
 నేడు దీవులు గొన్న నమ్మద్ది లేదు.” (అము. 4-237)

ఇలా చెప్పడం వల్ల వ్యవసాయదారులు తమ వృత్తిలో నష్టపడి పన్నులు కట్టలేక ఊరు విడిచి వెళ్లిపోయే వాళ్ళని తెలుస్తున్నది. పశువులు మేపు కోవడానికి కట్టెపుల్లరి కోసం మనుమసిద్దికి, కాటమరాజుకు జరిగిన యుద్ధం సుప్రసిద్ధమే.

నిరంకుశ ప్రభువులు విధించే పన్నులు ప్రజల పాలిటి ఊరితాళ్ళగా మారాయి. ‘పంటపోటు పన్నుపోటు’ అనే సామెత ఊరికే పుట్టలేదనిపిస్తోంది. “రెడ్డిరాజులలో అఖరి వాడైన రాజవేమారెడ్డి నాలుగేళ్ళ పాలన అటువంటిదే. అయిన పురిటి పన్ను, పొయ్యి పన్ను, ఇంకా ఏవేవో పన్నులు వేసి

హు క్రూరంగా వసూలు చేశాడు. ఒకసారి నవరం ఎల్లయ్య అనే రాజు సేవకుని 'ర్య ప్రిసవింపివపుడు, పన్నుకోసం రాజోద్యోగులు వారిని భాధించారు. ల్లయ్యకు అవేశం వచ్చింది. ఆ విసురున కోటలోకెళ్లి ముత్యాలమ్మ గుడి సమీపంలో రాజును పొడిచి చంపేసేడు" అని మేకంజీ కై యఫీతు తెలుపుతుంది."49

"పనుల పుల్లరి తలపన్ను సుంకంబు
తలవరి పన్నును దండాయముజును
దిక్కు గల్గిన మీకు తెండుపొండనుచు
పంపించి పూటగా బత్తెముల్ కొల్చు
మనవి చెప్పిన వినక మన్నన లేక
అన్యాయముల గూర్చి యందుండ వేర్చి
మన్ను మోయింపుచూ మదమణించుచును
మాటికి తోసి యవమానము చేసి
వెట్టి వేయించును వెడలి పోనీక."

(ప పీ.చ. పుట -109)

మాచెర్ల నుంచి బయలుదేరే సమయంలో బ్రహ్మనాయుడుకి వచ్చిన శకున ఫలితాన్ని చెబుతూ గోపన్న అనాటి పన్నుల గురించి పన్ను కట్టలేకపోతే విధించే శిక్షలు గురించి పేర్కొన్నాడు.

మాలకరి పుష్పములు గోయు మాడ్కి, రాజు పన్నులు సేకరించాలి.

"జనపతి తన పని పాటల
జనములఖర దండనముల సమయింపక మె
ల్పున ధనము గొంట తుమ్మెద
వనజమరందంబు గోళు వడువు దలిర్పన్."

(రుక్మా.చ. 3-39)

జనపతి తన ఆదాయాన్ని పెంచడానికై, ప్రజలను క్రూర దండనలపాలు చేయరాదు. పద్మం నలగకుండా దాని నుంచి తనను గృహించే తుమ్మెదలాగ ఉపాయంతో రాజు ప్రజల నుంచి ధనాన్ని సంగ్రహించాలి.

“పొడుగొత్తి పితికి కేపుల

మొదలార్చుట ప్రజల నధికముగ నరిగొనుటల్

కదుపుల బెనుచుట తగనరి

యదనం గొని ప్రజల బ్రోచుటవనీ పతికిన్” (రుక్మా.చ. 3-30)

ప్రజల నుంచి అధికంగా పన్నులు వసూలు చేయడం పొడుగు ఒత్తి, పితికి దూడలను నశింప చేయడం వంటిది. అవసరమైనపుడు ప్రజల నుంచి తగుమాత్రం నుంకం తీసుకోవడం దూడల్ని పెంచి పెద్దచేసినట్లు శ్రేయస్కరంగా ఉంటుంది.

ఇలాంటి ఆలోచనే అంతకుముందు కూడా ఉంది.

“కోరి తోటవాడు కుసుమ ఫలంబులు

గోయునట్లు రాజు గొనగ వలయు

నవ్వునములు నటికి యంగారములు సేయు

భంగియైన భూమి పాడుగాదె” (భార. శాం. 2-300)

“అరయుట బ్రజ వర్ధింపగ

నరి యేట గ్రామ ప్రవృద్ధ మౌనట్టులుగా

నరపతికి గొనగ వచ్చు

స్వేరవుల బెంపంగ జాల నెఱయు ధనంబుల్”

(భార. శాం. 2-394)

ఇది పన్నుల ద్వారా కోశ సేకరణ చేసే విధానం. పన్నులు వసూలు చేయడంలో రాజులు ఖచ్చితమైన వైఖరిని అవలంబించినా, మెత్తదనాన్ని చూపాలి. పన్నులు విధించడంలోనూ, వసూలు చేయడంలోనూ కొన్ని నియమాలు పాటించడం అవసరం.

కట్న కానుకలు

“కట్నం అంటే రాజుకు గౌరవార్థం చెల్లించే ద్రవ్యం. కానుక అంటే, దేవునికి భక్తితో వమర్పించే ఫలం లేక ద్రవ్యం. ప్రభువులకుగాని పై అధికారులకుగాని తాబేదారు ఇచ్చే బహుమానాన్ని కూడా కానుక అంటారు.”⁵⁰ దేవాలయాలపై వచ్చే ఆదాయం కూడా రాజ భండారం చేరవలసిందే. ఈ ఆదాయాలకు ఆలయపుటధికార్లు ఉంటారు. (వైజ వి. 4-63) (దేవాలయంలో దొంగతనం చేయబడ్డ బంగారు పల్లెం గురించి ఆలయ అధికారికి తెలియచేసిన సందర్భం)

కప్పం :- దండెత్తి వచ్చిన రాజుతో ఓటమిని అంగీకరించిన సంది చేసుకొని, తన రాజ్యాన్ని కాపాడు కోవడం కోసం అతనికి ఏటా చెల్లించే ధనం కప్పం. శత్రువును ఓడించాలి, లేదా కప్పం కట్టాలి. అలా కాకపోతే ధ్వంసం నాశనమవుతుంది.

“అరితన పై వచ్చిన దగు
నరి గానీ సమర ముఖము నడున గానీ
మరలింపక తామరలిన
నరపతి రాష్ట్రంబు దతక్షిణంబున బొలీయన్”

(రుక్మా. ప. 3-51)

అంతేకాదు,

“తనదు శాత్రువుండు తనకంటె ఘనుడైన
నఖిలమైన ధనము నతని కిచ్చి
తన్ను గావికొనగ దగు నీతిపరుడు చా
గలిగెనేని ధనము గలదు గాన.”

(న.నీ.ప. 2-59)

ఇది బలహీనుడైన రాజు లేదా పరిస్థితులు అనుకూలించని రాజు అనుసరింపే నీతి.

అప్పుడు చేరవచ్చి సమయంబిది దర్శన యోగ్యమంచున
వొప్పెడు కాంతలం దురగ యూధము రత్న చయంబు మున్నుగా
గప్పములెల్ల దెచ్చి మదిగప్పెడు భీతి దొలంగ వ్రములై
యొప్పన చేసి రావృపతుజ్జయి నీ పతికిం గ్రమంబునన్”

(సింద్యా. 7-24)

ఉజ్జయిని రాజుకు కొందరు రాజులు ‘కప్పం’ చెల్లించినట్లు చెప్పబడింది.

హంసడిభకులు రాజసూయ యాగం చేయాలనుకొని కృష్ణుని దగ్గరకు జనార్దనుని రాయబారిగా పంపుతూ,

“పని యా జనార్దనునిచే

ఘనమగు లవణంబు మనకు గప్పమడుగు మే

ధనములుశు సరకుగా విట

జనుదెమ్మను మతని యజ్ఞ నమయంబునకున్” (ఉ.హరి. 4-134)

అని ఉప్పును కప్పంగా అడగడం జరిగింది.

రాయల వారికి గజపతి ధన కవళక చస్తు వాహనములు బహుమానంగా తెచ్చినట్లు తెలుస్తోంది. (కృ.వి. 4-5)

దండయాత్రలు:- (యుద్ధ సంపద)

రాజులు యుద్ధాలలో శత్రువుల్ని ఓడించి వారి సర్వసంపదల్ని స్వాధీన పరచుకునేవారు.

నరకాసురుడు ఇంద్రునిపై దండెత్తి అయ్యిని జయించి, ఉర్వశిని పిలిపించి ఆమెను ఉన్న సొంత వేసుకోవడానికి ప్రయత్నించాడు.

“అవె సుత్యామ రథంబు లల్లవె కుబేరానేక పశ్యేణు, ల

ల్లవె వార్ధిందు శతురంగమంబు; లవె ప్రేతాధీశ వీరావళుల్

దవులం బాటిన బట్టి తెచ్చి రనిలో దైతేయులే సొమ్ములిం

దువిదా నీకు బ్రయింబు? గైకొనుము నీయుల్లంబు దెల్లంబుగన్”

(ఉ.హరి. 1-63)

అంతేకాదు అమరావతీపురంలోని అందమైన కన్యలను పట్టి తెప్పించి, సుంద రోద్యాన వనాలను నాశనం చేసి, ఎనిమిది వేల ఎనుగులను తీసుకొని రాజధాని మాహిష్మతీపురానికి నరకాసురుడు తన సైన్యంతో కలిసి వెళ్లాడు.

(ఉ.హరి. 1-81)

“అక్కలహంబు చూచి చనియా నృపశేఖరు డాజి భూమిలో
జక్కిన యశ్వరత్నములు సింధుర బృందములు నృథంబులు
బెక్కు ధనంబు లత్రములు భేరులు జోళ్ళను గోటలోనికిం
గ్రక్కున గొంచు నేగి యధికంబగు సంపద నేరె నప్పరిన్.”

(సిం.ద్వా. 6-97)

• యుద్ధభూమిలోని సంపదలు పేర్కొనబడ్డాయి. యుద్ధాల్ని చేసి యుద్ధ సంప
న్న సేకరించడం ప్రమాదంతో కూడుకుని ఉంటుంది. శత్రువు బలవంతుడైతే
న్న సంపద కూడా ఉడుతుంది.

శాభివృద్ధికి తీసుకోవాల్సిన చర్యలు:-

కోశాన్ని లేదా కోశ సంగ్రహణకు మూలమైన వనరుల్ని రాజు అభివృద్ధి
రచాలి. వ్యవసాయాభివృద్ధికి చెరువులు తవ్వించడం, గనుల నుంచి బంగారు
గైరాలను వెలికి తీయించాలి. రాజ్యాన్ని విస్తరించడం కూడా కోశాభివృద్ధికి
రణమవుతుంది.

“దేశ వైశాల్య మిర్ధ సిద్ధికిని మూల
మిల యొకింతైన గుంటకాల్వలు రచించి
నయము పేదకు నరి గోరునను నొసంగి
ప్రబల జేసిన నర్థ ధర్మములు వెరుగు” (అము. 4-236)

రాజు రాజ్య విస్తరణతో పాటు, దాని రక్షణ కూడా చేయాలి.

“ధరణి యభివృద్ధి నొందిన
ధరణి నాయకుడు సకల ధనయుక్తుడగున్
ధరణి రక్షయై నిరతము
ధరణి పతిసేయ వలయు దత్వరమతియై” (దుక్కా.చ, 3-29)

3లా ఎన్నో విధిన్న మార్గాల ద్వారా కోశాన్ని సేకరించి కోశాగారాన్ని నింపాలి.

కోశం-నిర్వహణ:- సేకరించిన సిరి సంపదలను నిల్వచేయడానికి కోశాగారం
కట్టించాలి. నేలమట్టంలో పలు ఏర్పాట్లున్న మూడంతస్తుల గృహాన్ని కట్టించి,
ఒకే ద్వారాన్ని మాత్రమే ఏర్పరచి, యంత్ర సహితమైన ఒక సోపానాన్ని నిర్మిం
చాలి. దానిపైనే కోశాగారాన్ని నిర్మించాలి. దాని గోడలు రెండింటికి ద్వారాలు

ఉండరాదు. దానికి ముందు భాగాన ఇటుకలతో కట్టబడిన ప్రవేశ మందిరం ఉండాలి. దీని చుట్టు వస్తు సామగ్రిని దాచడానికి అనువైన కాలువలుండాలి, అని కోశ గృహనిర్మాణాన్ని గురించి కొటియ్యడు తెలిపాడు. ⁵¹

కోశాధ్యక్షుడు:- ఇతన్నే భండాగారాధికారి లేదా అయతికాడు అని అంటారు. కోశ సంగ్రహణాధికి సంబంధించిన మెలకువలన్నీ ఇతనికి తెలిసి ఉండాలి. విశ్వాసపాత్రుడినే కోశాధ్యక్షుడుగా నియమించాలి.

“బండారముల యందు బరమ విశ్వాసుల భక్తుల దక్షుల బంచితయ్యా!” (భార.సభా 1-47)

అని అడగడం వల్ల భక్తి విశ్వాసాలతోబాటు దక్షతగల వ్యక్తి దీనికి తగినవాడని సప్తమవుతుంది.

“నాలుకపై ఉండే తేనెనుగాని విషాన్నిగాని రుచిచూడకుండా ఉండడం ఎలా సాధ్యంకాదో, అలాగే రాజు ద్రవ్యంతో సంబంధం కలవానికి దానిలో అల్ప భాగమైనా రుచి చూడకుండా ఉండడం సాధ్యం కాదు.”

నీటిలో తిరిగే చేపలు నీటిని ఎప్పుడు త్రాగాయో తెలుసుకోవడం సాధ్యం కాదు. అలాగే కార్యవిర్వహణకై నియమింపబడిన అధికారులు ఎప్పుడు రాజు దృష్ట్యాన్ని అపహరిస్తారో తెలుసుకోవడం సాధ్యంకాదని ⁵² నిష్కర్షగా, నిర్మోహ మాటంగా చెప్పాడు కొటియ్యడు.

“మండలమున నాలుక చవు
లొండొక భోగంబు లెలుగ కొని జట్కరులై
యుండెడి కుల భృత్యుల బతి
భండాగారంబు గాపు పంపగ వలయున్” (న.ప్ర.స. 1-138)

కోశాగారానికి కావలి పంపబడే వాడు నిష్పలాంటి వాడయి వుండాలి. అంతేకాక

“శిక్షింప రాక మిక్కిలి
పక్షంబున మెలుపు వారి బహు ధనధాన్య

ధృక్తుల జేయంగా దగ

దక్షిణ కృపా సమృద్ధి నవనీపతికిన్,” (రుక్మా.చ. 3-37)

రత్నాలు, బంగారు. ధాన్యం, ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైన వాటిని పరిక్షింపడానికి విడిగా ఆయా రంగాలలో ప్రసిద్ధులైన వ్యక్తులను నియమించాలి. వీళ్ళకు ఇతరుల నుంచి ప్రమాదం పొంచి ఉంటుంది. కాబట్టి రాజు వీళ్ళకి ప్రత్యేకమైన రక్షణ ఏర్పాట్లు చేయాలి. కాశాగారాధృక్తుడు తత్సంబంధమైన విషయాలన్నిటిని క్షుణ్ణంగా తెలుసుకొని ఉండాలి.

కోశం - విభజన:-

రాజు తన ఆదాయాన్ని నాలుగు పదు భాగాలుగా చేయాలి, తన స్వంతానికి ఒక భాగాన్ని చతురంగ బలాతి భరణార్థం రెండు భాగాల్ని. సకల ధనసమృద్ధంగా భండారాన్ని నింపడానికి ఒక భాగాన్ని వినియోగించాలి. దీన్ని ధృవ పరుస్తున్నదీ కింది పద్యం.

“ఉరహావాగంబు భోగంబు భయము నొక పాలుగసేనాప నార్థం
బీడువాల్నిండారు బండారలు చొర నొక పొలిట్లుగా నాయమొప్పు
జరదృష్టిన్ వైరిపక్షే క్షణము సచివ ముఖ్య స్వపక్షే క్షణంబున్
ధరణీ నాథుండొనర్పందగు దగు దునుమందన్కరానిన్ జోగ్గిన్”

(అము. 4-238)

“డెబైయేడు మంది నాయకులకు తన రాజ్యంలో ఒక భాగాన్ని మూల బలానికి ఒక భాగాన్ని, విప్రులకు ఒక భాగాన్ని పంచిపెట్టి మిగిలింది తన భండారానికి చెందునట్లు”³⁰ ప్రతాపరుద్ర చక్రవర్తి కోశ విభజన చేశాడు.

ఆయా వ్యయాలు:-

రాజు సంపదల్ని విచ్ఛలవిడిగా ఖర్చుచేయరాదు. అయితే ప్రజాసౌకర్యాలకు, అభివృద్ధి కార్యక్రమాలకు ఖర్చుచేయటానికి వెనుకాడరాదు.

“కాని వ్యయ మెన్నడును నొక

కానియు జేయంగ దగదు, కార్యముగలవో

మానెక ధనము తృణంబుగ

మానవ పతి సేయనగు సమగ్ర విభూతిన్” (రుక్మా.చ. 3-45)

అని అంటాడు ప్రౌడ కవి మల్లన.

తనకు న్యాయమైన ధనములో నాలవ
భాగమొండె మూడు పాళ్ల పాల
నొందె నరమైన నుచితంబు గాన మి
క్కిలి వ్యయంబు సేయ వలవదధిప.

(స.సీ.స. 1-131)

రాజు ఎక్కువ వ్యయం చేయరాదన్నది నిర్ధారణ.

“అ యంబు వ్యయము నొడివిన
శ్రీయగు, నమమైన దళము వెడకుండు, వ్యయం
చాయను నొడివె నేనియు
బాయదు పేదటిమి సార్వభౌమున్ కైనన్”

(బద్ధి. రాజు - 44)

ఆయవ్యయా లెక్కువైతే వరసగా సుఖదుఃఖ లెక్కువవుతాయి.

“గోష్ఠాగార సురక్షై
నిష్ఠితుడై చూడవలయు నృపతి కది మహా
శ్రేష్ఠంబగు నాయము నగ
రిష్ఠంబగు వ్యవము నాచరింపగ వలయున్”

(స.సీ.స. 1-132)

అని అంటాడు మడికి సింగన.

రాజు తన ఉద్యోగులను అడిగి ఆయవ్యయానికి సంబంధించిన లెక్కలు
ఎప్పటికప్పుడు క్షుణ్ణంగా తెలుసుకుంటూ, ఖర్చుపోగా నిజమైన వ్రాయించుకుంటూ
వుండాలి,

“...ధనమొంత గల్గిన దాజుల్కు జూడక
యాయవ్యయంబుల నడుగ వలయు

వాని విరరమెల్ల పల్లవుగా గూర్చి
నెలుయ దెలుపు లెక్క నెలుగు కొనుచు
వ్యయము పుచ్చి నిలువ వ్రాయించి కైకొంట
ప్రభువుల కిదియ నీతి విభవ ముడ్రు”

(సిం.ద్వా. 11-98)

ఆయా వ్యయాలపై రాజు ఎంత జాగ్రత్త వహించాలో వివరించబడింది, ఆయా
వ్యయాలను సరైన పద్ధతిలో నిర్వహించడం రాజనీతిలో ఒక ముఖ్యమైన భాగం.

“భూరమణుడు పేదైనను
ధాతుణి నెవ్బోట దగడు ద్రవ్యము వెదకన్
వారాశి వట్టి పోయిన
నీ రొండక దెనసఘటింప నేరగనగునే”

(స.సీ.స. 1-140)

కాబట్టి రాజు ఆయవ్యయాల పట్ల అప్రమత్తంగా వుండాలి.

కొన్ని కోశాగారాలు-వివరాలు -

విజయనగర రాజ్య కోశాగారాన్ని గురించి రాయవాచకం, కృష్ణరాయ విజయం మొదలైన కావ్యాలు వివరించాయి.

విద్యారణ్యస్వామి విద్యానగరాన్ని నిర్మించేటప్పుడు తొంభై అరు కోట్ల రూకలు, 'గురుమణివిభూషణాలు' నాలుగు కోట్ల వరకు కోశాగారంలో ఉంచాడు. (కృ.వి. 2-69)

"వినుడీ వరకున్ సింహా

సన మేతిన నృపులు బొక్కవము గూర్చిన సొ

మొన యగ దొమ్మిది కోట్లకు

నన్నవై యన్నది ధరాతలాధిపతిలకా!" (కృ.వి. 2-70)

రాయల కాలం నాటికి కోశాగారంలోవున్న సంపద విలువల నిల్వలు పేర్కొనబడ్డాయి.

విద్యారణ్యస్వామి విద్యానగరాన్ని నిర్మించినప్పుడు రాజ భండాగారంలో నిక్షేపించిన సంపద వివరాలు.

ద్రవ్యం :- తొంభై తొమ్మిది కోట్ల యాభై అరు లక్షలు.

భూషణాలు :- నాలుగు కోట్లు

సవరత్నాలు :- అరు కోట్లు

మొత్తం నూట తొమ్మిది కోట్ల యాభై అరు లక్షలు ఉన్నట్లు రాయవాచకం వివరించింది.

"అవి గాక యీ వరకున్ను సింహాసనస్థులు సింహాసనమున్ను నడుపుకొని శేలపు శిద్ధయాలు పోగా బొక్కసాన వుంచినది పందొమ్మిది యాభైయారు లక్షల ద్రవ్యం. (రా.వా.పుట -24) రాయల కాలానికి ఉన్నట్లు తెలుస్తోంది.

పదాతి దళాల ఖర్చులు, ఇతర ఖర్చులు, అదాయ వ్యయాల గురించికూడా తెలియజేయబడింది. (రా.వా. పుట 24-25)

వర రుచి భట్టారకుడు (శకాంతకునికి) విక్రమాంకునితో చెప్పే సందర్భములో విక్రమాంకుని భండాగారం వర్ణించబడింది. (విక్ర.చరి. 5-120)

6. సైన్యం

రాజ్య రక్షణకు రాజు మనుగడకు సైన్యం తప్పనిసరి. అర్థ బలం, అంగ బలం ఉన్నవాడే దొరగా వెలూడుట అవుతాడు సైన్య పోషణకు సంపద రక్షణకు సంపద రక్షణకు సైన్యం అవసరం.

రాజు తన సైన్యంలో చతుర్విధాలైన బలగాలను వేర్వేరుచేసి. ఇవి రథ, గజ, తురగ పదాతిదళాలు. వీటినే చతురంగ బలం అని అంటారు ఈ బల గాలు లేకుండా ఏ రాజు సజావుగా పరిపాలన సాగించలేడు. ఈ చతురంగ బల గాల్ని క్రమశిక్షణలో వుంచడానికి సేనాధ్యక్షుడు కావాలి. సైన్యం పరిమాణం ఎంత వుండాలి అనేది రాజు యొక్క శక్తి సామర్థ్యాలు, రాజ్యం యొక్క కోశ సంపదలపై ఆధారపడి వుంటుంది. “తన కోశంలో రెండు భాగాలు చతురంగ బలాలకు కేటాయించాలట!” (ఆము. 4-238) ప్రాచీన రాజులు అపారమైన సైన్యాన్ని పోషించారు. పాలనా సౌలభ్యానికి సైన్యాన్నికొన్ని విభాగాలుగా చేశాడు.

“గృమ్మన నేత్తురు టేలులు

గ్రమ్మనఖండ ప్రచండ కాలానల కీ

లమ్ముల దెగడు మెలుగువా

లమ్ముల నక్షైహిణీత్రయము మడియించెన్” (జై.నార. 7-161)

అని ‘అక్షైహిణీ’ అనే పద ప్యయోగం ఉంది. ఈ అక్షైహిణీలో వివిధ విభాగాలు ఉన్నాయి. ఈ విభాగాల పేర్లును, సంఖ్యా పరిమాణాన్ని గురించి ఆంధ్ర మహాభారతం పేర్కొంది. (ఆది. 1-80) దాని స్వరూపం ఇలావుంది.

క్రమ సంఖ్య	సేనల పేర్లు	రథాలు	గజాలు	అశ్వాలు	కాల్పలం
1	పత్తి	1	1	3	5
2	సేనాముఖం (3 పత్తులు)	3	3	9	15
3	గుల్మము (3 సేనాముఖాలు)	9	9	27	45
4	గణం (3 గుల్మాలు)	27	27	81	135
5	వాహిణి (3 గణాలు)	81	81	243	405
6	పృతన (3 వాహిణులు)	243	243	729	1215
7	చమువు (3 పృతనలు)	729	729	2187	3645
8	అనీకిని (3 చమువులు)	2187	2187	6561	10935
9	అక్షైహిణి (10 అనీకినులు)	21870	21870	65610	109350

రథ వరణ :-

మధ్యయుగాలలో యుద్ధంలో రథ బలాన్ని ఉపయోగించక పోయినప్పటికీ, అనాటి కావ్యాలలో రథ బలానికి సంబంధించిన వర్ణనలున్నాయి. దీనికి కారణం ప్రాచీన సంస్కృత కావ్యాలను తెలుగులోకి అనువదించడం, పురాణాల నుంచి కొన్ని భాగాలను లేక మూల కథలను గ్రహించి తెలుగులో కావ్యాలుగా, వ్యంభాలుగా రచించడమే. ఈనాడు కూడా 'తేర్లు' (రథాలు) అనేవి దైవ సంబంధమైనవిగా ఉన్నాయి. అయితే ఇవి యుద్ధాలలో ఉపయోగించే రథాలుకావు. యుద్ధ రథాలు ఇలా వుండేవి.

"వక్రముల్ జతగూడ బంగారు బాయ నింగి జెలంగగా
బ్రక్రమాదృత పద్మతన్ శరవర్షణాస్పద పృక్షులై
వక్రగామిత లేమి జైత్ర నవప్రతాప విజృంభణో
పక్రమ స్థితి మీలు దేరులు భానుమండల వైఖరిన్"

[తా.ప. 5-29]

రథాలను మాణిక్యం, బంగారు, సుమ, జెక్క, చర్మం మొదలైన వాటితో తయారు చేసేవారని తెలుస్తుంది.

మాణిక్య, బంగారు రథాల్ని గురించి జై మిరి భారతిం [8-130, 5-111] ఇనుప, భల్లూక చర్మాలతో కప్పబడిన రథాల్ని గురించి హరి వంశం [పూ భా 4-87, ఉ.భా. 7-236] శృంగార నైవేద్యం [7-140], కొయ్యతో చేసిన రథాల్ని గురించి ముకుంద చలాసం [1-121] పేర్కొన్నాయి

"ఏకచక్ర రథం, అష్టచక్ర రథం, గోడశ చక్ర రథం, ఏనిమిది గుర్రాల రథం, పదహారు గుర్రాల రథం, వేయి గుర్రాల రథం, పదునెనిమిది ఏనుగుల రథం వేయి గాడిదల రథం." 54 మొదలైన రథాలు చక్కాలు అధారంగానూ, లాగే జంతువుల అధారంగానూ పేర్కొనబడ్డాయి

"పంకరహంబులు బండికిండులు, చంప
కంబులు నొగ, లత్తులంబు తిరుస,
గరవీరములు పలుగాడి, బాదులు సను
గొయ్య లశోకముల్ గోడి పీట,
సిందు వారంబులు సీలలు, గేతకుల్
మెట్టులు, మొల్లులు మెట్టుగుడలు,
పోగడలు పలుపులు, పున్నాగములు పగ్గ
ములు, సహకారముల్ పూనుగాడి,

కురవకాసీక మాలంపు గోల, కైర
వములు మునుకోల, కోకముల్ వాహనములు
గావనంతుండు సూతుడై పూవుదేర
నెరయ గునుమాయు ధంబులు———”

(కుమా. 4-83)

ఇందులో రథసంబంధమైన సర్వాంగములే క్షేపితములు. సాంగ్యమికరణ, జైత్ర
రథ, పాండుకింజత్తి, వైయాఘ్ర అనే సేన్లు రథానికి ఉండేవి. ఇతిహాసాల్లో చెప్ప
బడిన రథం రెండు లేక నాలుగు చక్రాలు, సామాన్యంగా నాలుగు ఆశ్వాంతో
పూనించబడి వుంటే యుద్ధవ్యూహాల్లో ప్రముఖ స్థానం అక్రమించేది.

చారిత్రంలో ఆర్థికరథాలు, అతిరథాలు మహారథాలు అనే విరుదాలతో యోధు
లను క్షేపించడం వుంది.

గృధ్రదామ, ⁵⁵ భారవేణుల ⁵⁶ భావనాలలో రథ ప్రసక్తి ఉంది.

నాలుగు ఆశ్వాల్ని పూనిన రథాన్ని నలయాకారంగా పరిగెత్తించడం అను
భవజ్ఞులకే ఒక పరీక్ష అంటాడు మెగిస్త నీను. ⁵⁷

మగధ చక్రవర్తి 2,000 రథాలున్నట్లు గ్రీకుల లెక్కలవల్ల తెలుస్తుంది.
అ తర్వాత ఆ సంఖ్య వేలకు, లక్షలకు చేరుకోవడం అశ్చర్యాన్ని కలిగిస్తుంది.

“లలువది వేల రథములే

దైత్యుడల నుదగ్గ ఉడరె దేవి పయిదా

నాటక రథకోటి తోవడి

దయిమ మహాహనుడు శౌర్యదర్శమెలర్పిన్” (మా.పు. 6-86)

“మఱియు నేబడ లక్షల రథంబులతో వసిరోముండను గాలుండను, నలు
వది లక్షల రథంబులతోడ దామ్మలుండను, గోటి స్వందనంబుల తోడను
గ్రదర్శమండను, నే ను ముప్పై షేరులతో విడలుండను నను మహాసురుల
మృహ దేవిం జుట్టు ముట్టి ఘోర యుద్ధంబు సేయుచుండ” (మా.పు. 6-87)

ప్రాచీన సేనా విభాగంలో రథాలు నేటి వైమానిక దళం లాంటిపనిపిస్తుంది
రథయోధులపైనే విజయం అధారపడినట్లు ఇతిహాసాల్లో వర్ణనలున్నాయి.

“ఉరుతర హేమదండకువి నొప్పుచు సింహపతాక మింటితో
నొరయగ రోహణాచల సముజ్జ్వలమైన రథోత్తమంబు పై
నడుదుగ జాపమంద్ర ధనురాకృతి నెత్తి వెలంగుచున్నపో
టరి యతడింద్ర జిత్తునికి దాయరు వీని సురాసురాదులన్”

(భాస్క. యుద్ధ 797)

“ఉరగ రాజ కేతనోజ్జ్వలమై వచ్చు
తేరి మీద విల్లు దిప్పవచ్చు” —వాడు కుంభుడు.

“త్రిదశహితము గోరి ధీరాగ్రగణ్యుండు
పూని దైత్యుతోడ బోరు సలుపు
చున్న వాడు నీవు నుచితత్వ మేర్పడ
రథము గొంచు బొమ్ము రాము కడకు.” (భాస్క.యుద్ధ 2023)

అని దేవేందుగడు మాతలిని పూరమాయించాడు.

“కింకిణీ మాలికా ర్ఘుంకార ముఖరంబు
సురువిర నవరత్న శోభితంబు
దటిదుజ్జ్వలోచ్చకేతన దండ సహితంబు
గురుతర వైదుర్య కూబరంబు
జల జలోచన చక్ర చక్ర సన్నద్ధంబు
నక్షత సంకలితాక్ష యుగము
దుస్సహానిల వేగ తురగో హ్యమానంబు
దరుణార్క బింబ సుందరము నగుచు

విమల వజ్ర కల్పకమనీయ కంకట
దివ్యవాప తూణ దీప్త శత్రు
సహితమైన రథము జపమున గొనివచ్చి
మొనసి రామచ. ద్రు మ్రొల మెఱయ” (భాస్క.యుద్ధ -2025)

ఇలా ఇంద్రుడు రామునికి ప్రత్యేకించి రథాన్ని పొవడం చేత యుద్ధ విజయానికి రథబలం ఎంత అవశ్యకమో అవగతమవుతోంది.

నాయకులు, రథాల నధిరోహించి సమరంలో పాల్గొనేవారు. అర్జునుని సారథి కృష్ణుడు ఉత్తర గోగ్రహణంలో అర్జునుని సారథిగా ఉత్తరుడు. ఇలా పెక్కుచోట్ల రథాన్ని గురించి, రథి-సారథి సంబంధాల గురించి పేర్కొనబడింది. రథాలను, రథికుల్ని సంరక్షించడానికి ‘చక్రరక్షకులనే’ పేరులుండేవారు.

రథ ప్యయోగానికి మైదాన ప్రదేశాలే అనుకూలం. కొండ ప్యాంతాలోనూ, వర్షాకాలాల్లోనూ రథాలను ఉపయోగించడానికి వీలులేకపోవడంవల్ల వీటి ప్యాము ఖ్యం ఏడవ శతాబ్దికి దాదాపు తగ్గిపోయిందని చెప్పవచ్చు. మాషసోల్లాసం వల్ల జబల్పూరులో దొరికిన క్రీ.శ. 1122 సం॥ వెందిన ‘యక్షకారణదేవ్విడి’ రాగిరే కులవల్ల⁵⁸ ఈ విషయం ఋజువవుతుంది.

మధ్యయుగపు రాజుల సైన్యంలో రథాలు లేవనడానికి చతురంగ బలాల్ని
రించి వర్ణించేటప్పుడు రథవర్ణన లేకపోవడం ఆధారమవుతుంది.

“ఔరా చూచితేగాని రాయల బలం బౌదౌర యేనుంగుల
య్యారే వారు తురంగ సంఘముల హోహ మన్నె వారల్ భళి
ధీరుల్ రాజకుమారు అంబమదినెం తేయద్భుతం బొందుచున్
బోరన్ శక్యమె యీ నృపాల మణితో భూరి స్థిర పొడిమన్”
(కృ. వి. 3-73)

✽ విషయాన్నే ఈ క్రింది శ్లోకం బలపరుస్తోంది.

అబద్ధ కుథ మాతజమాత్త పర్యాణ సైన్యవమ్ |
సంవర్జిత భటం సదృశస్సమన హ్యత తద్బలమ్ || (మ.విజ 4-7)

‘ఏనుగులపై చిత్త కంబలులు పరివారు. గుర్రాలపై బల్లెములవర్షాడు.
సోధులు కవచాల్ని ధరించారు. ఇలా సైన్యం అప్పటికప్పుడు యుద్ధానికి సిద్ధ
మైంది” అని చతురంగ బలాల్ని పేర్కొంటూ రథజలాన్ని వదిలేయడం వల్ల బుక్క
రాయల కాలానికి రథబలం లేదని తెలుస్తుంది, ఇది ఆనాటి సైనిక సిద్ధిని యథా
కథంగా తెలుపుతోంది, రథబలం బుక్కరాయల కాలానికికాదు అంతకు పూర్వమే
నిప్పుడో చతురంగ బలం నుంచి అదృశ్యమైంది. తరువాత కాలంలో అది
కేవలం ఊహాత్మకంగా లేదా ప్రాచీన సాహిత్య ప్రభావంవల్ల మాత్రమే తెలుగు
కావ్యాలలో వర్ణించబడింది, అయితే రాయలు చతురంగ బలంతో రథాలు వున్నట్లు
రాయలు పేర్కొన్నాడు,

“గజ ఘోట స్వందవాళికబళిత ధరణిం గాద్రవేయాధిరాజ్ఞా
ర్జరత్న శ్రేణులంతర్మణుల సవతులై మృగ బాదతకుంత
ధ్వజ వాతాహూత ఘోరద్వనధుల రవము: ల్వాద్యముల్మీలగాద
ద్విజ రాజన్యుండు వద్విద్వి దశనమని గావించె దిగైత్యయాత్రన్”
(అము. 4-185)

(ఏనుగులు, గుర్రాలు, రథాల యొక్క సమూహం చేత కబళించబడిన భూమిలో
పాములకు రాజైన శేషుని యొక్క తలలో పుట్టిన రత్నరాసులు అంతర్మణుల సవ
తులై (భూమి రత్నగర్భ కాబట్టి తాము ఆ భూమిలో వున్న రత్నాలతో సమానమ
నుట) అవలీలపోగా, గాలి తాకిడిచేత పదాతి సేన యొక్క ఈటెలకు వున్న టెక్కపు
బట్టలు పొంగుతున్న సముద్రముల ధ్వనులు వలె వాద్యాలను అశిశయించు
చుండగా విప్పుడైన ఆ రాజు (యామునా బారుడు) దిగ్విజయ యాత్రలో
(యుద్ధంలో) పగతురసు సంహరించెను), ఇలా చెప్పడంవల్ల రాయల కాలంలో

రథాలు వున్నాయని అంగీకరించవలసి వుంటుంది. రథాలు లేవని గట్టిగా విశ్వసింపడానికి వీలు లేకుండా పోయింది. రథాలువున్నా నామమాత్రంగా వుండేవని వూహించవచ్చును.

గ జ బ లం

అనాటి సైన్యంలో గజబలం ప్రముఖ స్థానాన్ని ఆక్రమించింది రాజులందరూ గజ బలాన్ని పెంచి పోషించినవారే కాల్ వ్యవహారాల్లో ఎదురీడి శిథిలాలుగా విగిలిన కొన్ని కొటలు, దుర్గాలు పశ్చిమ గజపాలలు కనిపిస్తాయి. రాజులు గజ బలగాలపట్ల వ్యత్యేక శ్రద్ధ మాపారనటానికి చిలి గజపాలలే తార్కాణాలు. గజబలం అవసరమైనప్పటికీ చాల తక్కువ సంఖ్యలో ఉండడం ప్రేయస్కరం. గజబలాన్ని పోషించడం చాలా వ్యయప్రయాసలతో కూడిన పని.

“స్పుట పరికల్పితంబు నడిచూచిన సంయుగ దృష్ట మార్గముం
బటుతరదంత ఘాతమతి లంఘం వీరతనూధి రూఢమున్
గట తట విభ్రంధ్ర మరగాన సముత్పక్తిమైన యేగు గొ
క్కటియ వధించు నాజి సరకల్పితపక్షి తాశ్చర్యాభమున్”

(న.న.ప. 3.82)

శత్రువులు కొట్టే వివిధ విధానాల వ్యయం ఏనుగులు తక్కువగా ఉంటాయి. విజయానికి మూల కారణం ఏనుగులు తన ఆకారంతో శత్రుత్వాన్ని భయపెడతాయి. తన అంగాల్ని అయుధంగా ఉపయోగిస్తూ తన పరాక్రమంలో విజయాన్ని నేకూరుస్తాయి ఇలాంటి ఏనుగులు రాజులకు విజయసాధకులు. (న.న.ప. 3.829 నుంచి 831)

ఏనుగుల్ని రథాలకు పూనినట్లు కూడా వర్ణన వుంది ఇట్టి ఏనుగు వ్యయం ప్రయాసలేదురైనా గజబలాన్ని పోషించడానికి అనాటి రాజులు వెనుకాడలేదు.

ఏనుగులలో భద్ర, మంద్ర మ్రుగ, మిశ్ర అని నాలుగు తెగలున్నాయి.⁵³

మధు వర్ణనం (Honey coloured) బలంగా నిర్మింపబడ్డదంతానూ, గుండ్రంగా, లావుగా వున్న శరీరం, అందమైన ముఖం, మంచి ఆవయవ సౌష్ఠ్యం కలిగివున్న ఏనుగు భద్రజాతి ఏనుగు. లావు పొట్ట, సింహంవలె కండు (Lion like eyes) దళసరి శరీరం, కంఠం, తొండం, మధ్యరకం ఆవయవ సౌష్ఠ్యం, పొడవైన దేహం వంటి అది మంద్రజాతి ఏనుగు.

నన్నని కురువైన గొంతు, దంతాలు, చెవులు, తొండం, పెద్ద కండ్లు, అతి నన్నని పెదవులు, పొట్టి లింగావయవాలు (Genital organs) వున్న ఏనుగు మ్రొగ (Mri-ga) జాతి ఏనుగు. పై మూడు జాతుల లక్షణాజన్మది మిశ్రజాతి ఏనుగు.

ఏనుగుల అవయవాల కొలతలు, లక్షణాల గురించి వివరంగా పేర్కొనడంనల్ల ప్రాచీన కాలంలో భారతదేశంలో గజశాస్త్రం అత్యున్నత స్థాయిలో అభివృద్ధి చెంది వుండేదని తెలుస్తుంది.

“భద్రజాతి యేనుగుః స్పృక్షణమున
బ్రకటిత స్ఫూర్తి నొద్దుసీబ్బులు తోడ
విమల చారాశీ ఘన భండముల తోడ
కవ్వపుం గొండ బందులో కాక యనగ” (శి.మ. 2-10)

ఇది శ్రీనాథ కవి మూసిన భద్ర జాతి ఏనుగు,

“పగపొరలకు నెల్ల భయములు పులు
పట్టుచరోన్నతమైన భద్ర గజంబు” (ప.వీ.చ. పుట 337)

శ్రేష్ఠమైందని తెలుస్తుంది.

“నడపు గోపంబు గల కొండ నాగ, గలిత
చాన విర్లు రార్కంబగు తన గంబు
లీలనంకుశాహతి 7.రలింబు మన్న
చాడు యూపాద్రిడకు విరు పునుచ తీర!” (భా.గ. యద్ధ. 796)

నడిచే కొండలాగా, కోపమున్న కొండలాగా వుండే ఏనుగుల్ని మనాయా సంగం అంకురంతో అడిచే యద్ధ పిరిలు పున కనుల ముందు నిలబడతారు.

ముఖము పరుపులతో, బంగారు, రత్నాలు తాపిన చాదోలతో, బంగారు కంబాలతో, మణులతో, మువ్వ గంటలతో, తెల్లని వస్త్రాలతో, వాడి అయిన అస్యాలతో, ముఖానికి రక్షణగా ఇమప రేఖలతో ఏనుగుల్ని అలంకరించేవారు. (ప.వీ.చ. పుట 338)

దోమలను శిక్షించడానికి, కోట గుమ్మాలను పగులగొట్టడానికి శత్రుసేనను విందరవందర చేయడానికి ఏనుగులకు శిక్షణ ఇచ్చేవారు.

శాన్ థోమ్ లోని పోర్చుగీసు మత బోధకుల వద్ద ఎంతో సంపద ఉన్నట్లు

అసత్య సమాచారం ఇచ్చిన పోర్చుగీసు సైనికుడు ఫిడెల్గోను రామరాయలు ఏనుగుల కాలాల్లో కింద తొక్కించి చంపించేడు. రెండవదేవరాయల కాలంలో ఈ శిక్షలు ఉన్నట్లు అబ్దుల్ రజాక్ వ్రాసేడు. 60

చివరికి రాజును ఎన్నుకోవడానికి కూడా కొన్ని సందర్భాల్లో ఏనుగు ఉపయోగపడేది. 61 ఏనుగులు, గుర్రాలు మొదలైన వాటిని అమ్మకానికి తెచ్చే దూర ద్వీపాంతర వర్తకులకు గ్రామాలు పట్టణంలోని మంచి ఇండ్లు, బహుమానాలు ఇచ్చి వారికి ఆదాయం వచ్చే విధంగా చేయాలి. గజ, అశ్వ బలగాలు శత్రువులకు చేరకుండా వర్తకులను రాజు తన వారిగా ప్రేమకోవాలి. (అమ. 4-258) ఇలా రాయలు చెప్పడాన్నిబట్టి గజ, తురగ బలగాలకున్న విలువ తెలుస్తోంది,

“....పెట్టని కోటగాదె గజ బృందము లెందును రాజధానికిన్” (విజ.వి. 1-74)

అశ్వశిక్షణ:-

“అశ్వములు గలుగు రాజుకు
విశ్వంబర చేత నుండు విమతులను భూ
మీశ్వర లెవ్వరు వెఱుగురు
శశ్వద్ధాటి విహార సామర్థ్యమువన్” (స.నీ.స. 3-823)

దూరంగా ఉన్న శత్రువులను త్వరగా చేరడానికి, వేగంగా వెళ్లడానికి రాజుకు అశ్వశిక్షణ అత్యంత అవసరం. (స.నీ.స. 3-824)

సైన్యంలో అశ్వశిక్షణ ఉండడం రాజ్యరక్షణకు అయ్యుపపట్టు విజేతలు కావాలనుకునే రాజులు అభిమానించేది అశ్వశిక్షణలాన్నే. రథాల్ని లాగడానికి, కోట రక్షణకు, గమ్యస్థానానికి వేగంగా వెళ్లడానికి, యుద్ధభూమిలో వీరవిహారం చేయడానికి అశ్వశిక్షణ తప్పనిసరి, వాటి రంగు, అవి లభించే స్థలాన్నిబట్టి గుర్రాల్లో చాలా రకాలున్నాయి.

“కాంభోజ, వనాయుజ, పారసీక, బాహ్లిక
సముత్పన్న సముత్తుంగ తురంగంబులు....” (భాస్క.బాల 4:10)

“ఒనరించిన నీలని నడ
గని బొల్లని గత్తలాని గైరని పారం
గని జారని జన్నని నిమ
వని మొదలగు దెన్ని నిలిపె వాహకుడెదురన్” (సిం.ద్వ. 314)

ఇవి అనాడున్న అశ్వజాతులు.

అశ్వాతి గురించి మనోహరంగా వర్ణించడం వల్ల అనాటి కవుల మనస్సుల్లో
అవి ప్రత్యేకమైన స్థానాన్ని పొందాయనవచ్చు.

“పచ్చని చూరు ముంజిపనివాగె పక్కెర
సారశి పల్లంబు పట్టమయము
రాణ నొప్పార్డు పైరాణంబు సింగణి
తళకులకోరిలత్తరకనంబు
మిహి పసిండి పడుంజు మొహదా కెలంకున
రావు గుజ్జరి సేతకేవడంబు
డాకులంకునసిరాజీకరామరకత్తి
కుటగట గ్రొవ్వాడి గొరకల పొది.

వీలికు చెతలాటంబు బేరొజంబు
మణుల మొగముట్టు వన్ని సాహిణి యొకండు
కత్తి యెదుటికి గొని వచ్చె గ ధవాహ
బాంధవంబైన యొక మహాసైంధవంబు” (మను. 4-28)

అందమైన అశ్వాన్ని మనకళ్ల ముందు నిలిపాడు అల్లసాని పెద్దన. పుర
వర్ణన చేసే సందర్భంలో ఆపురంలో వుండే అశ్వాల్ని కూడా కవులు వర్ణించడం
ఉంది. అస్కంధితం, ధౌరితకం, రేచితం, వల్గితం, ప్లుకం అవి ఐదు రకాల
అశ్వగతులున్నాయి.

అస్కంధితం (రవగాలు):- అతి వేగంగా అతి మందంగా కాకుండా మధ్య
రకంగా పరుగెత్తే ధార.

ధౌరితకం (బోడన):- అస్కంధితం కంటే వేగమైన ధార.

రేచితం - వంకర లేకుండా వేగంగా పోయే ధార.

“జవమున భంజిన్ ముగిలి జౌకమునన్ నడునెదుధారలన్
వివిధ విచిత్రవల్గన వివేకములన్ బొలపంబునన్ శభ
ధ్రువముల దూర భావముల మాప బలంబుల రూఢి కెక్కియా
హవ జయ శీలముల్ గలుగు నశ్వము లెన్నగ బెక్కులప్పరిన్.”
(భాస్క.బాల. 37)

ఇంకా వీటిని గురించి సింహాసన ద్వాత్రింశిక (18-71), శృంగార శాకుంతలం
(1-17) పేర్కొన్నాయి.

గుర్రపు కల్లెం కూడా వర్ణించబడింది.

“భైరవ మతంబు భారంగి లంగిణి కలియ విలాసంబు
మొదలగు ఖలీనంబుల.... .... (ఉ.హరి. 4-209)

అశ్వశాలాధ్యక్షుల్ని ‘సాహిణి’ అంటారు. అశ్వాల్ని వర్ణించడంతో పాటు యుద్ధభూమిలో వాటిపై స్వారీచేసే యోధుల్ని కూడా పేర్కొనడం ఉంది.

“నంజముగులు సిద్ధంపు గెంజాయ మేను
గలుగు తురగ రత్నము విత్యగతుల మెలయ
వడిమహా శని వడుపున వచ్చునన్ని
శాంతకుంత హస్తండు పిశాచరాజు” (భాస్క. యద్ధ 800)

ముప్పై రెండు అంగుళాల ముఖం, ముఖానికి అయిదు రెట్లు పొడవు, చుట్టు కొలత నూరు అంగుళాలున్న అశ్వం ఉత్తమమైందని కొటియ్యడు పేర్కొన్నాడు⁶² ఉత్తమమైన గుర్రాల్ని ఎన్నుకొని వాటికి అహరం, వైద్యం, శిక్షణ ఇవ్వాలి. వాటికి కావలసిన ధనాన్ని రాజ్యకోశం నుంచి తీసుకోవాలి

ఉత్తమాశ్వాలను, గజాలను, ఆవులైన యోధునికే ఇవ్వాలి. సమయం వచ్చినప్పుడు ఆ యోధుడు వాటిని రాజు సేవకే తెస్తాడు. అశ్వ గజ శాలల్ని జాగ్రత్తగా కాపాడాలి. ఎప్పుడూ వాటిని అధికారులపై వదలరాదని రాజుల్ని హెచ్చరించడం కనిపిస్తుంది. (అము. 4-226)

పదాతి దళం:-

“నచ్చి కడు గడిదిరిపుతో
వచ్చుగ బోరంగ గిరి గుహా పరిఖంబుల్
చొచ్చిరిపు దుర్గములు గొన
వచ్చునెకాల్పలము లేని వసుధేశునకున్, (న.నీ స. 3-838)

సేనా విభాగంలో చాలా పెద్దది కాల్పలం. యుద్ధ విజయాలను నిర్ణయించేది కాల్పలమే. విభిన్న ఆయుధాల ప్రయోగం పదాతి దళవీరులకు తెలిసి ఉండాలి.

“కృపాణ కర్పణ ప్రాసకుస్తకోదణ్ణ పాణయః|
సమగచ్ఛన్త సహసానైక దేశ్యాః పదాతయః# (మ.విజ. 4-10)

కత్తులు, కర్పణాలు, ప్రాసలు, బల్లెలు, ధనువులు హస్తాలలో ధరించి ఎక్కడ చూచిన కాల్పలమే నడిచిందట!

ప్రాతబంట్లు, కూలిబంట్లు, మన్నీల బంట్లు, చుట్టపు బంట్లు, అవసరం వల్ల వించే పగవారి బంట్లు, అటవిక బంట్లు అని అరు విధాల బంట్లు పూర్వం నుంచి వించే ఇష్టులైన మూల బలం కూడ దీనిలోకే వస్తుంది. అంతేకాదు ప్రజలలో త్యాహవంతులైన ఆయుధదారులకు ప్రోత్సాహాన్ని ఇవ్వాలి. వాళ్లు అపద సమకాలంలో పనికి వస్తారు. (న.నీ.న. 3-834, 835)

కాల్బలం నాలుగు శాఖలు, సెలగోల బలం (ఈటేగాండు) విలుకాండు, జీతగాండు, ఎక్కట్లు.

దినభక్త్యం మీదనో, వారభక్త్యం మీదనో యుద్ధకాలంలో తాత్కాలికంగా ఛ్చకోబడేవాళ్లు కైజీతగాళ్లు విజయవంతులు సన్నగిల్లినపుడు చివరి దశలో యుద్ధ రంగంలోకి విడవడానికి 'ఎక్కట్లు' వుండేవాళ్లు.

జీతాలిచ్చి పెట్టుకున్నవాళ్లు, భూములిచ్చి పెట్టుకున్న వాళ్లని సైనికులు అడు విధాలు.

"జడలు మలంచి చొల్లెముగ నన్నపు బాగలడుగ జుట్టి చల్లడములు పూవి మీద బడిలంబుగ గట్టిన మట్టి కాసెలం బిడియములంట దోపి...." (మను. 4-30) పదాతిదళ వీరులు యుద్ధాలకు వెళ్లేవారు.

పదాతిదళం యొక్క వేష వర్ణన ఇలా ఉండేది.

"విల్లాడంబుల మీదటన్ బిగువు కాసెల్ మట్టి పొంకంబువాటిల్లన్ పంకులు చెక్కి శూలములు నీటెల్ గత్తులుంగేళముల్ బల్లెంబుల్ మొదలైన సాధనతతుల్ బావా బలోద్వృత్తి సంధిల్లం చాల్చి పదాతి కోటి వడిచెన్ దిక్చక్రమల్లాడగన్.

(అని.చ. 4-34)

ఇలాంటి పదాతిదళం మాత్రమే యుద్ధ రంగంలో విజయాన్ని సాధించడానికి వీలుండేది. ఈ పదాతిదళానికి వున్న ధైర్యసాహసాలకు తగ్గట్లుగా యుద్ధ యంత్రాలు వుంటే శత్రువుల్ని జయించడం తేలిక.

మిత్రులు;-

"భూపతికి మిత్రవర్గము

ప్రాప్తినంగాక భూమి భరణము దలమే

యోపునె ఘణి పతియును ధర

మోపునకుం గూర్మకు ధరమలు లేకున్నన్." (న.నీ.న. 1-244)

అవసరాల్ని బట్టి రాజు మిత్రత్వాన్ని, శత్రుత్వాన్ని పాటించాలి. 'శత్రువుకు శత్రువు మిత్రుడు' అనే నీతిని రాజులు పాటించారు.

"రాజులకు మిత్రులుండరాదు. ఎవరికి మిత్రునిగా మిగులరాదు, కొన్ని సందర్భాల్లో కృత్రిమ మైత్రిని పాటించాలి. ప్రకృతి సిద్ధంగానే మిత్రులు శత్రువులు ఏర్పడతాడు." ⁶³

"బలధర్మ పరాక్రమములు

గల భూపతి తోడ మైత్రిగావింపగా

వలయు బడియెందు పాయం

బొలసిన చోటును సహాయ మొనరించుటకున్" (రుక్మా చ. 3-61)

ఎలాంటి వారితో మైత్రి చేయాలి? పేర్కొనబడింది.

మిత్రుడూ. వెండి, బంగారూ, బుద్ధి అనేవి మానవుని దారిద్ర్యాన్ని పారదోలుతాయని బృహస్పతి చెప్పాడు. ⁶⁴

సజ్జన మైత్రి వత్సలితాలిస్తుంది. రాజు తమ సమానులతోనే మైత్రిని పాటించాలి. రాజ్య రక్షణకు మిత్రులు చాల అవసరం. రాజ్యానికి కోశాగారం నుంచి లభించే బలం ఎలాంటిదో అలాంటి బలం మిత్రుల నుంచి లభిస్తుంది.

"హిరణ్య భూమి సంప్రాప్త్యా పార్థివోనత ధైధతే।

యథా మిత్రం ధృవం లబ్ధ్యా కృశామప్యాయ తిక్షమమ్॥

ధర్మజ్ఞంచ కృతజ్ఞంచ తుష్ట ప్రకృతి యేవచ।

అనురక్తం స్థిరారంభం లఘుమిత్రం ప్రశస్యతే॥

(7-208, 209) అని మనుస్మృతి

ఉర్యోధనుని అప్రమిత్రుడుగా కట్టడు, పాండవుల ఇష్ట సఖుడుగా కృష్ణుడు అంధృ మహాభారతంలో కనబడతారు. కర్ణుడు గొప్ప యోధుడు. కురుక్షేత్ర యుద్ధంతో పాల్గొని ఆసువులు బాసి తన మైత్రిని నిరూపించుకొన్నాడు. కృష్ణుడు భవతార పురుషుడు తన మేధా సంపత్తితో పాండవులకు విజయాలు చేకూర్చడమే కాదు పాండవులకు వచ్చిన ఎన్నో ఇబ్బందుల్ని పరిష్కరించాడు.

మిత్ర లాభాన్ని గురించి రామాయణం కూడా వివరించింది. సుగ్రీవాది పీవీరులు రాముని మైత్రివల్ల ప్రయోజనం పొందారు. రాముడు వాలిని వధించి శత్రుడైన సుగ్రీవుని రాజుగా చేశాడు. రాముడు కూడ కపివీరుల మైత్రివల్లే రావణుని వధించి, సీతను దక్కించుకొన్నాడు.

సుగ్రీవునితో మైత్రి చేసుకోమని శబరి రామునికి సలహా ఇచ్చింది.

“ఇన కులాధీశ! సుగ్రీవుడనెడు వాడు
కపికుల శ్రేష్ఠుడత్యంత ఘనుడు తలప
నతనితో బొత్తుగాఢింపు మన్ని పనులు
జక్కనొటకు నాత్మ నిస్సంశయంబు”. (మొ.రామా.అరణ్యః: 73)

శబరి సలహా పాటించి రాముడు సుగ్రీవునితో మైత్రి చేశాడు. రాజు విలువైన బహుమతి చిచ్చి లేదా దివాహ బంధవ్యాలతోనైనా మితుల్ని పొందాలి. బలవంతులైన మిత్రులు కలిగి వున్న రాజు వైపుకు శత్రువు కన్నెత్తి కూడా చూడలేడు.

“బలవంతుడైన శత్రువును సాధింపవలసి వస్తే రాజు ఉత్తమాశ్వాలు, కనబరాభరణాలవేత, పీయ వాక్యాల వేత ఇతర రాజుల మైత్రి సంపాదించాలి.”
శుక్లా.వ. 3-59). చిన్నప్పుడు రాజులు బలవంతుడైన రాజును ఎదుర్కొవడానికి మిత్రులుగా మెలిగేవారు. ఇలాంటి రాజులను భేదనోపాయం చేత విడదీసి ఆ రాజ్యాలకు శత్రురాజు కలగజేసాలి.

కృష్ణదేశరాయల మంత్రి అహ్వజి (తిమ్మరసు) భేదోపాయాన్ని ప్యయోచి గణపతి మిత్రుల నుంచి (చోడశ పాత్రుల) వేరుచేసి విజయాన్ని సాధించాడు. 65

కృష్ణునితో పరాధిపంబుడైన జరాసంధుడు.

“దీనికి దగ్గర మీరును మీ
సేనా సముదయముతో విశృంఖల లీలం
బూని నడచి పగతు పురం.

బైన మధుర పొదిలి వైరపుడపగ వలయున్” (హరి.ఉ.భా. 2-7)

అవి మిత్రులైన రాజుల్ని కోరాడు. విశృంఖలా విష్ణు ద్వేషులైన రాజులు బట్టి శత్రువుకు శత్రువు మిత్రుడు అనే నీతి ఆధారంగా జరాసంధునితో మైత్రి శాడు. పాండవ కళింగ, దంత వక్త్ర శివపాల సాల్వ యుద్ధము వేణుధారి పీఠ గాంధారి త్రిగర్త, భగదత్తులును మఱియు నంగ వంగ సుహృ విదేహకాశ హాశ దశార్ణ మద్ర పాండ్య దేశాధీశులు జరాసంధునితో కలసి శ్రీ కృష్ణునిపైకి పండయాత్రకు వెళ్లారు.” (హరి.ఉ.భా. 2-9)

1	భారతి సెప్టెంబరు-1980	పుట	4
2	"పైదే"	పుట	4
3	రాజకీయాలు, అధికారం, పార్టీలు	పుట	4
4	మనుస్మృతి - 7-3		
5	రాజనీతి శాస్త్రము ప్రాథమిక సూత్రాలు	పుట	9
6	ఏ హిస్టరీ ఆఫ్ పాలిటికల్ థియరీ	పుట	14
7	రాజనీతి శాస్త్రము ప్రాథమిక సూత్రాలు	పుట	4
8	కవిత్రయ భారతము రాజనీతి	పుట	9
9	ప్రబంధ రత్నావళి	పుట	
10	శుక్రనీతి	పుట	1
11	భార.శాం. 2-27		
12	శృ.శా. 4-173		
13	కే.బా.చ. 1-64, బద్ధి.రాజ 14		
14	కృ.వి. 2-60, జై.భార. 2-18, శృ.శా. 4-173, స.నీ.స. 2-338, భాస్క.బాల. 34		
15	భార.శాం. 3-64, 69, 73		
16	శ్రీ మదాంధ్ర మహాభారతం-రాజనీతి	పుట	1
17	హర.3-9, శి.మ 2-15		
18	కౌటిల్యుని ఆర్థశాస్త్రము	పుట	2
19	"పైదే"	పుట	1
20	"పైదే"	పుట	2
21	Rv. I, 53.7; 58.8; 131.4; 166.8; III 15.4; IV, 27.1 etc., Also vide S.Cr sarkar, some aspects of the earliest social History of India; (Pre-Buddhist Ages London, 1928) pp.21-24	సోసీయల్ కల్చరల్ లెఫ్ ఇన్ ఏనిషియంట్ ఇండియా-పుట 23 నుంచి	
22	RV. V, 34.7; VII, 25.2	"	
23	RV. VI, 47.2; VII, 6.5, Schröder, pre-historic Antiquities of the Aryan people (London 1890) 344, Zimmer. All lib. 143 as in the names vaideha or even Delhi.	"	
24	RV. IV, 30, 20; perhaps sun-dried bricks are alluded to tyama (lit. raw unbaked); RV II, 35-6.	"	

25	RV. I., 58.5; II, 20.8; IV, 27.1: VII, 3.7: 15.4: 95.1: X, 101.8:	సోషియల్ కల్చరల్ లైఫ్ ఇన్ ఏనిషియంట్ ఇండియా-పుట 23 నుంచి
26	శుక్రనీతి	పుట 215
27	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	పుట 73
28	"పైదే"	పుట 73, 74
29	మనుస్మృతి 7-71	
30	భారతి-ఎప్రిల్ 1990	పుట 13
31	సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్యం (5వ భాగం)	పుట 54, 55
32	ఇండియన్ ఆర్క్యాలజీ-ఏరివ్యూ 1957-58	పుట 5, 6
33	సోషియల్ అండ్ కల్చరల్ లైఫ్ ఇన్ ఏనిషియంట్ ఇండియా	పుట 29
34	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	పుట 95
35	రఘు వ-శం 17-60 "కోశే నాశయణీయత్వ మితిత స్వార్థ సంగ్రహః॥ ఆశ్శు గర్భోహి జీముతః శాచతకై రభినవ్యతే॥	
36	మధురా విజయం	పుట 179 నుంచి
37	వై. వేం. పం. తం. 3-41	
38	శుక్రనీతి	పుట 138
39	"పైదే"	పుట 139
40	చిరక్కురల్ 756	
41	పల్లిక్ అడ్మినిస్ట్రేషన్ ఇన్ ఏనిషియంట్ ఇండియా	పుట 173
42	దక్షిణ భారతదేశ చరిత్ర	పుట 379
43	యన్ ఐ కందుకూర్ 18, శ-1330 శాసనశబ్దకోశం	పుట 208 నుంచి
44	Sii X 521 క్రీ.శ. 1239	" "
45	ఆంధ్రుల సంస్కృతి - చరిత్ర II	పుట 25
46	"పైదే"	పుట 25
47	"పైదే"	పుట 21
48	ఎ.ఆర్.ఇ. నెం. 23 ఆఫ్ 1965	
49	ఆంధ్రుల సంస్కృతి-చరిత్ర II	పుట 82, 83
50	శాసన శబ్దకోశం	పుట 58
51	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	పుట 83
52	"పైదే"	పుట 101
53	ప్రతాపరుద్ర చరిత్రము	పుట 40

54	భారతి-జనవరి 1962	పుట	31
55	ఎపిగ్రాఫియా ఇండికా	వాల్క్యం - 8	పుట 48
		భారతి జనవరి 1962	సుంచి
56	"పైదే"	వాల్క్యం - 10	
57	భారతి జనవరి 1962	పుట	31
58	భారతి నవంబర్ 1961	పుట	85
59	శక్రనీతి	పుట	220
60	అంధుల సంస్కృతి - చరిత్ర II	పుట	201
61	(అ) సిం. ద్వ. 6-83, 87		
	(అ) విక్ర. చరి 2-67		
62	కొటిబ్బాని అర్థశాస్త్రము	పుట	187
63	శక్రనీతి	పుట	127
64	భార. శాం. 3-484		
65	(అ) రా. వా. పుట - 72, 73		
	(అ) కృ. వి. 3-101 సుంచి 112		

3. రాజు - రాజ ధర్మాలు స్వరూప స్వభావాలు

రాజు రాజ్యానికి ప్రధానాంగం. రాజు లేకుండా రాజ్యం లేదు. ఈ రాజు క వ్యవస్థ ఎప్పుడు ప్రారంభమైందని చెప్పడానికి వేదాలు, ఇతిహాసాలు, పురాణాలు అధారాలు.

"...రుగ్వేద కాలంలో 'రాజులు' సర్వ స్వతంత్రులుకారు గణ ముఖ్యుల భ వాళ్లను ఎన్నుకునేది. ఈ సభ అధ్వర్యంలో వాళ్లు నడుచుకొనేవారు. ఋగ్వేద కాలం వచ్చేసరికి రాజులు సభ నియంత్రణ నుండి తప్పించుకునే యత్నం చేస్తున్నట్లు కనబడుతుంది. దానికి ఒక నిదర్శనం, రాజులకు కొత్తగా చిన్న అభిషేకకాండ రాజుగా ఎన్నుకోబడడం కాక అభిషిక్తుడు కావడం అంటే తన ఆధికారానికి మంత్ర సంబంధమయిన లక్షణం అపాదించడం అవుతుంది. నీకి పురోహితుల అండకావాలి..."¹ అని కోశాంబి రాజు పరిణామ దశల్ని గ్రహించాడు.

భీష్ముడు ధర్మరాజుకు చెప్పిన మాటలవల్ల కూడా కృతయుగ అరంభంలో రాజులు, రాజుకి వ్యవస్థలు లేనట్లు తెలుస్తోంది. గణతంత్ర రాజ్యవ్యవస్థ వుండే నని వూహించవచ్చు. (భార.శాం. 2.199, 200)

రాజు - నిర్వచనం :-

'రాజ్జిరాట్యుర్వివక్ష్వాభృన్సృపభూపమహీక్షీతః' అని అమరకోశం చెబు పింది. ప్రజలను రంజింపజేయువాడు రాజు. ప్రకాశించువాడు రాట్. భూమికి ప్రభువు పార్థివుడు. భూమిని భరించువాడు క్షాత్రభృత్. వరులను పాలించువాడు ప్రభుడు. భూమిని పాలించువాడు భూపుడు. భూమి నధివసించినవాడు మహీక్షీతుడు.²

రాజన్ శబ్దానికి 'రాజ్యదీప్తా' ధాతువు మూలమని విరుక్తం. 'రాజ్' అంటే ప్రకాశించేదని అర్థం. ప్రజలను రంజింపజేసేవాడు కాబట్టి రంజ్ అనే ధాతువు నుంచి రాజశబ్దం వచ్చిందని చెప్పవచ్చు.

"బ్రాహ్మణ క్షత త్రాణ తత్పరత జేసి

క్షత్రియాభి ధానంబు రంజనమునెల్ల

ప్రజలకు జేయుట కతమున రాజనామ

మును బ్రవర్తిల్లె నానృపాలునకు నధిప" (భార.శాం. 2-215)

అని నిర్వచించింది.

రాజలేకున్న బురంబు రాష్ట్రంబు
రాజిల్ల....." దని (రం.రా. అయోధ్య పుట-112)

నడాన్ని బట్టి రాజు ప్రజల్ని రంజింప వేసేవాడని తెలుస్తుంది.

ఇదే భావాన్ని కాళిదాసు ఇలా హృద్యంగా వర్ణించాడు.

"యథా పృష్టాదనాచ్చంద్రః పృథాపా త్తవనోయథా।
సోఽ ధూదన్వర్థో రాజా ప్రకృతిరంజనాత్॥ (రఘు 4-12)

-అర్హతలు:-

"ఏచినా సత్య సంధేన యథా శాస్త్రానుసారిణా।

ప్రణేతుం శక్యతే దండః సుసహాయేనధీమతా॥"

(మనుస్మృతి 7-31)

ఏచిమంతుడు, సత్యసంధుడు, శాస్త్రం తెలిసినవాడు, మంచిసహాయం
•డు, తత్వజ్ఞుడు, సకల లక్షణోపేతుడు, సుసంపన్నుడైనవాడే రాజుని మను
3 యెబ్బింది.

కు వుండాలైన అర్హతల గురించి ఇలా పేర్కొనబడింది.

"సత్యవచో విశారదుడు, శాసనసీరద స స్వరద్య శో

నిత్యుడు నిత్యదాన గణనీయుడు విజ్ఞానావళీమనో

వృత్త్యనుసారిసార బలవిక్రమకృత్యుడు నాగ విక్రమా

దిక్పటవంతి యేలె నలుదిక్కుల రాజులు పంపు సేయగన్"

(సిం.ద్వా. 5-51)

అవంతి సగరాన్ని పాలించే విక్రమాదిత్యుని వర్ణిస్తూ రాజుకు వుండాలైన
•ల్ని చెప్పాడు.

"శమమును దానము ధర్మము"

క్షమయును బటు విక్రమంబు సత్యంబున శీ

లము దుర్జన శిక్షయు భూ

రమణునకుం గలుగ వలయు రాజిత గుణముల్"

(భాస్క.టీక., 309)

చాలి రామునితో అంటాడు.

"కులబల లలితుడు సూన్యత

కలితుండు జితేంద్రియుండుగరుణాన్వితుడున్"

విలసిత ధర్ముడు నగు రా

జిలలోనతి పూజ్యుడగుచునేపాడు సిరిన్" (భాస్క.కిష్క. 472)

జుడు సుగ్రీవునితో పరుషంగా మాట్లాడే సందర్భంలో రాజుకు వుండా తల్ని గురించి పేర్కొన్నాడు.

"సతతము ధర్మార్థారణ

రతుడయ్యును విహిత సమయ రక్తింగమో

చితములు సల్పెడు జనపతి

యతులిత రాజ్యంబు నొంద వర్తుండెందున్"

(భాస్క.కిష్క. 532)

లాంటి గుణాలు వుండాలని రాముడు సుగ్రీవునితో అంటాడు,

వుండొన సుగుణాలు గురించి పోతనామాత్యుడు ఇలా పేర్కొన్నాడు.

"శౌర్యము దాన శీలముబ్రహ్మసాదము నాత్మజయంబు దేజమున్

ధైర్యము దేవభక్తియును ధర్మము సర్థముగామమున్ బుధా

చార్యము కుండసేవలును సత్కృతియుంబరితోషణంబు స

ద్వీర్యము రక్షణంబు బృథివీవరశేఖర రాజవిహ్నుముల్"

(భాగ. 7-413)

లాంటి సద్గుణాలు కలిగివున్న రాజు అన్ని విధాల ప్రజలను రంజింప , కాకుండా శత్రువులను సులభంగా ఓడించి విజయాన్ని పొందుతాడు.

ఎన్ని క:-

కులక్రమాను సంప్రాప్త రక్షణ జాగరణ" (మ విజ. 1-72) వంశ గతంగా సంప్రాప్తమైన రాజ్యాన్ని రక్షించడంలో జాగరూకుడై..... అని పల్ల రాజ్యం వారసత్వంగా సంక్రమించేదని తెలుస్తోంది. రాజ్యం రావాలంటూ "అమరుల తల్లి కంటెను మధంబ వరిష్టత్రిలోకరాజ్య భోగ యోగ్యములు గాలివిలింపులకెట్లు గల్గును?" (నృ.పు. 2-8) అని హిర డు ప్రశ్నిస్తాడు. "జ్యేష్ఠ పుత్రుడే పట్టాభిషక్తుడు కావలెను, గొప్ప సంభవిస్తే రాజ్యం రాజ వంశానికి సమిష్టిగా చెందాలి"³ అని కొటి పేర్కొన్నాడు. జ్యేష్ఠ పుత్రుడు దుర్బుద్ధి అయితే లేదా ఇతర కారణాల హాసనార్హుడు కాకుంటే రాజవంశానికి చెందిన ప్రముఖులు అందరు కలిసి లం పాలన సాగించవచ్చని కొటిల్కుని అభిప్రాయం.

రాజును రాజ్యంలోని పృథ్వియులు, ప్రజలు ఎన్నుకునేవాళ్లు యయాతి మహారాజు పుత్రుని రాజుగా పృథ్వింబాడు. బ్రాహ్మణులు ఇతర ప్రజలు సమావేశమై 'యదు, తురువసు, దృహ్య, అను, అనే పెద్ద కుమారులను కాదని విన్నవాడైన పురుని రాజుగా నియమించడం అన్యాయమని యయాతి మహారాజును నిలదీశాడు. నా జ్యేష్ఠ పుత్రుడు నా ఆజ్ఞలను ధిక్కరింబాడు. అవిధేయుడైన పుత్రునికి సామ్రాజ్యాన్ని అప్పగించలేదు. తురువసు, దృహ్య, అను అనేవారు కూడా నాపట్ల విధేయత చూపలేదు. పురుడు నాపట్ల చక్కటి విధేయత చూసాడు, అతడొక్కడే ఈ సామ్రాజ్యానికి తగిన వారసుడు. అతనిని చక్రవర్తిగా నియమించడాన్ని శుక్రుడు కూడా ఆమోదించి అశీర్వాదించాడు అని యయాతి వారితో జ్యేష్ఠుల్ని. కాదని విన్నవానికి రాజ్యాన్ని అప్పగించడానికి గల కారణాల్ని వివరింబాడు.⁴

దశరథ మహారాజు రామునికి పట్టంకట్టడానికి మునుగా, మంత్రులు, సామంతరాజులు, పుర ప్రముఖులు, అశ్రీతులు మొదలైన వాళ్లతో ఆలోచింబాడు.

“బ్రజల బాలింపగ బట్టంబు గట్టి
సుజనులు గొనియాడ సుఖకరంబైన
యూరట గోరుచు నున్నాడ మీకు
నీ రీతి నమ్మితియే....” (రం.రా. అయోధ్య పుట 75)

అని దశరథుడు వాళ్లని అడిగాడు. ఆ మాటలు విని

“... భూసుర ముఖ్యులగు భూమి ప్రజలు
దమచోన దాము ముంతనమాడి కూడి
కమలాప్తకులునకుత్కంఠత ననిరి
మీరానతిచ్చిన మేలిమి మాట
వారు పీఠన కెల్ల వారికి హితమే
హృదయ రంజకము నభీష్టదంబయ్యె

....
కావున బట్టంబు గట్టు మీవతని
కేవేళమేమును నిదియె కోరుదుము
అనుచు బద్ధాంజులులై విన్నవించు,”

(రం.రా. అయోధ్య, పుట 76)

అని రామునికి పట్టం కట్టడానికి దశరథుడు ప్రజల అనుమతిని పొందాడు.

రాజుకు ఉండాలన్న లక్షణాలన్నీ రామునిలో ఉన్నాయి.

“అయంబు గూర్చు నేర్చు ను
 పాయము గలవాడు ధరణి పాలురలోనన్
 ధీయుతడు సత్య సంధుడు
 కాయజనిభ మూర్తి వినయ గాంభీర్యుండున్”

“బలవంతుండౌదారుడు
 బలరిపు సమభోగి విజిత బంధుర విమతుం
 డలరార వీనవత్తుడు
 విలసిత పద్మాక్షుడతుల విపులాంసుండున్”

(భాస్క. అయోధ్య-ప 7, 8)

లాంటి లక్ష్మణులున్నాయి కాబట్టే ప్రజలందరూ రామునికి పట్టం కట్టడానికి తమ మోదాన్ని సంతోషాన్ని తెలిపారు.

“మీశునములు రోయుటకై
 నేమిటులాడితిమిగాక నిక్కము నేనున్
 భూమి ధరింపగ నేరనె
 యేమీ జనులార యిట్లు లేటికి పల్కన్”

(భాస్క. అయోధ్య, 15)

అని దశరథుడు చెప్పడం వల్ల ప్రజాశుమతి నామ మాత్రంగా వుండేదని వూహించ సచ్చును.

రామునికి పట్టం కట్టే సుముహూర్తం దగ్గర పడింది. దశరథుని పిలవ శానికి మంత్రి సుమంతుడు సంతోషంతో వచ్చాడు. అతనితో దశరథుని భార్య కైక,

“అనిలోనున్న నృపాలు చిత్తమునకే నాహ్లాదముం గూర్చి నా
 తనయుం బట్టము గట్టి రాఘవుని బద్ధా లేండ్లు కాంతారమం
 దునువర్తిల్లుగబంప గొన్నవరమున్ ద్రోయంగరాదెంతయున్
 వన సీమన్ ముని వృత్తి నుండు మనుడీవైశంబయా రామునిన్”

(మొ.రా. అయోధ్య - 28)

అని తన రాజ్ఞిత్యాన్ని చూపింది. అంతే ప్రజల అభీష్టం నెరవేరలేదు. రాముడు పట్టాభిషిక్తుడు కాకుండా వనవాసం బయల్దేరాడు.

హేతులు రాజును ఎన్నుకోవడం ఇంకా ఇలా పేర్కొనబడింది.

“....అంతగొంతకాలంబునకు నిజపురవిభుండు మృతుండైనం, హేతులు రాజ్యమైన భగీరథుకడకుం జనుదెంచి ప్రార్థించిన గ్రమ్మటంజని రాజ్యాభి

విక్రమై." (వా.రా.పూ. 5-120) అని ప్రజలు భగీరథుని రాజుగా వుండమని ప్రార్థించారు.

రాజు పదవి కోసం ఎన్నో కుట్రలు కుతంత్యాలు జరిగేవి. అన్నదమ్ముల మధ్య తండ్రి కొడుకుల మధ్య కూడ ఈ పోటీ తప్పలేదు. "రాజపుత్రులు ఎండ్రకాయతో సమానమగు ధర్మము కలవారు. అండువలన తండ్రినే భక్షించెదరు" అని భారద్వాజుడు అంటాడు. రాజు పదవికై రాజపుత్రులు తండ్రిని సైతం చంపడానికి వెనుకొడరని ఆయన చూటలు ధువీకరిస్తున్నాయి ఇక పృథ్వి భిష్యాయానికి విలువేముంటుంది? రాజును ఎంపిక చేయడంలో ప్రజాభిప్రాయాన్ని పాటించాలన్న నియమం లేదా సంప్రదాయాన్ని నామమాత్రంగానైనా ఆపరించాలన్న ఆలోచన కనబడుతుందే ఈపు, వాస్తవానికి వంశపారంపర్యం గానే రాజపదవిని చేజిక్కించుకోవడం జరిగింది.

రాజును ఎన్నుకోవడం కాకుండా, రాజునవని కావాలనుకునే వ్యక్తి బల ప్రయోగం ద్వారా అధికారంతోకి రావడం వుంది. అందుకే "రాజ్యం వీరభోజ్యం" అన్నారు, తర దేశాల రాజుల్ని జయిస్తే ఆదేశాల్ని ఏరాజు జయించాడో ఆ రాజే అక్కడ కూడా రాజుగా చెలొచ్చి అవుతాడు.

కృష్ణుడు కంసుని వధించాడు కంసుని మరణానంతరం అతని తండ్రి ఉగ్రసేనుడు తన భార్యతో, "ఇతనికిగాలో వితంబు లయిన సంస్కారంబు లొనరింపవలదె రాజ్యంబు వీరభోజ్యంబులు గావున రాజు కృష్ణుడ నీవు పోయి యస్మీనునిగని వైరంబులు మరణానంతంబులు మనంయిన గుసాపరాధంబులకు రోషింపక తదుత్తర క్రియలకు నడుమతింప వలయునని విజ్ఞాపింపు మని...." అడగమన్నాడు. (హరి పూ.భా. 9.173) ఇలా చెప్పడం వల్ల 'రాజ్యం వీరభోజ్యం' అనే విషయం ద్రువపడుతుంది.

"రాజ్యమింతయు నీ సొమ్ము రాజవీవు
గుడువ గట్టను బెట్టను గొఱత లేక
యేనుగుల గుఱముల నెక్కి యెల్లవారు
గొలువ సాధు రక్షకుడవై కొఱలు మింక"

(హరి.పూ.భా. 9-178)

అని ఉగ్రసేనుడు కృష్ణునితో అంటాడు. నాకు రాజ్యంతో పనిలేదు రాజధనపై ఆశలేదు. లోక కంఠకుడైన కంసుని వధించానన్న కీర్తిచాలు అని కృష్ణుడు ఉగ్రసేనునికి రాజుగా పట్టం కడతాడు.

‘నిరంకుశ శాసనాఢ్యుడై’ (భాస్క యుద్ధ. 2269) సప్తలోకాల్ని పాలించిన రావణుడు రాముని చేతిలో మరణింపడానికి విభీషణుడు సహాయ పడతాడు. అందుకు ప్రతిఫలంగా రాముడు జయించిన అంకా రాజ్యానికి విభీషణుని రాజుగా వేశాడు. (భాస్క యుద్ధ. 2285)

రాజు ఎంపిక గురించి విచిత్రమైన పద్ధతి ఒకటి వుంది, ఎనుగు ద్వారా రాజును ఎంపిక చేసుకోవడాన్ని గురించి మన సాహిత్యం వర్ణించింది.

“... నా ప్రోలి దరణి విభుడు
మరణమొందిన నా రాజమంత్రులొక్క
కరినలంకారమొసరించి పురము నడుమ
విడుచుటయు, ననియంగళ్లు వెదకి వెదకి.”

“గుండుకొని సూచు మానిసి
తండము తలగగెగ ద్రోవి తత్కరి వెదకా
చండాలు దెచ్చి భూజన
మండలి కభిషిక్తుజెనె. మంత్రులు సూడన్”

(వా.రామా. 4-102, 103)

ఇలా ఎనుగు ద్వారా చండాలుని కూడా రాజుగా ఎన్నుకోవడం కనబడుతుంది.

ఇలాంటి ఎంపిక విధానాన్ని గురించి ఇంకా ఇలా వుంది.

“.... ....

అట బురీశుడు మృత్యుడైన దన్మంత్రీ
పుంగవుడైన ప్రబుద్ధుండు నేర్పు
చెంగలింపుచు నుల్లసిలు వాకిళ్ళ
జాల చెంపగు గజశాలల నశ్వ
శాలల వడి రథశాలల కడను
భండార మిండ్లతో పలివంక సేన
లుండగ దగిన తావులను విశ్వాసు
లగువారి నునిచి యయ్య వనీశ్వరునకు
దగ నందములు లేమిదలపోసి చూచి
పట్టమేనుగు చేత బట్టిన వాని
దట్టంబు గట్ట నేర్పడ నిశ్చయించి
యాసామజమునకు బ్రయంబుతో బూజ
చేసిన.... ....

(నవ.చరి. 4 అశ్వ. పుట 224

అని పేర్కొంది.

ఇలాంటి పద్ధతినే జక్కన కూడ వర్ణించాడు.

“అట్టియెడన్ బ్రసేనుడనుప్పురమేలెడు రాజు చన్ననా
పట్టపుదంతి మంత్రుల యుపాయమునం జనుదెంచికీర్తికిం
గట్టన్తుగైన హారలత గంఠమునందిడ; రాజ్యలక్ష్మికిం
బట్టముగట్టి రాపులునుబంధులు భృత్యులు నన్నరేంద్రునిన్
(విక్ర. చరి. 2-67) అని వుంది.

ఈ ఎంపిక విధానాన్ని గురించి ఇంకా సమగ్రంగా చర్చించడం వుంది. ప్రజలు కూడా ఈ పద్ధతిని సమర్థించినట్లుగా పేర్కొనబడింది. ముద్ర పురాధి పతిగా ఎవర్ని ఎప్పుకోవాలి? ఎలా ఎన్నుకోవాలి? అని ప్రజలు చర్చించారు.

“మదరణి చేకొక చ
క్కదనపు ననమాల యిచ్చి కదలించినవో
నది యెవ్వని మెడ నిలిచెను
విదితంబుగ నకడెనునకు విభుడొననుచున్” (సిం. ద్వా. 6-83)

అని నిర్ణయించుకొని,

“అందలు నొక మదహాసి ని
నందముగ నలంకరించి హస్తాగ్రహణం
చె దొడల దండయిడి వే
డగ దూర్బద్ధనులు చెలగ గదలించినవోన్”

“జంభారి నెదురు కొనజను
కుంభీద్రుని తోడి పిడియెకో యిది యనగా
గుంభిని పురి వెల్వడి యా
కుంభిని పతియలుత దండకొమరుగ వైచెన్”
(సిం. ద్వా. 6-84, 85)

ఇలా ఏనుగు ఎవరి మెడలో పూలమాల వేస్తే వానిని రాజుగా వియమించడం వుంది. ఇది లాటరీ వేయడం లాంటిదే. ఒక విధంగా దీన్ని అదృష్టపు ఎన్నిక విధానమని చెప్పవచ్చు.

కవులు ఇలా చెప్పడానికి ఏదో బలవత్తరమైన కారణాలు, లేక అధారాలు వుండాలి. బహుశా లోపభూయిష్టమైన రాజరిక విధానం ఇలా వర్ణించడానికి ప్రేరేపణ కలిగించి వుండవచ్చు. లేకుంటే ఏ అర్హతన్న పరిగణించకుండావని ఎ

బడచోనో చీనుగు పూలమాల వేస్తే వాన్ని రాజుగా నియమించేటట్లు వర్ణించి వుండరు.

మధ్యయుగంలో రాజులు నిరంకుశులై ప్రజా పీడకులుగా మారాడు. ఎన్ని రాజవంశాలు మారినా, ఎందరు రాజులు వచ్చినా ప్రజాపీడన తగలేదు. రాజులు పన్నా లెకున్నా ఒక్కటే. ప్రజలకు బాధలు తొలగవు అనే ఆభిప్రాయం కవులలో ఎక్కువ వుండవచ్చు. రాజవంశాలలో రాజ్యాధిపత్యానికి జరిగే పితృ, భ్రాతృ హత్యలు కూడా ఒక కారణంగా చెప్పవచ్చును ఇలాంటి కారణాల వల్ల అవాటి కవులు నరైన పాలకుని ఎన్నుకోవడానికి ఆదృష్టపు ఎన్నిక విధానాన్ని వర్ణించినట్లు ఉహించవచ్చు

పట్టాభిషేకం :-

ప్రాచీన కాలాల్లో రాజుల పట్టాభిషేకాన్ని గురించి మనోహరమైన వర్ణనలున్నాయి. సుగ్రీవుని పట్టాభిషేకం ఇలా వుంది.

ఇంద్రునికి దేవతలవలె సుగ్రీవునికి వానర వీరులందరు కలిసి అభిషేకించి సింహ చర్మాన్ని పరచిన రాజపీఠంపై కూర్చోపెట్టారు విప్రులకు వసాళులు, ఘోషాలు, బంగారం మొదలైన వాటిని పంపారు, వారు అగ్ని చుట్టు దర్బలు పరచి పూలు చేశారు. 'గుండమాల్య వస్త్రాలాజ సువర్ణాక్షతాలంకృతాలతో, పుణ్య నదీనద సముద్రోదకంతో' వింపిన రెండు బంగారు కలశాల్ని ధాన్యవేదికలపై, విలిపారు వివిధ విధాల ఆశీస్సులు, మంత్రాలు, పవిత్ర హోమ వాక్కుల్ని చదువుతున్నారు. ఇరువైపుల వార కాంతలు అడుతూ పాడుతున్నారు. పంప మహా శబ్దాలు వ్యాపించాయి. మణిగణక నత్కంకణ మోతలు వినపడుతుంటే పుణ్యకాంతలు బంగారు కూచాలతో పవిత్ర పానోదకాన్ని అందిస్తున్నారు వసువు ఇంద్రునివలె సుషేణ జాంబవతులు సుగ్రీవునికి అభిషేకం చేశారు. (భాస్కర కీర్తి 373)

విభీషణుని పట్టాభిషేకాన్ని గురించి ఇలా వుంది.

"సంచితమణిమయస్త్వంభాభిరామంబు

బహువిచిత్ర వితాన భాసురంబు

ఘన సముత్తేజిత కనక వేదికమును

సామ్రాట్లవహేమకమ్య కుంభ

ముపకంఠగత మదద్విప సంకులంబును

బుణ్యాంగనాగేయ పూరితంబు

మంగళతూర్యాది సంగీత, ముఖరంబు

వందిమాగధ జనానందితంబు

నైమనోజ్ఞమైన యాస్థాన మండపం
బమర నందు రత్నహైమ తుంగ
భవ్య సింహయుక్త భద్ర పీఠంబున
నునిచె దానవేంద్రునుత్సహించి”

అతని పురోహితులు, మంత్రులు సంతోషపడుతుండగా రాముడు పేమతో విభీషణునికి లంకాధిపతిగా పట్టం కట్టాడు. (భాస్కర యుద్ధ. 2284, 2285)

దుష్యంతుడు తన కుమారుడైన భరతునికి పట్టం కట్టడానికి తను ముఠా లతో సంప్రదించాడు. రాజుకు వుండాలైన గుణాలన్ని తన కుమారునిలో వున్నాయి అని వాళ్ళతో ఏకరువు పెట్టాడు

“....నీ తనూజుండు పెంపున నిన్నపోలు

గట్టు పట్టంబు యువరాజు గాగ నిధివ” (శృ.శా. 4-154)

అని మంత్రులు తమ ఆమోదాన్ని తెలిపారు. అందుకు దుష్యంతుడు సంతోషించి పురోహిత భృత్య బంధు మిత్రాది మాన్యజనాలను పిలిపించి వాళ్ళను గౌరవించి భరతునికి పట్టం కట్టాలనే తన నిర్ణయాన్ని తెలిపాడు. మంత్రుల ప్రజల అనుమతితో ‘కార్తాంతి కోసవిష్టంబగు భద్ర మహూర్తం’లో భద్ర పీఠంపై భరతుని అలంకరించి కూర్చోపెట్టాడు. విప్రులు హోమ మంత్రాలిని ఉచ్చరించగా, మంగళ వాద్య హోషలు పక్షులకూతల వలె శబ్దం చేస్తున్నాయి. ప్రజలందరూ పొగడుతుండగా, బంధువులు సంతోషపడుతుండగా, గొప్ప వైభవం అతిశయిం చగా భరతునికి యువరాజు పట్టాన్ని కట్టాడు దుష్యంతుడు. (శృ.శా. 4-149 నుంచి 156)

కుమారుని పట్టాపిషేకాన్ని గురించి ఇలావుంది.

“....నముచితావన తాంబూలాను లేపనాంబర చూల్కాలంకృతుః చేసి కుమారు మణిమయ వేదికాసీనుం జేసి మంగళపాఠక పఠన గీతాతోద్యంబులు దిగ్బుధిరీకృతంబై చెలంగ హరిపురాణముని పురందర ప్రముఖాఖిల సురవరులాగను ప్రచోదిత క్రమంబున నేనాధిపాభిషే కంబుసేసి యువరాజు పట్టంబు గట్టిన” (కుమా 10-110) అని మనోహరంగా వర్ణించబడింది.

రాజ విద్యలు:-

ఏది ధర్మార్థాలను తెలుసుకోవడానికి సాధనమో అది విద్య అని కొటిల్వని నిర్వచనం. అస్వీక్షకీ, త్రయ, వార్త దండనీతి అనేవి విద్యలు. సాంఖ్యం,

గం, లోకాయతం అనేవి అన్వీక్ష్యకీ అంగాలు, సామ వేదం, ఋగ్వేదం, శర్వేదం. అనేవి త్రయీ విద్యలు. శిక్ష, కల్పం, వ్యాకరణం, నిడుక్తి, కర్పు, జ్యోతిష్యం అనేవి అంగాలు; వ్యవసాయం, పశుపాలనం, వాణిజ్యం వి వార్త, వృత్తి సుంచి పుట్టింది వార్త వ్యవసాయం, పశుపాలన, వాణిజ్యం వలెనవి వృత్తులు.⁶

“భువి నాన్వీక్ష్యకీ మిశితా

ర్థ విదుండై దండనీతిద్రయి యస్య విద్యం

బ్రహ్మణ్యం వార్త లోక

వ్యవహారము సూచి యెటుగవలయుం బతికిన్” (న.నీ.స. 1-185)

వీక్ష్యకీ, దండనీతి, త్రయీ. వార్త అనే విద్యల్ని రాజు క్షుణ్ణంగా నేర్చుకోవాలి.

“రాజు వార్త సకల పరిక్షణంబు

సేయకుండిన లోకము చీవశవము

అట్టి జగదేక రక్షణ మాచరించు

మానవేంద్రు డనన్యసామాన్యుడరయ” (న.నీ.స. 1-186)

వృత్తులను రక్షించకుంటే లోకమంతా చీవవచ్చవం. కాబట్టి లోకరక్షణ అచేపడే రాజు బాధ్యతగా చెప్పబడింది.

“ఉపనయనానంతరము శిష్యుల శర్ద త్రయీ విద్యను అన్వీక్ష్యకీ విద్యను ప్రభుత్వ) అధ్యక్షుల వద్ద వార్తను, సిద్ధాంతము, ప్రయోగము తెలిసిన వారివద్ద ండనీతిని నేర్చుకోవలెను” అని కొటిబ్యుడు పేర్కొన్నాడు.⁷

రాజులకు విద్య వుంటే వింతశోభ కలుగుతుందట,

“బెటుకునకు బండ్లు, పసిడికి

బరిమళమును జిత్తమునకు బ్రాణబును, దా

నరుగద గలిన రీతిని

సరపతులకు విద్య గలిగినవ్నలు వెనగున్ (శ.వి. 2-37)

రాజకుమారుని విద్యాభ్యాసం ఇలా వుండేది.

“....అక్షరాభ్యాసంబు మొదల కావ్యనాటకాలకార వేద శాస్త్ర పురాణేతి హస ప్రకారంబు లెటిగించి గజ తురగ న్యందనారోహణ నిపుణత్వంబును నసి కుంత తోమర గదాప్రాస త్రిశూల పరశు చక్రాంకుశ ఛిండివాళాయుధాది నానా యుధాభ్యాసంబులునుం గావించిన....” (రుక్మా, చ. 1-147)

దశరథుడు తన కుమారులకు విద్యలు నేర్పుమని వసిష్ఠుని పార్థింపాడు.

"అలవసిష్ఠుని నయోగ్యకు రావించి
వలగొని మొక్కి యోవరముని చంద్ర
వీరికి వేదాది విద్యలన్ని యును
నేరుపుడనుచు నానృపుడప్పగింప
ననముడమ్ముని సాధుడట్లు కావించె
జననాథు తనయులారనయమి కరణ
గరి హయారోహణక్రమము లెఱిగి
వరరథారోహణ వైఖరులైలిసి
యఖిల వేదంబులు నఖిల శాస్త్రములు
నఖిల శస్త్రాస్త్ర విద్యలు నేర్పిరంత" (రం.రా.బాల.పుట 18, 19)

కుశలపులకు రాముడు రాజ విద్యలు నేర్పాడట.

"భరత వాత్స్యాయన ప్రభృతి నాగరికా
స్త్రంబులదెస నైపుణాంబు వడయ
హయగజన్యందనాద్యారోహణక్రియా
దక్షతవలన దైదగ్యమొంద
గోదండ కరవాలకులత ముఖ్యాయుధ
శ్రమముల యందు శ్రీశక్తి నొలం
వేణు వీణా ప్రౌఢ వివిధ కళాభ్యాస
ముల యెడ బ్యాశస్త్రములు వహింప

జేసి తజ్జుల మనము లచ్చెరు వడంగ
నక్కుమాటల నొక్కక్క యవసరమన
నేర్ప మెఱయించి మదము దలిర్ప శిక్ష
కులకు బసదన మొనగు నిట్టులముగాగ" (ని.రా 10-156)

ఈ విద్యలు నేర్చుకోవడానికి నరైన గురువు అవసరం. ప్రాచీన కాలంలో అలాంటి గురువు దగ్గర శిష్యురికిం చేయడం చాలా కష్టమైన విషయం. విద్యలు నేర్చే గురువు శిష్యుని పూర్తిగా నమ్మితే గాని విద్యా బోధన చేయడు.

దేవ గురువు బృహస్పతితో చంద్రుడు తనను శిష్యునిగా చేర్చుకోమని పార్థింపాడు.

“సదమల గురు విశ్వాసము
 త్రిదశలు మనుజులును మెచ్చధృతి మీ యొద్దన్
 జదివెద. మీ పరివర్యకు
 నాదవెద, దుదగిర్తి, దెత్తునురు తర లీలన్” (శ.వి. 2-45)

అని ఆయనను మెప్పించి శిష్యునిగా చేరాడు.

విలువిద్య నేర్చుకుంటే వుండే అధిక్యం పేర్కొనబడింది.

“బంగారు పరిమళించిన
 భంగిన్ బాహుబలానుభాదోజ్వలడై
 పొంగి విలువిద్య బడసిన
 సింగము వలెనభలనుల్లసిల్లునధిక్షణ్డై” (ధను.గురు ప్రశంస. 122)

సద్విద్య ఎక్కడున్నా స్వీకరించవచ్చు.

“....వీరు వారనగ వలవ; దనఘ! సద్విద్య యెందున్న గొనగవలయు”
 (మమ 4-93)

స్వరోచి, ఇందివరాక్షుడు అనే రాక్షసుని చంపడానికి మనోరమ అనే స్త్రీ
 ను; చి అస్త్ర విద్యలు గ్రహించాడు.

అనాటి రాజ విద్యల గురించి ఇలా చెప్పబడింది.

సాందీపని ఓగ్గర బలరాచక్రములు నాలుగు వేదాల్ని అరు వేదాంగాల్ని
 అరవై నాలుగు దినాలలో చదివారట! దర్మ, తర్క, న్యాయ గణిత శాస్త్రాల్ని.
 గాంధర్వ లేఖ్యములు, గంధర్వ దంతి రథ శిక్షలూ పండ్రెండు దినాలలో తెలుస
 కున్నారట! సాంగమై ప్రకాశించే అస్త్ర, నిగమ శాస్త్రాల్ని ఎనభై దినాలలో నేర్చు
 కున్నారట! (హరి.పూ భా. 9-193)

వేదవేదాంగాలు, వివిధ పురాణాలు, ఇతిహాసాలు, తర్క, ధర్మశాస్త్రాలు,
 అయుర్వేదం, ధనుర్వేదం, భరత శాస్త్రాలు, కామ శాస్త్రం కామందక
 చాణక్య, భాగవత్ మొదలైన రాజనీతి శాస్త్రాలు, శిల్ప, కావ్య లక్షణ, నాటక
 విద్యాప్రణాళికలుగా వున్నట్లు తెలుస్తోంది సద్విద్యల్ని అభ్యసించడం అవసరం
 మంటాడు బైవరాజు వేంకటనాథకవి. (ప్రం.తం. 1-162) విక్రమార్క చరిత్ర
 (1-190), షోడశ కుమార చరిత్ర (1-34), కళాపూర్ణోదయం (5-154) లో
 ఇలాంటి రాజ విద్యల గురించి వివరించబడ్డాయి.

ఇలా విద్యల గురించి చదువు నడవల గురించి చాలా కావ్యాలు వర్ణించడమేకాదు, చదువని వాణ్ణి గురించి కూడా ప్రస్తావించబడింది.

‘చదువని వాడజ్ఞుండగునని (భాగ. 7-130) పేర్కొనడాన్నిబట్టి చదువుల పట్ల మన కవులకున్న జ్ఞాన గురించి తెలుస్తుంది.

రాజు - అలంకరణ

రాజు సామాన్య ప్రజల కన్న భిన్నంగా వుంటాడు. వస్త్రాలు, ఇతర అలంకరణలు విలువైనవి వుంటాయి. ఇవి రాజుకు దర్పాన్ని కలిగింపడమేకాదు అతని విలాసవంతమైన జీవితానికి తార్కాణంగా నిలుస్తాయి. ఖరీదైన వస్త్రాలధికారాల్ని ధరించిన వాణ్ణి రాజులాగ వున్నాడు అనడం ఈనాడు కూడ లోక వ్యవహారంలో వుంది.

సాకేతపురపాలకుడైన ఋతధ్వజుడు అనే రాజు అలంకరణ గురించి ఇలా వుంది.

“పచ్చ కప్పురము సాబాలు గూర్చి, కురంగ
మదమున గీటు నామంబు దీర్చి,
యలకు యెరుచు చూపు వెలిసూపు వలీ పెంపు
జుళు వానరిగరుమూలు చుట్టి,
మొలక వెన్నలల బారులు దీచు కట్టాణి
తెలిపాలకాయ యొంటలు ధరించి
క్రొత్త ముత్యపు మేలుకుట్టు జీనా పట్టా
దళకు బంగారు పూలదట్టి బూని

పిలికి పూబంతి దంతపు బీడి కడాని
పోత యెలువంక మొలవంకి పొంక పటచి,
తమ్మిదోదుమ్మి జోదు సాదనల హరువు
[వాతదని దుప్పటి వలెవాటు వైచి,” (కువ చ. 2-4)

“ఈడిగవుటింతి కట్టెదుట నుంచిన పావలు రాజు సంజునం
కొడిగి, మెలుంగుటుంగరపుదోరపు హీరపు మించు మంచుపై
బడ దులకించు కల్వవిరి బంతుల మించు మదాళి మాలికల్
బడి నిరువంక వైచు తెలిపావడ చోవుల వీగి పోవగన్”

(కువ చ. 2-5)

బహుశా ఈ అలంకరణ,

“శ్రీ రంగరాజకుమార వీర వేంకటరాయ భుజాబల
సహాయ, బహువిధ ఉపాయ ధురిండు....” (కువ.చ. 1-5)

అని సవరం విన నారాయణ నాయకుడు కీర్తి విన ముమ్మడి వేంకటరాయలదే
అయివుంటుండేమో!

కొలుపు కూటానికి వెళ్లే కలగాయని వర్ణన అనాటి రాజుల వేషాలంకరణకు
ప్రతీకగా నిలుస్తుంది.

“నిలుపు టద్దము చూచి నేరువు మీర
లిలకంబు ముడుచును తిన్నగా తీర్చి

.....

శ్రీ చంద్రము మేన చెన్నుగా పూసి
తగటు కూటంబులు ధరియించి తలను

ఒక వింతయుష్టివ మొప్పగా బెట్టి
హరి రత్నము బిళ్ళనను వొందకట్టి

గకుండలంబులు ఘనముగా మెరయ
అభిల కత్తుములతో నమరికై నట్టి

పకకపయంబులు పైడి మాతకలు
మెడ జాట్టి నొమ్ముల మించి వెలుంగ

చుజకీర్తుల గ రెండు భుజముల చాల్చి
మేలికి గొట్టి యె పించు తాయెతులు

చండ చేకిల రెండుధారణ చేసి
మారుగులు గొనసులు ముందేత నొప్ప

పదివేళ్ళ చుద్రికల్ నకికట్టు తాల్చి
గొడ పెండేరంబు కానికి తొడిగి

తగట్టు దుప్పటి గప్పి తన పాదములు
బుగారు పావాలు పన్నుగా తొడిగి”

(ప వీ.చ. పుట 317, 318)

“అందంబుగ నలికమందొప్పు తిరుమణి

తిరుమూర్తమును వింత మెలుగులీన

సిద్దంపు జెక్కుల ముద్దుగుల్కుకడాని

కుండలంబుల కాంతి మెండుకొనగ

శంఖచక్రాకీర్ణ సౌవర్ణమకుటముల్
 ధశధశద్యుతులు దిక్పటుల నింప
 బది యాటుమూరడంబపుటంచు కమ్మిడాల్
 కంచిదోవతి వెల్పుమించు లెనగ

కంఠవలమాననపమాలికల్ రహింప
 గేల బద్మాక్షమాలికల్ గీలుగొల్పి
 వియ్యమందంగ ధారశశయ్య సత్రపు
 బంధరావంబు నెఱయంగ బ్రాణివెలయ" (కృ. వి. 2-2)

కుమార ధూర్జటి చిత్రించిన వీరనృసింహతాయల అలంకరణ.

పరరాజు పంపిన అభరణాలు సుగంధద్రవ్యాలు వస్త్రాలు, విష, యంత్ర
 తాలు కావని పరీక్షలో తేలిన తరువాతే రాజు ధరించాలి (రుక్మా చ. 3-19)
 ఉజ్జ్వలుడై వుండడానికి. మేలు కలిగించే ఒక మణిని ధరించాలి. వారం.
 రకరకాల మణులు అభరణాలతో ప్రకాశించాలని రాయలు పేర్కొన్నాడు.
 య. 4-283)

రాజు అవసరాన్ని, సమయాన్ని బట్టి దుస్తుల్ని, అలంకారాల్ని ధరిస్తాడు.
 ప వెళ్ళేటప్పుడు చలువ చెంగావి పచ్చడాన్ని, పచ్చల పోగులను, కెంపుల
 న్ని కుడివైపు మొలలో బాకును, తళుకువన్నెల కుకాయిని తలకు ధరించి,
 రి తిలకాన్ని దీర్చి, డాలును చేతబూని బయలుదేరేవాడు. (చ. భా. 2-15)

ప పోవు రాజసుమారుల వేషం ఇలావుండేది.

"జడలు మలంచివొశ్లేము సన్నపు బాగలడంగ జుట్టి ప
 ల్లడములు పూని మీద బదిలంబుగ గట్టిన మట్టికాసెలం
 విడియములంటదోసి పృథుభీషణ బాహుల సాళువంబుల
 న్నడవి కెరల్చుచుంజనిరి నాథుని మ్రోల నృపాల నందనుల్
 (మను. 4-30)

చుట్టగా చుట్టి, అచుట్టలు కదలకుండా వానిపై బట్టలతో సన్నని తలపాగ
 , బిగవైన చల్లడం(లాగులు) కాసెకోకలు ధరించి అకాసెకోకలతో బాకు వుంచు
 వారు. ఇలాంటి అలంకరణ వేటాడేటప్పుడు సరగత్తడానికి వీలుగా వుండేది.

రాజు భోగినీ సంగతికి వెళ్లేటప్పటి అలంకారాన్ని గురించి వర్ణించబడింది. రాజు పన్నీరు కలిపిన కస్తూరి పూసుకొని పొడవైన కుచ్చు టోపిలు. చెవులకు ముత్యాల పెద్ద పోగులు. కంఠానికి ముత్యాల హారం, ఎర్ర అంతుగల తెల్ల వస్త్రాలు ధరించి, బంగాడు పిడికత్తిని చేతిలో వుంచుకొని పరిచారిక తాంబూల కరడమును పట్టుకొని వెంటరాగా, ముందర తలారులు నడువగా భోగం దాని ఇంటికి బయలుదేరాడు. (మను. 2-75)

ఇలాంటి వర్ణన మాత్రమే కాదు. ప్రాచీన రాజులు ధరించే రాజమకుటం గురించి కూడా తెలుస్తోంది.

కృష్ణరాయల రాజ మకుటాన్ని గురించి తెలుసుకోవడానికి హంపి తులా తోరణ, ఉత్తరపు కంబం దిగువన వున్న రాయల చిత్రశిల్పం, విదంబరం ఉత్తరపు గోపురంలోని చిత్ర శిల్పం, తిరుమలలోని కృష్ణరాయల శిల్పం తోడ్పడు తున్నాయి. తిరుమలలో కృష్ణరాయలు ధరించిన మకుటానికి రెండు నిలువు పట్టీలు వున్నాయి.

రాజు దినచర్యలు

“మంగళ పాత్ర! ధర్మములు మా గభగీతులు వంది బృందము
హ్నిగి యొనర్చి సంస్తుతులు బూర్జపయోధిరవంబు బాడునన్
సంగతమై ప్రతిదృష్టయ సౌఖ్యమొనర్చగ జేర్చి భూమి భృ
త్సుంగవు దార్య సమృద్ధుడు భోజుడు మేల్కనియెం బ్రియంబునన్”
(భోజ. 2-10) అది భోజరాజు మేల్కొన్న తీరు.

రాజులను నిర్వహింపడానికి వైతాళికులు వుంటారు. వీరు వైతాళిక గీతాలను అలపిస్తారు. వైతాళికులు రాజును నిద్రలేపడానికి గీతాలు అలపిస్తే నలమహారాజు నిద్రలేచి వారిని అదరించాడు. (శృంగ.నై 8-3, 18, 21) నలమహారాజు ఉదయాన్నే అత్యంత శ్రద్ధతో పంచాంగాన్ని పఠించాడు. స్నాన మాచరించాడు. దేవతలకు, ఋషులకు, పితృదేవతలకు తర్పణం ఇచ్చాడు. సూర్య, శివ పూజలు చేశాడు. అకాశంలో మునిరాజులైన చుక్కలకు మ్రోక్కాడు. దివ్యరథం ఎక్కి వేగంగా వెళ్లి సురనదిలో తీర్థమాడాడు. (శృంగ.నై 8-29)

మాధ్యాహ్నం గురించి వైతాళిక పురంధ్ర చెబితే,

“ధరణినాథుండు కేళి సాధంబు డిగ్గి
జలక మింటికి నేతెంచె సమ్మదమున

నవనరము వేచియున్న వానా వనిపులు
దవ్వు దవ్వుల నిలిచి వందన మొనర్ప" (శం.నై. 8-93)

వారితో అదరంగా మాట్లాడి, ఇళ్లకు పంపాడు. స్నానశాలలో జలకమాడాడు. కాషాయ వస్త్రాలు ధరించి, పూజా గృహంలోకివెళ్లి పూజించి, ఆ తరువాత దమయంతితో కలిసి భోంచేశాడు. ఇలా వలమహారాజు దిన చర్యల గురించి వివరించబడింది.

రాజా దినచర్య గురించి కొటిల్కుడు ఇలా నిర్దేశించాడు. * పగలు ఎనిమిది భాగాలుగా రాత్రి ఎనిమిది భాగాలుగా విభజించాడు. (ఒక్కొక్క భాగం ఒకటిన్నర గంట)

ప గ లు :-

మొదటి భాగం:- దేశరక్షణ విధానం, ఆయ వ్యయాలను చూడాలి.

రెండవ భాగం:- పౌరుల, జానపదుల వ్యవహారం చూడాలి

మూడవ భాగం:- స్నానం, భోజనం, గృంథ పఠనం చేయాలి

నాలుగవ భాగం:- ధన రూపంలో రాబడిని గ్రహించాలి, అధ్యక్ష సంబంధమైన పనులను నిర్ణయించాలి.

అయిదవ భాగం:- మంత్రి వర్గంతో చర్చించి ఉత్తరువులను జారీ చేయాలి, గూఢవాదులు తెచ్చిన సమాచారాన్ని తెలుసుకోవాలి.

ఆరవ భాగం :- తన అభీప్రాయసారంగా సుఖసౌఖ్యాల్ని అనుభవించాలి, లేదా మంత్రాల్లోచనకు వినియోగించాలి.

ఏడవ భాగం :- గజ తురగ రథాలను, ఆయుధధారులను (సైన్యాన్ని) పరవేక్షించాలి.

ఎనిమిదవభాగం:- సేనాపతితో కలిసి యుద్ధ వ్యూహం గురించి ఆలోచించాలి.

సూర్యాస్తమయం:- సంధ్యా వందనం చేయాలి.

రాత్రి :-

మొదటి భాగం:- గూఢపురుషులతో సంప్రతించాలి,

రెండవ భాగం:- స్నాన, భోజన, విద్యా వ్యాసంగాలు చేయాలి.

మూడవ భాగం:- మంగళ వాద్యాలు వింటూశయనించాలి.

నామగ్ర, అయిదు

భాగాలు :- హాయిగా నిద్రించాలి.

(రాజు దినానికి 4½ గంటలకు పైగా నిద్రించకూడదని కొటి
య్యడు పేర్కొన్నాడు)

అరవ భాగం :- మంగళ వాద్య పూర్వకంగా నిద్రలేచి రాజనీతి సారాన్ని
(1½ - 3 గం॥) ఒక పర్యాయం జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొని, మరుసటి
దినం చేయవలసిన కార్యాలను గురించి ఆలోచించాలి.)

ఏడవ భాగం :- (3 గం॥ - 4½ గం॥) గూఢచారులను వారి వారి ప్రదేశాలకు
పంపాలి.

ఎనిమిదవ భాగం:- ఋత్విక్కులు, అవార్థులు పురోహతుల ఆశీర్వాదాలు
గ్రహించి, వైద్యుని వంట వాణ్ణి, జ్యోతిష్యుని పరామర్శించి
వాలి. ఆ తరువాత దూడతో కూడిన అవుకు. ఎద్దుకు ప్రద
క్షిణ వేసి సభా మండపానికి వెళ్ళాలి.

అత్యంతర పరిస్థితిలో రాజు ఈ కార్యక్రమాన్ని మార్పుకొనవచ్చు.

అముక్తమాల్యద (4-271) తో చెప్పిన దాన్నిబట్టి రాయల దినచర్య ఇలా
వుండేదని ఊహించవచ్చు. ప్రాతః కాలంలో వైద్యులు, జ్యోతిషులైన
బ్రాహ్మణులు 'సుఖనిద్ర' ఆడగడానికి రాజును దర్శించాలి. రాజు వాళ్లతో
ముచ్చటించి అరోగ్యానికి అవసరమైన, గ్రహానుకూల స్థితికి కావలసిన విషయాతమ
గురించి తెలుసుకోవాలి. జాము పొద్దుగడచిన తరువాత మంత్రి సామంతులతోను,
ధనారణ కోసం నియమించబడ్డ కిరణాలతోను, కొంతసేపు గోష్ఠి జరిపి మంత్రా
లోచనాది కార్యక్రమాలను నిర్వహించి, ఆయ వ్యయ విశేషాలను తెలుసుకోవాలి.
అంగమరణం, మల్లరతో వ్యాయామం; వంటవాళ్లతో, వేటకాండ్రతో తెచ్చిన
మాంసాన్ని గురించి, తేవలసిన వాటిని గురించి విచారించాలి. తెచ్చిన వాటిని
పండే విధానాన్ని, విశేషాల్ని గురించి అజ్ఞాపించాలి. అపరాహ్ణంలో దేవతార్చన
సమయంలో పెద్దలతో, ధర్మాధికారులతో, సన్యాసులతో సల్లాపాలు, భోజనాంత
రం విదూషకుని వినోదం, హిరాణ్యాలతో, కవులతో గోష్ఠి నాణగ్ జాములో
చారులకు దర్శనం, పాట కచ్చేరి, రాత్రి సుఖనిద్ర, ప్రేయసి సల్లాపాలతో రాజు
దిన చర్యను ముగించాలని రాయలు వివరించాడు. ఋతధ్వజ మహారాజు.

"ఒకవేళ దండ నాయకులు హేజులు దీటి

పొడగావగా స్వారిపోయి మరలు,

నొకవేళ వెనువెంట నూడిగాలోనుచు ఘో
 ట్టాణంబు నెక్కి జోడనలు చూపు,
 నొకవేళ మంత్ర గాయక ముఖులొలువగా
 సుముఖుడై నిండోలగమున నుండు,
 నొకవేళ మాటు వాలకముతో వసి సహ
 యంబుగా బుర శోధనం బొనర్చు,
 నొక్కవేళను భరత శాస్త్రోక్త రీతి
 జాణలు నటించు నాటకశాల జూచు .. " పట (కువ.చ. 1-93)

ఇలాగే భోజరాజు సంగీత విద్యా ప్రశస్త మూసనులతో కలిసి కొంతసేపు, సాహిత్య విద్యావిశారదాత్మకులతో కలిసికొంతసేపు వాదన, విద్యానిరవద్య భావుకులతోకొంతసేపు, శబ్దశాస్త్ర మంత్ర శాస్త్ర, ధనుశాస్త్ర, తురగ శాస్త్ర విదులతోకొంతసేపు, నయశాస్త్ర వేదులతో కొంతసేపు ముచ్చటించి విద్యోదాన్ని పొందేవాడు హంసతూలికా తల్పంపై ప్రియురాలితో మధుసూనంతో నుఖించేవాడట! (భో.చ. 2-85. 86) రాత్రివేళలో రాజు నగర శోధనకు మార్చిపేషాలతో వెళ్లేవాడు. (కృవి. 2-64)

కర్ణాటక రాజుల దినవర్ణల గురించి రాయచాళి కం (పుట 2, 21, 22)లో విపులంగా వుంది.

రాజు - దార్మిక జీవితం

ప్రాచీన భారతీయ రాజరిక పాలనకు ధర్మం మూలం రాజులు ధర్మం పట్ల, దార్మిక జీవితం పట్ల అకర్పితులు కావడం గమనార్హం దీనికి కారణం మత ప్రభావమే. వైదిక, జైన, బౌద్ధ, శైవ మతాలలో దేన్నో ఒక దాన్ని రాజులు ఆవలంబించక తప్పలేదు. మతపిచ్చి ఋషిరిస రాజులు ధర్మాన్ని వదలి మతానికే హోమం జరిపారు దీనికి పాతీతులు బలికావడం అనాడే కాదు, ఈనాడు కూడా ప్రపంచమంతట జరుగుతున్నదే.

రానురాను రాజు చెప్పిందే వేదంగా, రాజు ధర్మంగా భావించడం జరిగింది.

"రాజాను మతము ధర్మము

రాజు విశాకరుడు మీకు బ్రాహ్మణులారా!

రాజు ప్రపరించిన పే

రోజున గురుతల్ప గమనము వితము మీకున్. (శృం నై 7-68)

అనడం లాంటిదే,

“శ్రీజానికి బ్రయముగ మము
నోజ వ్యతము సలుపు మనుచు నూదగ నేలా
రాజానుమతితో ధర్మం

బీజగమున వినమె మాట యెప్పుడును నృపా; (రుక్మా.చ. 1-112)

అని కొలువులో వున్న వాళ్లంతా అన్నారు.

దానం చేయడం, యజ్ఞ యాగాదులు నిర్వహించడం, వైదిక కర్మలు అచరించడం, ధర్మగోష్ఠులు, సత్సంగ సమావేశాలు నిర్వహించడం, వినయవిధేయతలు చూపడం, మునులను భక్తిశ్రద్ధలతో సేవించడం, పృజలను ధర్మంతో పాలించడం మొదలైన విషయాలన్నీ రాజు ధార్మిక జీవితానికి సంబంధించినవే.

రాజులు లోకకల్యాణాన్ని ఆశించి యజ్ఞయాగాదులు చేయాలి. ‘యజ్ఞాణి చేయడం వల్ల దేవతలు అనందాన్ని పొందుతారు. వారికి అనందమైతే నీన్న విధాత ప్రజలు అభివృద్ధి చెందుతారు. కాబట్టి కృతువులు లోకకల్యాణ కారణాలు. (అం.వి.పు. 1-91; హరిశ్చంద్రుడు (హరి.పూ. 2-50), ధర్మరాజు (భార. సభా 2-72) రాజసూయ యాగం చేశారు. సగర మహారాజు (హరి.పూ. 2-69) (అం.వి.పు. 5-256), దశరథుడు (రం.రా.పుట 13; భాస్క. బాల -51) రాముడు (నిర్వ. 10-102 నుంచి 108), విక్రమార్కుడు (విక్ర.చ. 5-92) అశ్వమేధ యాగాన్ని చేశారు. రావణుడు శుక్రాచార్యుని సలహాతో పాతాళహోమం చేశాడు. (భాస్క. యద్ధ 18, 35) రుక్మాంగదకుమహారాజు ఏకాదశి వ్రతం చేశాడు. ఈ వ్రతప్రభావం వల్ల ‘వాటి తర భోగభాగ్య, శ్రీరమ్యస్ఫూర్తి ధాత్రి జేస్తు వహించెనట! (రుక్మా.చ. 1-13)

“వలెనన్నయప్పుడె వరించు మేఘము
లావులు పాలుచేన్నవిసి పిడుకు
కోరిననన్యముల్ కొండవేలును బండు
నెల్లకాలము ఫలియించు తరులు
వినుత సంతానాభివృద్ధి నొందిరి జనుల్
ధర్మంబు నాలుపాదముల నడచె
శ్రీధాన్య కటకమై చెన్నొందె దేశంబు
బహుభోగభాగ్య సంపదలు మించె

“క్రమము దప్పిన మరణముల్ కట్టువడియె
వ్యాధులుడి పోయె నపమృత్యు వదటణంగె

కఱవ గఱవయ్యె చోడుల కాంక్షలు డిగె
వసుధ రుక్కాంగడుడు నల్పు ప్రతము కతన"

(రుక్కా ప. 1-13)

ఇది వ్యత ప్రభావ ఫలితం. ఇలాంటి సత్ఫలితాల కోసం రాజులు వైది కర్మలు అచరించేవారు, వ్యతాలు చేసేవారు.

యజ్ఞాలన్నిటిలో రాజసూయం, అశ్వమేధం ప్రసిద్ధి పొందాయి. అస్థి యజ్ఞాలు దాదాపు వేద చోదితాలే. వైదిక కర్మలే బాహ్యములు, క్షత్రియుల ఈ యజ్ఞాలను, వేయడానికి అర్హులు. రాజసూయం, అశ్వమేధం, దిగ్విజయ యాత్ర వేసిన రాజులు మాత్రమే చేయాలి. ఈ రెండింటిని రాజకీయ యజ్ఞాలుగా పేర్కొనవచ్చు. లౌకికమైన ప్రయోజనాన్ని ఆశించి రాజులు ఈ యజ్ఞాల్ని చే వారు. దేశంలో శాంతి భద్రతలు ప్రజాక్షేమం, అభివృద్ధి అనే లౌకిక ప్రయో నాల్ని దృష్టిలో వుంచుకొని వేదాలలోను, శ్రోత సూత్రాల్లోను చాబసూది అశ్వమేధ యజ్ఞాల ప్రణాళికలు నిర్మించుకొంటుంటేలుస్తోంది.

రాజసూయం:— శక్ల యజుర్వేదం, ఐతరేయ బ్రాహ్మణం మొదలైన వాటిలో ఈ యాగ వివరణ వుంది. రాజసూయం చేయాలనుకునే రాజు సామంత రా లను జయించి, దేశంలో శాంతి నెలకొల్పి, ప్రజలకు అన్న వస్త్రాలు కొర లేకుండా చేయాలి. "రాజసూయ యాగము నందు ప్రళయ దీపనము నందు ఇ ష్వార హోమములు జేయుదుము. ద్వితీయ దీపనమునందు, దక్షిణ దిక్కు జ గును. మూడవ దినము నందు ఉదవపాన ఇష్టి జరుగును. దీని నందు క విశేషనము జరుగును. జయింపబడిన రాజులలో నొకనిని పశువుగ నువయోగిల రవి వారిశ్చంద్రుని పరిత్రము వల్లను, సునశ్శేపుని కథ వల్లను దెలియుచున్న Colebrook అను అంగ్లేయ పండితుడు ఇది యొక సాంకేతికమేగాని నిశ్శిశు నరమేధము జరిగి యుండలేదని దృష్టాంతములున్నవని జెప్పి యున్నాడు. నాల్గ దినమందు మరికొన్ని యాగములను హోమములును జరుగును. ఐదవ దినము మహారాజు పట్టాభిషిక్తు డగును...."³

బ్రహ్మదత్తుని కుమారులు హంస ధీభకులు రాజసూయ యాగాన్ని వేర లని అంటుంటే వాళ్ల మంత్రి పుత్రుడు, స్నేహితుడైన జనార్ధనుడు,

"రాజసూయంబు చేయనే రాజు దలచు
నాతనికి రాజులరిగావు లయిన గాని

నిర్వహింపడు మనమెల్లి నేడు సేయు
లావు మెఱయునే ధర యింగలాలపుట్ట" (శి.హరి, 4-120)

అని చెప్పడాన్ని బట్టి రాజసూయ యాగ నిర్వహణ కష్టమని తెలుస్తుంది,

అశ్వమేధయాగం - ఈ యాగాన్ని గురించి వివరాలు ఋగ్వేదంలో (1-162
163) కనబడతాయి. శతపథ బ్రాహ్మణం, తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణం, కాత్యాయన,
అపస్తంబ, అశ్వలాయన, శాంఖ్యాయన మొదలైన గ్రంథాలు ఈ యాగాన్ని
గురించి చెబుతాయి.

దిగ్విజయ యాత్ర చేసి చక్రవర్తి కావడానికి, రాజు ఈ యాగాన్ని నిర్వహిస్తాడు.
రాజధర్మాన్ని అనుసరించి యుద్ధాలలో ఎంతోమందిని విధింపాల్సి వుంటుంది.
ఇందుచేత వచ్చే పాపాన్ని తొలగించు కోవడానికి ఈ యాగాన్ని చేస్తాడు. ఈ
యాగం చేయడానికి ఎక్కువ మొత్తంలో ధనం అవసరం (జై.భా. 1-64, 65)
ఇందులో అశ్వం ప్రధాన పాత్ర వహిస్తుంది,

"పాటర హీర వర్ణము

సూటక పువ్వులు ము నల్లనగు చెవులు నిరా

సూట జనబుము నధ్వర

ఘోటక లక్షణము తివి యగోచరమైనన్" (జై.భా. 1-75)

"కాయము చిత్రవర్ణములు గల్గి మనోజవమైన యశ్వమే

ధీయహంబు నాగను విధిన్ విడువఁదగు జైత్ర పూర్ణిమన్...."
(జై.భా. 1-76)

ఇవి యాగాశ్వనికి వుండాల్సిన లక్షణాలు. జైత్ర పూర్ణిమకు అగమ విధిని
అనుసరించి విడవాలట! ఇష్టం వచ్చినట్లు తిరగడానికి వీలుండాలి. యాగాశ్వం
వెంట 100 ముసలి గుర్రాలు, 400 మంది అస్త్రకవచధారులైన యోధులు
వెల్లాలి. ఈ గుర్రం యొక్క బ్రహ్మచర్యాన్ని ఒక సంవత్సరంపాటు కాపాడాలి.

"హుళులు గల్గిన బట్టుడు

ధీరతనని హయము నిటల దేశంబున బం

గారపు బట్టముపై బతి

వీరాంకము వ్రాసి కట్టి విడువగ వలయున్" (జై.భా. 1-77)

ఇది శత్రురాజుల రాజ్యాలలో సంపరించడం వల్ల ఆ రాజ్యాలు అశ్వానికి కట్టబడిన వీరాంకాన్ని చదువుకొని దాన్ని బంధించి యుద్ధానికి నా దిగాలి. లేదా అయాగాశ్వాన్ని. దానివెంట వచ్చే యోధులను సగౌరవంగా అదరించి, యాగాన్ని నిర్వహించే రాజు యొక్క చక్కవరిత్వాన్ని అమోఘించాలి. సరివత్సరం తరువాత ఇది నిరపాయంగా యజమాని వద్దకు చేరుతుంది.

“విజ్ఞాత్రములు సప్త విడిచిన జావుల
నెల్ల హోమంబు సేయించి యవట
గోసహస్రంబు ధాత్రీను పక్షుల కాగ
మోక్షదక్షిణలతో నొసగవలయు
దీక్షితుండు హయంబు తిరిగి వచ్చెడు దాక
నియత భోగంబు లన్నియును మాని
భార్యతోడత నసిపత్త్య వ్రతము బూని
బ్రహ్మచర్యంబు నల్పంగవలయు..”నట! (జై.భార, 1-78)

ఇదీ వ్యత దీక్షా విధానం

ఈ యాగం మూడు రోజులపాటు జరుగుతుంది. మొదటి రోజు పాటలు, వృత్తాలు, వేస్తూ రాజు చేసిన దేవ, ధర్మాకార్యాలను వివరంగా ప్రజలకు చెబుతారు. రెండవ రోజు రాజు సాగించిన విజయ యాత్రలను తెలియజేస్తారు. మూడవ రోజున యాగాశ్వాన్ని వధిస్తారు. ఆ తరువాత రాజు పట్టాభిషేకంతో ఈ యాగం ముగుస్తుంది.

ఈ యాగంలో యజ్ఞదక్షిణలు ఎక్కువ ప్రాముఖ్యాన్ని పొందాయి. దశ రథుడు తన భూమిని నాలుగు భాగాలు చేసి వారికిస్తే రాజు మేము విప్రులు వేదాధ్యయనం మా వృత్తి. భూభారాన్ని వహించే శక్తి మాకులేదు. గోవులు గాని, వెండిగాని, బంగారంగాని దక్షిణగా ఇచ్చి మీ రాజ్యాన్ని మీరే స్వీకరించండి, (భాస్క. బాల'126 నుంచి 129 ప.) అని అంటారు.

ఈ యాగాన్ని గురించి రామాయణం, జైమిని భారతం, విక్రమార్క చరిత్రం మొదలైన కావ్యాలు విపులంగా పేర్కొన్నాయి.

పాతాళ హోమం:- దివ్యాయుధాలు పొందడానికి ఈ హోమాన్ని చేసేవారని తెలుస్తుంది. రాముని జేతిలో రావణుని నుతులు, సోదరులు, హితులు, చతుర్విధ బలాలు నాశనమైనాయి.

“ఏ చందంబున బ్రదుకుదు, నే చొప్పున నడచువాడ నెఱింగింపు తగన్” అని రావణుడు శక్యవార్యుని ప్రార్థించాడు. (భాస్క.యుద్ధ. 18) శక్యవార్యుడు అతన్ని ఓదార్చి.

“ఈరుతరమైన ధైర్యమున చూచుమునీకు నపేత విఘ్నమై జరిగిన దివ్య ఖడ్గ శరవాప రథాశ్వములున్ మణి ప్రభా గురుతర విస్ఫురత్కవచకుండలముల్ పృభవింతు నగ్నిలో నరుదుగ వాని దాల్చి విమతాలి జయించెద వీవు నాజిలోన్” (భాస్క.యుద్ధ. 1835)

“కొను మీ వరమంత్రంబుల, జనుమింటికి హోమ విధియు జలుపు” మని సలహా ఇచ్చాడు. పాతాళ హోమాన్ని చేయడానికి రావణుడు నిశ్చయించుకొన్నాడు.

“స్నానాది క్రియలు నిర్వర్తించి పాతాళంబు బోని గుహ గర్భంబు మృత్యు ముఖ గహ్వరంబు సొచ్చుక్రియం బ్రవేశించి రక్తస్రగను తేవనపటాలంకృతుండై గంధకుసుమాక్షతాచ్ఛింపైన వేచికయందు యథావిధి ననలంబు పృతిషింపి హోమియంబులగు పాత్రలు సంస్కరించి తత్సమీపంబుల వస్త్ర పరిధులు సేర్పి బిల్వ భల్లాతకకరంజంబుల సమీధలు దత్పలఁబులును సర్పపాగురుగుగ్గులు దూర్వలును దధిమధఘృత రక్త సురలును బ్రవాళపాయసదర్భలును గాకగృధ్ర కంక శ్వేనకురరభల్ల సగ్ధంబులును చాగమన మకరభృష పమేషంబులును ధాతు రసంబులును గర్పూరకుంకుమ చందన కుసుమంబులును గేశంబులును వేల్పుచు నిశ్చల నియమంబున హోమంబు సేయునంత” (భాస్క.యుద్ధ. 1839) హోమం నుంచి వస్తున్న ధూమాన్ని చూసి రావణుడు పాతాళ హోమం చేస్తున్న విషయాన్ని పసికట్టి ఆ యాగానికి అంతరాయం కలిగించమని విభీషణుడు రామునితో అంటాడు. (భాస్క.యుద్ధ. 1844) అంగదాదివానరులు ఆ హోమాన్ని నాశనం చేస్తారు. ఇలా జరగకుండా వుంటే హోమ ఫలితంగా రావణుడు బలవంతుడై వుండేవాడు. యజ్ఞయాగాదులు ఆచరించడం రాజుల ధార్మిక సంస్కృతిలో భాగమైనప్పటికీ ఏదో ఒక ప్రయోజనాన్ని ఆశించడం గమనార్హం.

రాజు దేవబ్రాహ్మణ పూజలు చేయాలి (సిం.ద్యా. 10-12), అనుదినం బ్రాహ్మణులతో కలిసి ధర్మశాస్త్ర గోష్ఠిలో పాల్గొని ఐహిక ధర్మాలను, సకల దాన మహిమలను తెలుసుకోవాలి. (సిం.ద్యా. 4-7) మునులను గౌరవించాలి. వారిని భక్తి శ్రద్ధలతో పూజించాలి (కువ.చ. 2-12). బ్రాహ్మణులకు దానాలు ఇవ్వాలి. (భీ.పు. 5-58) ప్రభువు ధర్మోపదేశాన్ని చేయాలి [భాగ. 4-567]

568) పుణ్య కథలను వినాలి (కృ.వి 2-58) తనకంటే అధికుల పట్ల భక్తి, సహనుల పట్ల, హినుల పట్ల కృప కలిగి వుండాలి. (కుమా. 10-188) మునులు చేసే యాగ కర్మల్ని రక్షించడం కూడ రాజు ధార్మిక జీవితంలో ఒక భాగం.

రాజు - వైవాహిక జీవితం:- వివాహబంధాలు రాజకీయాలలో ఒక భాగంగా మారడం మధ్యయుగంలో కనపడుతుంది. దశరథునికి నలుగురు భార్యలు. ఆయన కేవలం సంతానాపేక్షతో వాళ్లను వివాహం చేసుకున్నాడు. ఆతని కుమారుడు రాముడు ఏకపత్నివ్రతుడు. ఇది అనాటి అదర్శ వివాహ పద్ధతి. అయితే మధ్యయుగంలో ఈ సంప్రదాయం నశించింది. శ్రీని విలాస వస్తువుగా పరిగణించడం మొదలైంది.

రుక్మాంగద మహారాజుకు నూరు మంది అదేమైన భార్యలు (రుక్మా.చ. 4-16). వాళ్లందరిని కాదనీ 'మోహిని' అనే యువతిని గాంధర్వ వివాహం చేసుకున్నాడు. అది తెలిసిన అతని భార్యలు బాధతో భయంతో,

"ఈ యిగురాకు బోణిబలెనే మమునిందర గారవింప భూ
నాయక నీవు మమ్ము జతనంబున నూని వెంచెదేద్యుణ
ప్రాణముగాగ బ్యాణముల బట్టి వినర్జన సేతుమిప్పుడే
యీమెడ నీవు కన్గొనమిసీతకు మిక్కిల లోతు గల్గునే"

(రుక్మా చ 4-22)

అని రాజును దీనంగా వేడుకున్నారు. షాతావశ్యగజపతి రాయల చేతిలో ఒక పోయి, ఆతనికి తన కూతురు నిచ్చి ఆతనితో సంధి చేసుకున్నాడు.

"ఆ భార్యను కృష్ణదేవరాయలు సరిగా చూడలేదు అమె కన్నులు జిల్లా కంబంలో నివసినా ఎకాంతంగా బతికిందట"¹⁰

విజయనగర రాజు "రెండవ దేవరాయలకు భార్యలు, ఉంపుడుకత్తెలు ఏడు వందల మంది అని రజాకీ వ్రాసేడు. కృష్ణదేవరాయలకు పన్నెండు మంది భార్యలు. అంతఃపురంలో పన్నెండు వేల మంది. ఏ ముసలి వానినోతప్ప మగవాడి మొగం ఎరగని శ్రీలు ఉన్నారని పయోస్ వ్రాసేడు. అచ్యుతరాయలకు అయిదు వందల మంది, మరో అంత మంది ఉంపుడుకత్తెలు ఉన్నారని సన్నీజ్ వ్రాసేడు. వారంతా సర్దార్ల బిడ్డలే నంటాడు. ఒక్కొక్కామెకు ఒక్కొక్క గది వరుసగా కట్టించేదనీ, అస్త్రీలు గదిగుమ్మంలో నిలుచుని, విశ్రాంతి తీసుకొనేందుకు పోతున్న రాజు, గుమ్మంలోనికి వచ్చినప్పుడు అహ్వానిస్తుంటారనీ, రాజు ఆనమయానికి తనకు తోచిన అమె గదికి వెడతుంటాడనీ ఆయన వ్రాసేడు"¹¹

పై వివరణ బట్టి రాజుకు ఎంతమంది భార్యలూ, ఉంపుడుకత్తెలూ వుంటే అంత గౌరవం వుండేదని తెలుస్తోంది. శ్రీని భోగ వస్తువు అన్నారంటే ఆమెకు సమాజంలో సముచిత స్థానం లేదని అర్థం. అనాటి రాజులకు వివాహబంధంలో వుండే ప్రేమానురాగాల కంటే శ్రీల అందచందాలే తృప్తి నిచ్చాయి.

రా జ ధ ర్మ ం

రాజ ధర్మాన్ని గురించి తెలుగు కావ్యాలు విరివిగా పేర్కొన్నాయి. 'రాజ' పదవి చాలా బరువు బాధ్యతలతో కూడుకొని వుండడాన్ని దృష్టిలో వుంచుకొని నాబోలు అతనికి దైవత్వం ఆపాదించబడింది.

ధర్మశాస్త్రాలు ప్రవృత్తి రూప ధర్మానికి, నివృత్తిరూప ధర్మానికి సమ సమప్రాధాన్యాన్నిచ్చాయి. ప్రవృత్తి రూప ధర్మాలు ఒక వ్యక్తికి సంబంధించి వికాసం, అవి విశ్వశ్రేయస్సుకు ఆధారాలు ప్రవృత్తిరూప ధర్మాల్లో రాజధర్మం ఉన్నత స్థానాన్ని ఆక్రమించింది ¹²

"ప్రజల సుఖమే రాజునకు సుఖము, ప్రజల హితమే రాజునకు హితము. న సమయమే రాజునకు హితము కావాలదు. ప్రజలకేది హితమో అదియే రాజునకు హితము" ¹³ అని కొట్టిబిడ్డ రాజధర్మాన్ని నిర్దేశించాడు. "ద్రోహులను దండించాలి. శత్రువులను జయించాలి. ఉత్సాహంతో ప్రజలను రక్షించాలి. ఈ ధులు నెరవేర్చడానికే బ్రహ్మ రాజు లను సృష్టించాడట! (స నీ స. 1-141)

"సకల జనాను రంజనము సత్యము శౌచము మంత్రగోపనం
బకృషణ వృత్తి దక్షతధనార్జిత శీలత భోగ మిగి నా
స్తి క ఖలనంగ వర్ణనము శిష్ట విధేయత దుష్ట నిగ్రహం
బక్షుటిల భావ మింద్రియ జయంబు గుణములు భూమి భర్తకున్"
(స.నీ.స. 1-144)

ఇవి రాజుకు వుండాల్సిన గుణాలు. అన్ని ధర్మాల్లోనూ రాజధర్మం ప్రసిద్ధి. ఏమగు పాదంలో అన్ని జంతువుల పాదాలు ఇమిడి పోతాయి. రాజ ధర్మంలో అన్ని ధర్మాలు ఒదిగి వుంటాయి. రాజ ధర్మ స్వరూపుడు. సమస్త ధర్మాలు రాజు చేత రక్షించబడతాయి.

"శరణన్న వారి గొడుగు
దురమున వీరారి వరుల దనుముట ప్రజలన్

బరి పాలనంబు సేయుట

ధరణీపాలునకు ముఖ్యధర్మం బెపుడున్" (రక్తచ. 3-65)

రాజ ధర్మాన్ని గురించి ఇంకా ఇలా చెప్పబడింది.

"పార్థివోత్తములకు బ్రజల రక్షించుట

పరమ ధర్మంబగు నరవరేణ్య!

ధరణీపాలకు బ్రజాపరి పాలనంబున

బూని లోకులు సేయు పుణ్యమందు

వష్టాంశ మర్దిని సంప్రాప్త మగునట్లు

ప్రజలబ్రోవని రాజు ప్రజల చేత

నవహృత నత్పుణ్యుడై వారు గావించు

ఘనపాప ఫలము దాననుభవించు

గాన నీవును విప్రవరాను మతము

సాంప్రదాయక విధమునై జరుగు ధర్మ

మహిమ జేపట్టి యర్థ కామముల యందు

సమత నమ్మాటి యందు నానక్తిలేక" (భాగ 4-541)

ప్రజలకు అనురక్తుడై రాజు రాజ్యాన్ని పాలించాడట! (భాగ. 4-543)
రాజులకు ప్రజల్ని రక్షించడమే పరమ ధర్మం అ ధర్మాన్ని అవరించిన రాజుకు ప్రజలు చేసుకొన్న పుణ్యంలో ఆరవ భాగం సంప్రాప్త మవుతుంది ప్రజల్ని రక్షించలేని రాజు ప్రజలు చేసే గొప్ప పాప ఫలాన్ని అనుభవిస్తాడు. కాబట్టి విప్రశ్రేష్ఠుల అనుమతితో సంప్రదాయంగా జరిగే ధర్మాన్ని పాటించి అర్థ, కామాలలో సమత్వాన్ని చూపాలి.

ప్రజారంజనం కోసం వ్యక్తిగత సుఖాల్ని చాలామంది రాజులు త్యజించారు. "ప్రజల ఆరాధన కోసం స్నేహం, దయ, సౌఖ్యం, చివరికి జానకిని కూడా ఏమాత్రం బాధ పడకుండా త్యజిస్తాడు అంటాను రాముడు"¹⁴ అందుచేత ఈనాటికి రామరాజ్యం అంటే ప్రజాసంక్షేమ రాజ్యం అనే అర్థంతోనే వుంది.

"ధరణీశ్వరులకు ధర్మం

బరయంగా బ్రజల యార్త్ర యణుమటయై కదా...."

(మా.పు. 1-179)

ఏలాంటి కష్టాలున్నా విసుగు చెందకుండా రాజు ప్రజల్ని కాపాడాలి. అపదలో వున్న వాళ్ళ మొరల్ని అలకించి, వాటిని తొలగించాలి. కార్యనిర్వహణ భారాన్ని దుర్జనులకు వదలిపెట్టకూడదు. (అము. 4-204)

అర్తజన రక్షణ:- రాజు దుష్టుల్ని శిక్షించాలి. శిష్టుల్ని రక్షించాలి. నిర్మల చిత్తంతో రక్షించే రాజుకు ఏ కష్టాలు రావు. (భార.శాం. 2-341)

“ఆతి భీతుడైన శరణా
గతునార్తుని శత్రునైన గడుకొని కరుణా
న్వీతుడై రక్షింపని దు
ర్మతియగు కుత్సితుని బ్రతుకు బ్రతుకే తలపన్”

(మా.పు. 8-263)

అని అనుకున్నారు కాబట్టే శరణు వేడిన శత్రువును కూడా రక్షించారు ప్యాచీన్ భారతీయ ప్రభువులు... క్షత్రియులకు శత్రువారణం బాధ్యతాగణ రక్షణార్థంబు.. (మా.పు. 8-165)

“తమ క్షత్రకులజులు చిత్తగి చి, యాదరింతురు కరుణతో నార్తరవము” (శృ.శా. 3-97)

అంతేకాదు “దుష్టశిక్షణ, శిష్టరక్షణ, వేయలేనీ క్షత్రియులకు సత్కీర్తి కలగదట! (ద్వి.భార. 3-64)

“ప్రాణేచ్ఛ వచ్చి చొచ్చిన
ప్రాణుల రక్షింపవలయు ప్రభువులు....” (భాగ. 8-234)

ఇలాంటి మాటల వల్ల ప్రాచీన రాజులు అర్తజన రక్షణపట్ల ప్రత్యేక శ్రద్ధ చూపేవారని తెలుస్తోంది.

“దుష్టజన నిగ్రహంబును
శిష్ట ప్రతిపాలనంబు జేయుచు ధర్మా
విష్టుడగు రాజు వెడడు వి
కృష్ణుండగు రాజధర్మకృతి వెడిపోవున్” (భాస్క.యుద్ధ. 302)

ఇలాంటి రాజధర్మం స్పష్టం చేయబడింది.

“ఏ యొడ ననదల మొఱవా
తాయము వినవలయు దుర్బలస్య బలం రా

జా యన వినవే? ధరణి

నాయకులకు నార్త రక్షణంబులె క్రతువుల్ (మను. 4-74)

వేంటల్ని, జనపదాల్ని నాశనం చేసే దున్నపోతులు, మడించిన ఏనుగులు, ఎలుగు బంట్లు, పందులు, జింకలు మొదలైన జంతువుల్ని చంపి ప్రజల్ని రక్షించాడు రుక్మాంగదుడు.

“భయమున భూప్రజలాడిన మాటలు

పారివ శేఖరుడాదరణన్

గయికొని యేల విచారమునే గలు

గన్ మృగకోటుల దుంగవెడనే

భయమును వద్దు సుఖంబున నిండుల

పట్టున నుండు డటంచు మహా

దయనిగుడిన్ ప్రజ నంపి విభుండు ప్ర

తాప మెలర్పగనక్షణమే.” (రుక్మా.చ. 3-13)

వేటకు బయలుదేరడానికి సిద్ధమైనాడు. ప్రజల భయాన్ని తొలగించి, వారిని రక్షించడం రాజు తక్షణ కర్తవ్యం. అ కర్తవ్యాన్ని మహారాజు నెరవేర్చాడు.

నరకుడు పెట్టే బాధలు భరించలేక ముని బృందం కృష్ణుని శరణు వేడింది.

“ముని యాదవేంద్ర సమితి. నంతనము నొంద నరకుని చంపువాడ..” నని (ఉ.వారి, 1-110 నుంచి 121) ప్రతిజ్ఞచేసి నరకుని వధించాడు కృష్ణుడు

“రాజు నిజప్రజా సవభిరక్షణ మెప్పుడు సేయ భూజనుల్

రాజున కర్త వృద్ధియు ధరన్ బహు భంగుల గూర్తు రిందు లో

రాజభివృద్ధి కంటే జనరక్షయె యుతమ మెందు భూజనుల్

రాజ సురక్షలేక చెడి రాజభివృద్ధి యొనర్ప నేర్తురే”

(స.నీ.స. 1-98)

దొంగలబారి నుంచి రాజు ప్రజల్ని రక్షించాలి దొంగల పట్ల కరుణ, మాపక కూర్మంగా ప్రవర్తించాలి. (రుక్మా.చ. 3-33) దుర్మార్గుల్ని శిక్షించకపోవడం, సన్మార్గుల్ని కోపంతో ఎధించడం రాజుకు పాపం కలగడానికి కారణాలు. ఇలా చేయడం వల్ల ఆరాజు ప్రజల వేత భంగపడడం కూడా జరుగుతుంది. (రుక్మా.చ. 3-55) రాజు దండన చేయకపోతే బలవంతులు బలహీనుల్ని మట్టు పెడతారు. జార, చోరులు ఆధికమవుతారు (రుక్మా.చ. 3-56)

రాజు వర్ణాశ్రమ ధర్మాల్ని రక్షించాలి:- “బ్రాహ్మణాది వర్ణాలను, బ్రహ్మచర్యా శ్రమాల్ని రక్షించడానికి బ్రహ్మ రాజును సృష్టించాడు.

“నాలుగు పురుషార్థములకు
నాలుగు వర్ణముల వారి నడవడికిని, భూ
పాలకుడు కారణము త
స్మూలమున నెపుడు సర్వముందల హోమున్”

(శ్లో.రం.మ. 5-89)

ధర్మార్థ కామమోక్షాలనే నాలుగు పురుషార్థాలకూ బ్రాహ్మణ క్షత్రియ, శైవ్య, బౌద్ధులనే నాలుగు వర్ణాల వారి నడవడికి రాజే ఆధారం. వీటిని రక్షించే అర్హులైన బాధ్యత రాజు మీద వుంది.

వర్ణవ్యవస్థను కాపాడడం రాజు ధర్మం. వైదిక ధర్మానికి, వర్ణవ్యవస్థకు వినియోగం సంబంధముంది. జైన బౌద్ధాల నుంచి, తడవాతి కాలంలో ఇస్లాం వరకు నుంచి వైదిక ధర్మాన్ని రక్షించడానికి వైదిక సమాజాన్ని సంఘటితం చేయాలని అవసరం రాజులకు ఏర్పడింది. అందుకే వర్ణవ్యవస్థను పటిష్ఠం చెయ్యడం, ఆశ్రమ ధర్మాల్ని రక్షించడం తమ ధర్మంగా రాజులు భావించాడు.

నాలుగు వర్ణాల వారినీ,

“.....
బ్రహ్మ సృష్టి క్రియా పరత నొంది
వక్త్రంబు నందును వక్షంబు నందును
దొడల యంచును దనయడుగు లందు
సుద్భవింప.....” చేశాడట! (మా.పు. 4-35)

అనాటి సమాజ నియమాల ప్రకారం ఎవరి వృత్తి ధర్మాన్ని వారు ఆచరించాలి. అధర్మాన్ని వెడకుండా చూడడం రాజు ధర్మం. ప్రాచీన సాహిత్యంలో ధర్మాశ్రమ ధర్మాన్ని గురించి అధికంగా చెప్పబడింది. ఇవి సుదీర్ఘంగా వున్నా, సంక్షిప్తంగా వున్నా వీటి సారాంశం ఒక్కటే. చతుర్వర్ణ్య ప్రజల లక్షణాలిలా పేర్కొనబడ్డాయి.

“ధర్మ శాస్త్రముల యర్థ రహస్యము లెఱింగి
జరుపు బ్రాహ్మణుడు మోక్షంబు గాంచు
న్యాయ మార్గము నొకింతయును దప్పక ధాత్రి
బాలింబు జనపతి పడయు ముక్తి

క్రయ విక్రయముల నారయ పర్వసముడైన
 వైభ్యండు పొందు గైవల్య పదము
 నారాయణ స్మరణయు విప్ర పూజయు
 కావించు శూద్రుండు గను బరంబు
 నాల్గు వర్ణంబులును నిట్లు నడచి పొందు
 ముహూరంబుగ నైహికా ముష్మికములు....”

(జై.భార. 3-27)

బ్రాహ్మణ లక్షణాలు :

దమమున శౌచము దపమును
 శమమును మార్దవము గృహయు సత్యజ్ఞాన
 క్షమలును హరి భక్తియు హ
 ర్షము నిజ లక్షణముల గ్రజాతికి నధిపా (భాగ. 7-412)

క్షత్రియ లక్షణాలు :

“శౌర్యము దాన శీలము బ్రసాదము నాత్మజయంబు దేజవన్
 ధైర్యము దేవ భక్తియును ధర్మము నర్థము గాయమన్ బుధా
 వార్యముకుండ సేవకులును సత్కృతి యుంబరితోషణులు న
 ద్వీర్యము రక్షణంబు బృథి వీరర శేఖర రాజ చిహ్నముల్”
 (భాగ. 7-413)

వైశ్య లక్షణాలు :

“ధర్మార్థ కామ వాంఛయు
 నిర్మల గురుదేవ ప్రనివహార్చనముల్
 నిర్మద భావము బుద్ధదము
 శర్మకరత్వమును వైశ్యజనలక్షణముల్” (భాగ 7-414)

శూద్ర లక్షణాలు :

“స్త్రీయము లేని వృత్తియు శుచిత్వము సన్నతియున్ నిజేశులన్
 మాయలు లేకడాయుటయు మంత్రము సెప్పక పంప యజ్ఞముల్
 సేయుటయున్ ధరామరుల సేవయు గోవుల రక్షణంబు న
 న్యాయములేమియున్ మనుజునాథ యెఱుంగుము శూద్ర ధర్మముల్”
 (భాగ. 7-419)

జాతి మాత్రం చేతనే పురుషునికి వర్ణాన్ని నిర్దేశించరాదు. ‘శమదమాది
 వర్ణలక్షణ వ్యవహారాల’ను కూడా చూడాలంటాడు నారదముని (భాగ. 7-415)

“వత్సర్యర్థం చతురాశ్రమములతో కూడిన ఈ లోకం రాజదండముచే
లింపబడి స్వధర్మకర్మల యందభిరుచి కలిగి ప్రజలను తమ తమ మార్గములందు
సమన్వల్తు చేయు చున్నది”¹⁶ అని కొటిల్కుడు పేర్కొన్నాడు.”

రాజు నిజధర్మ తత్పరుడై సకల వర్ణధర్మ రక్షణ వదలకుండా వుండాలి.
కర్మలను విడిచేవాడు. తన పుత్రుడైనా అతన్ని దండించాలి అలా చేసే
ప్పుడైనా కర్మ పరిత్యాగం చేయడానికి భయపడతాడు. (శృ.శా 5-32)

ఇలా వర్ణవ్యవస్థను కాపాడడానికి ఎవరెన్ని ప్రయత్నాలు చేసినా అది విచ్ఛి
ం కాక తప్పలేదు. ఈ వ్యవస్థలో కొందరు అగ్రజాతి బ్రాహ్మణులు వైదికా
రాలకు తిలోదకాలివ్వడం ఒక కారణమయింది, మరి కొందరు బ్రాహ్మణులు
ద్యాన్ని సేవించడం ధనాన్ని దొంగలించడం, సత్కర్మలు ఆచరించక పోవడం
లు (భార. శాం. 2-89) ఇంకా కొందరు చండాలని వల్ల దానాన్ని గృహించి
రాష్ట్రాత్మలైనారు. (కాశి. 7-237 నుంచి 250) అంతేకాదు ఇతర వర్ణాల స్త్రీ
తో సంపర్కం పెట్టుకున్నారు. (భార. ఆది 5-235) వాళ్ళ స్త్రీలను క్షత్రియు
పెళ్లి చేసుకున్నారు (భార. ఆది 5-237) వర్ణవ్యవస్థను రక్షించడానికి ఎంత
సంగం వ్యవహరించి సప్పటికీ అందులో లోపాలు తప్పలేదు, లోపభూయిష్టమైన
వ్యవస్థ అధర్మ వ్యవస్థగా మారింది. అందువల్ల కులం కంటే గుణం ప్రధానం
ని గ్రహించారు. (భార అర 5-126) అన్ని వర్ణాల ప్రజలు ఒక్కటి కావడా
ని ప్రయత్నాలు జరిగాయి. పాలకులు కూడా వర్ణవ్యవస్థ పట్ల తమ దృక్పథాన్ని
చూపుకున్నారు. బ్రాహ్మణుల్ని తమ మంత్రులుగా నియమించుకునే అవారాన్ని
కలిపేశారు (ప.పీ చ. పుట 50)

“గన్వోటే భుజియించి రేక కార్యస్తులై

సామంత నృపతులు బాపకూడు ....” (క్రీడా -122)

కడం వల్ల వర్ణవ్యవస్థ నీర్మూలనకు నాంది పలికినట్లయింది. దీన్ని వైవమత పృభా
గా పేర్కొనవచ్చు.

ధర్మార్థకామాలు వర్ణత్రయం. ఇవి భౌతికాలు. నాల్గోదైన మోక్షం అధ్యా
త్మికం. అన్నిటినీ కలిపి పురుషార్థాలు అంటారు. రాజు ధర్మవర్తమడై ధర్మ
వర్గంలో అర్థం సంపాదించాలి. ఆ అర్థాన్ని ప్రజల కోసం వ్యయం చేయూ
కనుమైన మార్గంలో కామాన్ని తీర్చుకోవాలి. ఇలా రాజు ప్రజలకు అదర్శంలి.
వర్తించాలి.

“అధిప! పెరియ శ్రమ మల కందలుకును
 విను గృహస్థాశ్రమము వాడె వెలయ నూత
 యట్టి గృహమేధులకు గీడు పుట్టుకుండ
 గాను కర్తలు రాజులు గారె యరయ (భోజ. 2-64)

రాజు ఆశ్రమ ధర్మాలకు - బ్రహ్మచర్య, గృహస్థ వానప్రస్థాశ్రమ ధర్మాలకు - కీడు కలగకుండా చూడాలి.

“మంత్రుల మర్మకర్మము లెఱింగెడు దారి
 కోటలు కాపాడు కొనెడు నేర్పు
 తటికాపు చెడకుండ సరిగోరు గొనురీతి
 యీతి బాధలు చెందనీని సొంపు
 పరులయాలోచనల్ పరికించు గరియంబు
 నరారణము మీది యాదరంబు
 వేట తోటల మీది విలసిల్లు నానక్కి
 యొడ్డొలగంబుండు నొప్పదంబు
 తగిలి పిరువీకు సేయ, నుద్దండ వృత్తి....” (కవ చ. 4-82)

రాజు విశిష్ట లక్షణాలు.

రాజు కళం చేత పూర్ణత్వం పొందాలి. (భాగ. 1-297) రాజు పూజా రక్షకుడు తన మేధ, పరాక్రమం మొదలైన గుణాలతో ప్రజలను రక్షిస్తూ, వాళ్ల జీవనస్థాయిని పెంచడానికి కృషి చేయాలి రాజ ధర్మాన్ని, నీతిని అచరించడం తేలికకాదు. కుటిల రాజురిక వ్యవస్థలో రాజు సత్యవంతుడుగా, నీతిముతుడుగా ఉండడం చాలా కష్టంగా వుంటుంది. తన పదవిని హోదాను, రాజ్యాన్ని రక్షించుకోవడానికి రాజు వక్రమార్గంలో పయనించాడు. మధ్యయుగంలో ఇలా ప్రవర్తించడం ప్రతి మించింది. రాజు ఆధర్మపరుడైతే ప్రజలూ అలానే తయారవుతారు. ‘యథా రాజా తథా ప:జా!’ కాబట్టి రాజు అదర్శ పాలకుడుగా వుండాలి రాజ ధర్మాన్ని తుచ తప్పకుండా పాటించాలి.

రాజు - రక్షణ - రాజ్యం యొక్క అస్తిత్వం రాజుపైన ఆధారపడి వుంటుంది. కాబట్టి రాజును మట్టుబెట్టడానికి శత్రువులు పరిపరి విధాల ప్రయత్నిస్తారు. అందు వల్ల రాజు తన రక్షణ గురించి అనుక్షణం జాగ్రత్తగా వ్యవహరించాలి. శత్రువులైనా కాదు. తన బంధువుల్ని దాయాదుల్ని చివరికి తన భార్య బిడ్డల్ని కూడా సమీక్షించాడు

“పుట్టిన విమిషము మొదలు రాజపుత్రుల వలన కలుగు ప్రమాదముల
 ండి రాజు తన్ను రక్షించుకొనవలెను. ఏలయన “రాజపుత్రులు ఎండ్ర
 యతో సమానముగు ధర్మము కలవారు. అందువలన తండ్రినే భక్షించెదరు”¹⁷
) కొటిల్చుడు చాలా కటువుగా చెప్పాడు.

“తల్లి దండ్రులైన దమ్ముల నన్నల
 పఖులనైన బంధు జనులనైన
 రాజ్యకాంక్షచేసి రాజులు చంపుదు
 రవనిదలచు జీవితార్థులగుచు (భాగ. 10-55)

జు ఎవరినైనా చంపడానికి వెనుకాడ దనడాన్ని “....రాజ్యకాముకులకు నన్నత
 యుడను వావిగలదె?” (మా.పు. 8-25) అనే వాక్యం బలపరుస్తోంది.

శత్రువుల నుంచి గి రూపంలో అపదలు సంభవిస్తాయో వూహించడానికి
 ండదు. అందువల్లే రాజును రక్షించడానికి “లెంకలు” అనే అంగరక్షకు
 ండేవాళ్లు.

“చక్రవర్తికి లెంకలు అంగరక్షకులు. రాజును, రాజసౌధాన్ని సర్వకాల
 వ్యావస్థలలో కాపాడుటయే వారి వృత్తి ధర్మం వీరు రాజునకు పుత్రులతో
 మానం. రాజ సంగరక్షణ వారి వ్రతం. రాజు భోజనంచేసి వదలి పెట్టినదే
 రి అహారం. ఉద్యోగంలో చేరునప్పుడు రాజే వారికి గురువు దైవమని, రాజు
 రక్షణే వారి నిరంతర కర్తవ్యమని ప్రమాణం భేసేవారు. రాజుతో వారు
 యద్ద భూమికి వెలి రాజు ప్రక్కగా నిలబడి శత్రువుతో యుద్ధం చేసేవారు.
 కవేళ రాజు మరణించినచో వెంటనే వారుకూడా ఆత్మహత్య చేసుకొంటారు.
 గవసీనుగ తోడు లేనిదే పోదు” అన్న సామెత పుట్టుటకు ఈ లెంకలే కారణం”¹⁸

నాయకురాణ నాగమ్మను గోపన్న దూషిస్తే నలగాముని లెంకలు అతనిపై
 ండిచేసి చంపారు.

“తమగము పయినుండి తమకంబు తోడు
 కోపించి లెంకలు గొడకొని యురికి” (ప.వీ.చ. పుట 155)

ోపన్నపై పడ్డారు. కామాయ లెంక, పెండేల యెరలెంక, పెద్దపోతు లెంక,
 ము లెంక, పెద్ద జన్నాయ లెంక మొదలైన వారు నలగాముని లెంకలు. (ప.వీ.
 . పుట 155, 156)

శత్రువుల్ని, శత్రువుల బంధువుల్ని, తన కొలువులో వుండే వారిని, వుండని వారిని, పూర్వం తన చేత కీడు పొందిన వారిని రాజు ఎన్నడు నమ్మరాదు. పూర్వం ఒక రాజు కొలువులో వుండి, అతనికి ఎగువేసి వచ్చిన నీచుని తలమి వేయాలే తప్ప వాణ్ణి హేతువుగా భావించి ఆదరించరాదు. (రుక్మా.చ. 3-16,17)

పరీక్షించనిదే ఏ వస్తువును రాజు వుపయోగించరాదు, "ఇతరులు బహువిధా లైన అహార పదార్థాన్ని పంపితే, వాటిని ముందుగా ఒకవిచేత తినిపించి అతనికి అవి జీర్ణమైనట్లు తెలిసిన తరువాతనే రాజు ఆ పదార్థాల్ని భుజించాలి. (రుక్మా.చ. 3-18) వస్త్రాలు కూడా పరీక్షించనిదే ధరించరాదు.

నాగమ్మ మలిదేవుని దూషిస్తుంది. అలరాజు ఆమెను కత్తి తో చంపడానికి ప్రయత్నిస్తే ఆమె నలగాముని వెనక్కి పోయి తప్పించుకుంటుంది. ఆ మృతసతీ దినం నాగమ్మ

"అలరాజునించేరి యవలీల మొరగి

ఈ చెండు యని చేనిచ్చి యాఘ్రాణ

మొనరించునటుగా నొనరించి తేని

ఇచ్చ వచ్చిన మెచ్చు లిచ్చదస్యలు

మాలికతో నీవు మరలితివైన

నడుమ మనుకలుగాను సరకింతు నెన్ను

తడయక చను" మని తలబుళ కొమ్మ జియ్యరును చెర్ల గుడిపాటికి

పంపింది. (మవీ.చ. పుట 2-74)

ఆ జియ్యరు నమ్మకంగా అపూర్వవెండ్రు అలరాజుకు ఇచ్చాడు. తనను ఆ నుమా నించి నప్పటికి అలరాజు "జియ్యరుకు మన యెడ చిక్కిలి గుర్యార కలదు" అని అంటూ ఆ పువ్వుల బంతుల్ని మక్కువతో అఘ్రాణించి మృత్యువుదాత పడ్డాడు.

విషప్రయోగాల నుంచి రక్షణ పొందడానికి తీసుకోదగిన చర్యలలో విషాన్ని గుర్తించే పక్షులను పెంచడం ఒకటి

"కొనగొని కొండ ముచ్చులజకోరములన్ శకశారికాశిన్

బెనుతుడు భూపతుల్ విషము వెట్టిన యన్నము జూచి యోలిజ

య్యననవి పెంటిక ల్విడువనక్షులు మూయగ గూయుచుండగా

గనికుటిల ప్రయోగములు గాంచుటకై నృపమంత్రితేఖరా

(న నీ.న. 1-35)

ఇలాంటి జాగ్రత్తలనే కొటిల్కుడు పేర్కొన్నాడు.¹⁹ రాజుకు ప్రీతి పాత్రుడైన కుమారుడు కూడ వేళికాని వేళలో నిర్భయంగా రాజమందిరంలో ప్రవేశించరాదు.

అంతఃపురంలో భద్రతా చర్యలు ఇంకా ఎక్కువ తీసుకోవాలి. "మంగళ్య నౌకర్లు బంధుగ స్నానమువేసి, తమ వస్త్రములను చేతులను శుభ్రపరచుకొని అంతఃపుర క్షకుని నుండి ముద్ర వేసిన వస్తువులను తీసుకొని రాజునకు పరిచర్య యవలెను." 20

"వృద్ధ స్త్రీలు శుద్ధురాలని చెప్పిన తరువాతనే లోపలి కక్షలోని రాణిని గమనించుటకు రాజు వెళ్లవలెను. ఎలయన, రాణి గదిలో దాగియున్న సోదరుడు ద్రుసేనుని, తల్లి పడకలో దాగియున్న కుమారుడు కరూపని చంపిరి తేనేయని షమును పేలాలతోకలిపి కాశీరాజును, విషము పూసిన కడియముతో వైరత్యుని, షము పూసిన మేఖలామణితో సోపీర రాజును, అదముతో జాలూధుని వారివారి ణుల చంపిరి. జడలో ఆస్త్రమును దాచి యుంచుకొని విదూరధుని అతని రాణి పెను. కనుక ఇట్టి యవకాశములు రాక్షుడే నతడు జాగ్రత్త పడవలెను" 21 ని కొటిల్చుడు రాజులను హెచ్చరించాడు.

పై విషయాలను మడికి సింగన కూడ పేర్కొన్నాడు. (స.సీ.స. 1-288)

రాజు రక్షణ గురించిన ఇంకా కొన్ని జాగ్రత్తలు.

కంచుకోప్పిషముల్ గల వర్షధర కుల
కై రాత వామనుల్ జేరి కొలువ
సమూచితమ్మగను రాజమ్మడంతఃపురో
రీతలంబున విహరింప వలయు
విత్తజ్ఞులును శుద్ధ విత్తులు నగునట్టి
సవిష్కలింపుగ నరేశ్వరుని జేరి
శస్త్రాగ్ని విష వివర్జనముగ నొయ్యన
నర్క వాక్యమ్మ లొనర్చి వలయు

సంతిపురములోన నధిపతి యన్నప్ప
డవట బాయకుండు నాత్మ సైన్య
మతని జేరి మిగుల నాయితమై నిల్చి
బెలగి రక్షణంబు సేయ వలయు" (స.సీ.స. 1-283)

రాజు నమ్మకమైన వారినే తన అంగరక్షకులుగా నియమించుకోవాలి. అలా సక పోషడంవల్ల అపదల్ని ఎదుర్కోవలసి వుంటుంది. అంగరక్షకుల నియాంంలో అజాగ్రత్త చూపడంవల్ల దాడుణ ఫలితాల్ని చవిచూడవలసి వుంటుంది 22

“గుంపు గూడిన వారి నడుమ రాజు పువేళించరాదు” అని కొటిల్వ్యుడు
6 సూచన ఈనాటికీ పాటించదగినదే 23 అతని దెంత ముందుమాపు!

దోషాలు:- రాజుల పతనానికి కారణమైన దోషాల్ని రాజు త్యజించాలి
క పెద్ద నావత్తనా ఒక చిన్న చిల్ల చాలు నీటిలో మునిగిపోవడానికి ఎంత
స్పృహక్రవర్తికైనా ఒక చిన్న దోషం చాలు అతను, అతని రాజ్యం పతనం
దానికి (అంగ విషాదాంత నాటకాలన్నీ ఈ సూత్రాన్ని అధారంగా చేసుకొని
యబడ్డవే!) కాబట్టి రాజులు దోషాల్ని గుర్తించి జాగ్రత్తగా మెలగాలి.

“మంత్ర గోపనమునే మలుట య దీర్ఘం
తయ నిరర్థకపు చింతయు సైనాద

“విరహితత్వము బుధావిజ్ఞానము శుభా ప్ర
మోగంబు విషయాను రాగభరము
నన్మతంబు నాలస్యమును నాస్తికత్వంబు
నరంబు లందు ననర్హతయు
దీర్ఘ సూత్యత్వంబు దీర్ఘ రోషంబు ని
ర్జీత కార్యము లాచరింపమియును

భూమి పతికి దోషములు నివి పడునాల్గు
వీని దెలిసి నెఱయ విడువ వలయు
గామ దోషజంబులై మీఱినట్టి న
ప్రప్యసనములందు దగుల పలదు” (కళా. 7-266)

గాంటి రాజదోషాల్ని నన్నయ అంతకు ముందే పేర్కొన్నాడు (భార. సభా.
56)

“కొండెయములు విన్నపములు
దండువ యరారనంబు తరుణులై భృత్యుల్
మండు చునునికి యెలావుగ
నుండెడి భూవిభుడు ప్రజకునుత్పాతమిలన్” (స.నీ స. 1-230)

కరుల దోష కథల్ని వింటూ అనందపడేవాడు, ఇతరుల్ని పీడించేవాడు, బలంతో
కష్టీలను దొంగలించడమే సుఖమనుకునే రాజు ప్రజలకు ఎక్కువ అపదల్ని
నిగిస్తాడు (స.నీ స. 1-231)

ఎవరైనా తప్పుచేస్తే ప్రజలు వాళ్ళపై రాజుకు విన్నవిస్తారు. రాజే తప్పు ఎవరికి చెప్పాలి? (శ.నీ.న. 1-233) కాబట్టి రాజు ఇలాంటి దోషాల్ని తన పులకు రానీయకూడదు.

లు-వ్యసనాలు :-

వ్యసనపరమైన రాజులు, వాళ్ళ రాజ్యాలు నాశనంకాక తప్పవు. తద్వారా ఇబ్బందుల పాలవుతారు. కాబట్టి రాజులు వ్యవసరములకాకారాదు. వ్యసన సప్త విధాలు. రాజులు వీటికి దూరంగా ఉండాలని ప్రాచీన భారతీయ సాహిత్య కర్తలతో ఘోషిస్తోంది.

“స్త్రీపానాక్ష మృగ వ్యధ
నాపహంస దండ నిష్ఠురాలాపములన్
పాపగ సప్త వ్యసన
వ్యాపారములుగ వలయు వసుధేశనకున్” (కుమా. 10-184)

వేట, జూదం, పానం, మాట బిరుసు, కఠిన దండం కాంత, తగని దానం. సప్త వ్యసనాల పట్ల ప్రభువులకు అసక్తి వుండరాదు. (రుక్మా.చ. 3-76)

“వెలది జూదంబు పానంబు వేట పలుకు
ప్రల్లదంబును దండంపు పరుసదనము
సొమ్ము నిష్ప్రయోజనముగ వమ్ము సేత
యనెడు సప్త వ్యవసముల జనదు తగుల” (భార.ఉద్యోగ.2-44)

పద్యపాదాల్ని పుడిసిట బట్టినట్లున్నాయి ఈ క్రింది వాక్యాలు.

“బోటి జూదంబు పానంబు వేట జనుట
తిట్టుటయ హేతువుగను దండించదలచు
టొచిత దొటింగి యనుచితంబైన వ్యయము
సేయుటయు నేవి వ్యసనముల్సాయ వలయు” (కృ.వి. 2-54)

“వేట జూదంబు పానంబు మాటబిరుసు
కఠిన దండంబు తరలాక్షి కానియివి
యనెడి వ్యసనంబు లేడింటి యందు మనుత
తగదు కావింప ధాడణీ తల విభండు” (రుక్మా.చ. 3-76)

వ్యసనాలు వల్ల పతనమైన రాజుల్ని గురించి ఇలా చెబుతోంది.

“వేట పాండు క్షమావిభుడు శాపము నొందె
 ద్యూత సంగతి నైషధుండు నొగిలె
 పానంబునను యాదవానీక మీలకూలె
 పరుషోక్తి కౌవ ప్రతతి వసుసె
 కరిన దండమున సూగధుడు మేను దొటంగె
 భామి నీరతి సింహుడు గెడసె
 తగని యీవిత్తిశంకు ధరణి పాలకుండు
 తలపోయి రాని దుర్దశ చరించె .

కాన వ్యసనంబు లేడును కాని వగుట
 యెట్టిగి మనమున నందులో నిండుకైన
 తగులొనర్పక నిల్చిన ధరణి యెల్ల
 నేలు నిష్కంఠకముగ భూమిశ్వరుండు” (రుక్మా.చ. 3-77)

ఇదే విషయాన్ని మంచన (కే.పా.చ. 4-206) పేర్కొన్నాడు.

వేట :- రుక్మాంగద మహారాజుతో అతని భార్య సంధ్యావళిదేవి వేటాడడం
 దూషితమంటుంది.

“వేటలాడగ దూషితంబులు వేట లార్య విరోధముల్
 వేటలూరిత ధర్మ హీనులు వేటలక్రమ మార్గముల్
 వేటలుగ్రత రాఘశాలలు వేటలత్యవవాదముల్
 మాట లేటికి భూప! వేటలు మాని యుండుము సుస్థితిన్”
 (రుక్మా.చ. 3-75)

అయితే ప్రజలకు అపద కలిగించే క్యూరమ్మగారను వేటాడడం ధర్మ హానికాదు.
 (రుక్మా.చ. 3-79)

వేటాడడం ఎందుకు నిషిద్ధమో ఇలా చెప్పబడింది.

“పోశెంబు పరువుల బొడెము భేదంబున
 దగదొట్టి వడదాకి తనువు నలగు
 నన్నోదకంబు లాయాయి వేళల లేక
 యొకరోగమెద్దియే నుద్భవించు
 వలమీటి క్రూరసత్వము లాగ్యహంబున
 బయి వచ్చెనేని నొప్పుమి ఘటిల్లు

దటి వేవిపొదలలో దరుల బాటున శత్రు,
నరుగాచిన బ్రాణహనిపుట్టు

సన్వయాగత ధర్మంబు లాచరింప
గాల వేశలు తప్పుట గలుష ముండు
నందు సప్తత బొందు రాజ్యాభివృద్ధి
వలనుగానిది వేట భూవర తనూజ (శృ.శా. 4-165)

సం:- సమయం, ధనం రెండూ జూదం వల్ల వ్యయమవుతాయి. రాజ్యపాలన, రాజ్యాభివృద్ధికి సంబంధించిన వ్యవహారాల్ని చూడడానికి రాజుకు సమయం శదు. కాబట్టి కీలకమైన నిర్ణయాలు కూడా ఇతరులే తీసుకోవలసి వస్తుంది. సువల్ల రాజుకు అపద ఏర్పడుతుంది. ఆ కారణంగా రాజు జూదమాడరాదు.

“అహార వేశ శయ్యారతి సంతఃపు
రాంగనాకేశి సౌఖ్యములు దొరిగు
గెజుపోటములు రెంటి వలననుత్సాహదై
న్యముల జీతము పీఠి నందెప్పుడు
తమియు మత్సరము డెందమున సంతంతకు
బొడమికానడు పొద్దుపొడుపు గ్రుంకు
నొకసాయమై పందె మెక్కించి యోడెనే
గలధనం వెల్లను బొలిసి పోవు

గెలని నోడించు విధము దాగెలుచు విధము
దలచు కొనుచును రాజ్యతంత్రంబు చాగు
రీతి గోల్పడి యంచితఖ్యాతి బాయు
నెడప నొప్పడు జూదంబు నృపకుమార!” (శృ.శా. 4-164)

:- మత్తు పదార్థాల్ని సేవించడం వల్ల ఆరోగ్యం క్షీణించడమే కాకుండా, ఆజ్ఞానాన్ని కోల్పోతాడు. సమాజానికి లేదా రాజ్యానికి సంబంధించిన కీలక నిర్ణయాల్ని తీసుకునే రాజు ఇలాంటవాటికి బావిసగా మారితే ప్రజలంతా ధులకు గురి అవుతారు.

“త్రావియానాడు మత్తాగొని పొరలాడు
నెటుగడుల్లములోన నెదిరి దన్ను

బనిలేక చూపు గోప్రసాదంబులు
భావింపనేరడు వావివగున
విప్రలాపము లాడు విడువని వేలుబు
నూట నొక్కటి లేదు చూట నిజము
గుప్తి సేయగ నోపడాప్త రహస్యంబు
లైన కాములు దెలియంగ లేడు

లజ్జవోలియించు దాలిమి యజ్ఞగించు
నింద కొడిగట్టు శీలంబు చిందజేయు
బ్రహ్మ హత్యకు ములునూపు పాపవితతి
పానగోష్ఠి విధంబు భూపాల పుత్ర!" (శృ.శా. 4-166)

శ్రీ లోలత్వం :-

రాజుకు శ్రీ వ్యామోహం వుండరాదు అదర్శవంతుడైన రాజు సామూహి-
నియమాల్ని గౌరవిస్తాడు, ఏకపత్నీ వ్రతం హైందవ సంస్కృతికి చిహ్నం, రాజు
ఈ సంస్కృతిని కాపాడాలి. శ్రీలోలుడుగా వుండరాదు

“జంగన కుచమండలాసక్తమై బుద్ధి
భూసుండలము దెసవోవదయ్యె
లలన భూ చాపవిలాసంబు మెచ్చుల
జాపమెన్నడు దృష్టి నైవదయ్యె
భాషి నీ కుచిరాంగ పరిరంభ లోలత
సప్తాంగ రక్షణ స్మరణ మెడలె
దరశాక్షి చూడ్కుల దానాజ్ఞపడియున్కి
ధరనాజ్ఞ వెల్లించు తగవు మఱవె

రమణి తోడ సంతతి రతి రాజతంత్ర మో
హమున రాజ్యతంత్ర విముఖుడయ్యె....” (కే.బా.చ. 1-70)

శ్రీ సౌఖ్యానికి వానిన కావడం చేత రాజు రాజ్య రక్షణను, రాజ్యపాలన
నిర్లక్ష్యం చేయడం, పూర్తి గా రాజ్యతంత్రాన్ని వదలి వేయడం జరుగుతాయి.

“ఎవోచ్చట విలాసినులకు
మచ్చిక జన విచ్చినం బ్రహ్మదము పతికిన్

వచ్చు నవశ్యము కాంతలు

వచ్చునపుడు విశ్వసింప జనదెవ్వరికిన్" (జై.భార, 3-32)

శ్రీ వ్యసనాన్ని గురించి ఖేర్కొన్న సందర్భాలు ఇంకా వున్నాయి. (శృం. శా. 4-163)

మాట పడునదనం:- రాజు ఎంత సహృదయుడైనా కఠినంగా మాట్లాడితే ప్రజలు అతనిని గౌరవించరు. చల్లని వర్షానిచ్చే మేఘం భయంకరంగా గర్జిస్తే భయపడడం లోక సహజమే కదా! రాజు కఠినంగా వుంటే కలిగే అనర్థాలు ఇలా వుంటాయి.

"తల్లి దండ్రులకు డెందము విరక్తి భజించు
సన్నదమ్ములకు పేరాస పడును
గురికళత్రము పుట్టినిలునేరనూహించు
బ్యాణ మిత్తుండును బగతుడగును
బావలు మఱియు లేర్పడమోము జూడరు
దానదాసీజను లేవనరుదురు
తలగి పోవుదుడు తాతలనాటి హితులు జు
ట్టాలు మేలీడు మాటయు నడుగరు

పాలనము సేయు చేపట్టి ప్రజల బావు
సకల జనులకు నట్టింటి శత్రుజేయు
నయము కెడయిక యెల్ల వేంటలను జెఱుచు
మాట పరుస దనంబు కుమార చంద్ర!" (శృ శా 4-167)

ఉగ్రదండం:- రాజు దండధరుడుగా వుండాలి. అయితే దండం తగినంత ఘోరమే ఉపయోగించాలి. అతి మృదువుగా కాకుండా అతి కఠినంగా కాకుండా మధ్యమార్గంలో దండాన్ని ప్రయోగించాలి.

"అపరాధమునకు నర్హుముగాక వెగలం
బగు శిక్షబ్రజవాల వెగడు గుడుచు
చెగడాది మనసున, బేడెత్తి నిలువక
వేటొండు కడుగా పువిచ్చి పోవు
వినయ హీనత గాపువిచ్చి పోనిచ్చిన
నవిరంబ పారడయగు ధరిత్రి

ధరణి పారడయైన సరిగోరు మొదలుగా
దనకు ఘట్టి నాదాయనష్టి

ధాన్య ధనముల యందు నాదాయనష్టి
యైన నిర్రమడగు ధన హీనుడైన
దొడిగి పట్టుదడిదంబు దొలగు లక్షి
యుగదండంబు నను న్యపాలాగనూతి! (శృ.శా. 1-168)

కాబట్టి రాజు పప్తవ్యసనాలకు దూరంగా ఉండాలి వీటికి బానిసలైన వాళ్ళను మార్చడం అంతసులభం కాదు.

రాజు దూషణ :-

రాజుల్ని అశ్రయించి బతికినా వాళ్ళ దోషాల్ని వేలెత్తి చూపిన కవులు కొందరున్నారు వాళ్లు తమ రచనల్ని ప్రజా సంక్షేమం కోసం ఆయుధంగా వాడారు.

బైచరాజు వేంకటనాథుడు, ధూర్జటి, మంచన, పోతన, గౌరన, చేమకూరి వేంకట కవి మొదలైన వాళ్లు రాజుల్ని గర్హించడంలో చొరవ చూపారు.

"హత దాక్షిణ్యుల నర్థకారులభిమానాధ్యాత్ముల వ్యంజన
ప్రతిపక్షులుజన ప్రయింపదులు సంపత్నన్నిపాతస్మృతి
క్షతి కుల్పత్యపరాజ్యఖల్తన పిశాచగ్రస్తలాద్యా వన
మృత్యు లక్షైంతుల నాంతరంగికులు రాజుల్ గారె యూహింపగాన్"
(బై.వేం.పం.తం. 1-435)

"....నీతులన్నవా రాజులకున్" (బై.వేం.పం.తం. 1-439)

"...మేలు డిగద్రావి కీడుదమింపజేయు
పాపకర్కుండు రాజైన బిడుకు గలదె (బై.వేం.పం.తం. 1-456)

అంతేకాదు 'మంచి-చెడు న్యాయం-అన్యాయం తెలుసుకోలేని వాళ్లు రాజులు (పం. తం. 1-532, 533) అని బైచరాజు వేంకటనాథుడు రాజుల అవలక్షణాల్ని బహిర్గతం చేశాడు అయిన దృష్టిలో అనాటి రాజులు, కోప స్వభావులు, అబద్ధులు అడే వారు, పరమలోభులు, ముష్కరులు, పాపకర్కులు.

శ్రీ కృష్ణరాయ కిరీట కిలితమణి గణార్చితపద్మాద్వయ
శ్రీవహించిన ధూర్జటి కవీంద్రుడికి రాజు శబ్దమే పరమ
అనన్యంగా కనబడింది.

“రాజుల్పత్తులు, వారి సేవ సరక్రప్రాయంబు, వారిచ్చునం
భో శక్తి చతురతయాన తురగీ ఛూషాదులాత్మ వ్యధా
బీజంబుల్, తదపేక్షచాలు ..... (కాశ.శ) అని రాజుల్ని
స్మరించాడు.

జుల్పత్తులు, మూర్ఖులు, లోకకంటకులు, ఆధములు! రాజన్నంతనే కృప,
శక్తి, అభిజాత్యం, క్షమ, సత్య బాషణం. సౌజన్యాలనే మంచి లక్షణాలు నశి
యట! రాజ శబ్దంబు ఛీ! ఛీ! జన్మాంత కమందైన తానొల్లవని సూటిగా స్పష్టంగా
కట్టింపాడు. పద్దెనిమిది పద్యాలలో రాజుల్ని విమర్శించాడు.

“నైజ గుణంబున దళ మది
రాజసమష్టికి గప్పి ప్రజతో నాయా
యోజ జరించిన యంతనె
రాజులు సాధులని నమ్మరాదెవ్వరికిన్ (కే.బా.చ. 2-86)

ని సుమతి అనే పరిచారికతో అనిపిస్తాడు మంచన. చాలా మంది కవులు తమ
వ్యాన్ని రాజులకు అంకిత మిచ్చి శ్రీమంతులయ్యారు. మంచన అందుకు ఇష్ట
దక చాలా ఇంటాడు.

బాల రసాల పుష్పసహ పల్లవ కోమల కావ్యకన్యకన్
గూళలు కిచ్చియిప్పుడవు గూడు భుజించుట కంటె సత్కవుల్
హరికృతైన నేమి మలియంతకు నాయతి లేని నాడు గొ
ద్దాలికులైన నేమి నిజదార సుతోదర పోషణార్హమై”
(కే.బా.చ. 1-13)

దే పద్యాన్ని కొన్ని చిన్నమాటలతో పోతన చెప్పాడు.

“ఇమ్మును జేశ్వరాధములకిచ్చి పురంబులు వాహనంబులున్
సొమ్ములు గొన్ని పుచ్చుకొన్ని చొక్కి శరీరము వాసి కాలువే
సమ్మెట పోటులం బడక.....” (భాగ పీఠిక -13) భక్తితో భాగ
సతాన్ని శ్రీహరికి అంకితం చేశాడు పోతన.

"కారే రాజులు రాజ్యముల్ గలుగవే గర్వోన్నతిన్ బొందరే వారేరి సిరి
మూట గట్టుకొని పోవంజాలిరే భూమిపై పేరైనంగలరే..." (భాగ 8-594) అని
ప్రజాక్షేమాన్ని నిర్లక్ష్యం చేసిన రాజుల్ని తీవ్రంగా నిరశించాడు పోతన.

"... మహాధవుల చిత్తంబు
తెలిసి యెవ్వరి నివర్తింంగ ఓచ్చు
బాలుచు చిత్తరువు సొమ్ములు నీశ్వరాలు
కలదోని వార్తలు గంధర్వ నగర
ములు జల దాకారములు మాయ లేళ్ళు
నిలనెండమావు లెయ్యెడ రావహూట...." (నవ.చరి.పుట 298)

"నిరీతి చూచినా నెట్టివారలకు
భూరి ప్రసూదంబు భూపాలుసేవ"

ఇంతటితో అగలేదు. ఇంకా ఇలా అంటాడు గౌరన.

"సంతతి వ్యసన ప్రసక్తులై కుటిల
చింతా పరాయణ చిత్తులై రాజ్య
మత్తులై షర్మించు మండలాధీశు
లెత్తఱంగున రోయరే పాపమునకు" (నవ.చరి. పుట 316)

అని ఎలాంటి జంకు గొంకూ లేకుండా రాజుల్ని నిందించాడు.

"....ఎందున్ స్పృహతర్ర తర్ర పదానూన స్పృహచంచలుల్ (చను.
2-64) అని రామరాజభూషణుడు అంటే

"దుష్ట పరిత్యజైన నృపతుల్ ధరయెలుట కంటె గలుగే
కష్టము శిష్టలోకము సుఖస్థితి నుండదు...." (వరా.పు. 5-15)

అని అంటారు జంటకవులైన మల్లయ్య, ఘంటసంగయ.

"జలరేఖవే గిరి గీయబడిన ఈ కొంతమట్టి ముద్దుకె
హిమి తగవులాడి, భాగించుకొని, అనుభవిస్తున్న
ఈ నీచరాజులు ఒకరికిత్తురా? చాలా నిక్కబులు వారిపై
కొద్ది భవాపేక్ష గల మనుష్యులు ఇంకా నీచులు గదా!

అని అంటాడు భర్తృహరి (భ సుభా. 50 శ్లో)

రాజులు దాదుల 'టొమ్మకడివి పెరిగారు కాబట్టి వారిలో నీతి వుండదట! (వి.కా.వి. 12-93)

"రాజులు కుటీల సర్పసుహౌగ్యతరమూర్తులు, చండ శాస్త్రాల సమన్వితము, భద్ర కరి మందాంధమనీషులు" అని (శక. 2-164) పాలవేకరి కదిరీపతి అంటాడు.

"ఇలా రాజుల్ని శ్రీవంగా విమర్శించిన కవులలో వేమకూర వేంకటకవి ఒకడ. రాజుల్ని నిందించే సామెతలు, అర్థాంతర న్యాయాలు, సారంగధర చరిత్రలో చాలా వున్నాయి

- 1 "రాజుల చిత్తములైలియ రాదె పోయెటు వచ్చునో (2-7)
- 2 "రాజునకుండమ్మల మీద కాంక్షలవి యెవోచుట్టగానేర్చున్" (2-273)
- 3 "కోవేమే చూతురుగాని బిడ్డని చూడరుగా ధరణి తలాధిపుల్" (3-22)
- 4 "మన జాధీభద్రులు సేయదగినే మందలదా భూపతుల్" (3-30)
- 5 "ధరణిపతి నమట వెట్టి తనంబు" (3-32)
- 6 "ఏయెడ గోపగించి ధరణీభద్రు గొల్చిన వారినే కీయం జేయువట్లన్నదానక వేయవలెంగద...." (3-37)
- 7 "వెవులె కన్నులు రాజులకుం దలంపగన్ (3-52)
- 8 "రాజు అంతే సరకంధ్రువం...." (3-65)
- 9 "వెదుళ్ల పండిరియు రాజుల మాటలు విక్కనేగదా!" (3-72)
- 10 "....ఎంత కఠినాత్ముల్ రాజులూహింపగన్" (3-75)
- 11 "రాజు మెత్తగా నలియెగ సాలకున్మాట...." (3-80)
- 12 "దొరల కిత్తంబు లీకరణ బొట్టిలు" (3-121)

రాజుల్ని గర్హించడంలో శతక కవులు అందరి కంటే ముందున్నారు.

"ఎంతవేసిజేసి యేపాటు పడినను

రాజ మూక నమ్మరాదు సుమ్ము" అని నిష్కర్షగా అంటాడు వేమన

"కోపంబెక్కువ, తాల్మియిల్ల, పదుషోక్తుల్ పెల్లు సత్యంబుతోల్ కాపట్టంబు మునంబు, లోభము నహంకారంబు హృవ్యావల్యం బధికంబు, ద్రోహముని విస్తారంబు ఛీ! యట్టి దుర్వాపార ప్రభులేరి...." (శ్రీభర్గ.శ. 77)

అని అంటాడు కూచిమంచి తిమ్మకవి.

అంతేకాదు,

“తన పోట్లకై ప్రజగలను దురిత రతుడు వాడొక రాజా తరాజుగాక”

(కుక్కు శ. 61)

అని నిర్మోహమాటంగా విమర్శిస్తాడు.

“కాదనెడివారు లేకున్న ఖలస్పృహండు కాని పనికెంతకైన నగ్గఱుగాదే”

(రా లి. శ)

అని సూరకవి దుర్మార్గులైన రాజుల్ని ఎదిరించడటాడు. ఇలా రాజుల్ని, వాళ్ల ఆరాచకపాలనను నిశితంగా విమర్శించడంలో అనాటి కవులు చూసిన సాహస శ్లాఘనీయం. ఇలాంటి వాళ్లే ప్రజా కవులు.

రాజులు సక్రమ పరిపాలన చేయడానికి ఇలాంటి కవుల విమర్శలు తోడ్పడి వుంటాయి. అనాటి రాజుల పరిపాలన గురించి రెలుసుకోవడం అవసరం

అంశము వికల

1	ప్రాచీన భారతదేశ చరిత్ర (డి. పి. కోశాంబి పరిచయం)	పుట 65
2	ఎల్లన జనజీవన చిత్రణ	పుట 12
3	కొటిల్లుని అర్థశాస్త్రము	పుట 50, 51
4	మత్స్య పురాణం	పుట 148, 149
5	కొటిల్లుని అర్థశాస్త్రము	పుట 47
6	.. పైదే ..	పుట 6 నుంచి 11
7	.. పైదే ..	పుట 13
8	.. పైదే ..	పుట 54, 55
9	భారతి-అగస్త్య 1952	పుట 120
10	అంధుల సంస్కృతి చరిత్ర-II	పుట 151
11	.. పైదే ..	పుట 188
12	కవిత్రయ భారతం-రాజనీతి	పుట 95
13	కొటిల్లుని అర్థశాస్త్రము	పుట 6
14	ఉత్తరరామ చరిత్ర నాటకం-ప్రథమాంకం: శ్లోకం. “స్నేహం దయాం తథాసౌఖ్యం యదివా జానకీమపి అరాధనాయ లోకస్య ముష్కతో నాస్తి మేవ్యథా”	పుట 5

- 15 మనుస్మృతి—7-35
 “స్వే స్వే ధర్మ నివిష్టానాం, సర్వేషామను పూర్వశః
 వర్ణనామాశ్రమాణాంబ రాజా రాజా సృష్టోఽ భిరక్షితా॥
- 16 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 11
- 17 .. పైదే .. పుట 47
- 18 దక్షిణ భారతదేశ చరిత్ర పుట 256
- 19 కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము పుట 58
- 20 .. పైదే .. పుట 61
- 21 .. పైదే .. పుట 59
- 22 ప్రధాని శ్రీమతి ఇందిరాగాంధీ తన ఆంగరక్షకుల చేతనే
 చంపబడింది. [31-19-1984]
- 23 గుంపులోకి చొచ్చుకు పోవడం వల్లనే రాజీవ్ గాంధీ
 చంపబడ్డాడు. [21-5-1991]

4. రాజు - పాలనా వ్యవస్థ

ప్రాచీన భారతదేశ రాజులు రాజు పాలన గురించిన సమాచారాన్ని కావ్యాలు సమగ్రంగా అందించలేవు. అనాటి రాజులూ, పండితులూ చరిత్రను మొదలైనవి దీనికి కొంత తొడ్డుతాయి. ప్రాచీన రాజ్యపాలన వివరాలను తెలియజేయడంలో కొటియ్యని అర్థశాస్త్రం ప్రథమ స్థానంలో ఉంది. అనాటి ఆర్థిక, రాజ్యపాలనా విధానాలు ఇందులో ప్రతిఫలిస్తున్నాయి.

రాజు రాజ్యాన్ని కంటటికి కేంద్ర విద్యుత్తునవ్వటానికి, తానొక్కడే రాజ్యాన్ని పాలించలేడు. ఇతరుల సహాయ సహకారాలు అవసరమవుతాయి. రాజు పాలనా యంత్రాంగానికి సంబంధించిన అన్ని విషయాల్ని ఆ కళింపు చేసుకోవాలి. రాజ్యాన్ని రాష్ట్రాలుగా, మండలాలుగా, గ్రామాలుగా విభజించి తన ప్రతినిధులను నియమించాలి. ఈ మండలాలు వివిధ రాజ వంశాలలో వేరువేరు పేర్లతో పిలువబడ్డాయి.

“పరమండలోద్భేద పదములా లోకించి
మంత్ర రక్షణ కళావహిను దాల్చి
ద్వీపాంతరంబుల తెలుగు లాకరించి
గడ్డినున్న మన్నీల క్రమ మెట్రింగి
దుర్గాధిపతుల సుదులు వివారము చేసి
బలమున సప్పుటప్పటికి జూచి
నిజరాజధానిలోని విశేషములని
పంత్రసాపరతుల పత్రములని

పేద సాదల విన్నపం బాదరించి
ప్రతులమైనట్టి మము బోటి వారి నరసి
రాజ్యమేలిన దగు గాక, ప్రాజ్యవైభ
వంబు గలదని సుఖియించు వాడు నృపుడే!” (రాజ చరి. 2-25)

రాజు రాజ్యపాలన ఎలా చేయాలో మునుకు పేర్కొన్నారు.

రాజు తనకు పనిపడిన వాళ్లని వాళ్లెలాంటి వాళ్లైనప్పటికీ సముచితంగా గౌరవించాలి. శివుని తపస్సు భంగం చేయడంలో ఇంద్రునికి మన్మథుని సహాయం అవసరమైంది. అందుకే అతన్ని ఇంద్రుడు తనతో సమానంగా కూర్చోబెట్టుకున్నాడు.

" .... .. సూ

ప్రేక్షక జూడ కార్యగతి యిట్టిదయో ప్రభువుల్ ప్రయోజనా
సేక్ష నొకప్పుడాశితుల కీరె సమంచితగౌరవోన్నతుల్

(హర. 3-39)

"రాయితూ రమ్మని చేతికి

చేయిచ్చి ప్రసాదరేఖ విగురొత్తమరు

న్నాయకాడు నిల్పె సువన

స్పృహకు సరిగదె మీద సౌహార్దమునన్" (హర. 3-40)

ఇది రాజ్యపరిపాలనలో తన కార్యాన్ని నెరవేర్చుకోవడానికి రాజు చూపా
న లౌక్యం. రాజు కేవలం తన ఇష్టానుసారంగా ప్యవర్తిస్తే ఇబ్బందులకు గురి
క తప్పదు. తన రాజ్యాన్ని కూడా వదులుకోవలసి ఉంటుంది. కాబట్టి రాజు
ర రాజ్యాన్ని అభివృద్ధి చేసుకోవడానికి తనకు సహాయంగా అధికారులను, అనధి
కులను నియమించుకోవాలి. ఈ విషయాన్ని శుక్రనీతి ఇలా పేర్కొంది.

"Hence for the development of the state the ruler should
ways appoint assistants who are high by birth, attainments and
character, who are valourous, devoted and sweet-tongued, who
can advise well, and bear pain who have virtuous habits, and
who by the strength of their wisdom can deliver a king who
has gone astray Men who are pure, and who have no envy,
passions anger, cupidity and sloth"

రాజు పురోహితుడు

పురానికి హితం చేసేవాడు పురోహితుడు.² ఋగ్వేద కాలం నుంచి రాజు
కు సలహా ఇవ్వడంలో పురోహితుని పాత్ర అగ్రస్థానంలో ఉంది. దేవుని అను
గ్రహం లేకుండా ఆనందం నుంచి దక్షిణ, యుద్ధాలలో విజయం కష్టం అనే అభి
ప్రాయం రాజులకు, సాధులకు ఉండేది. కాబట్టి దేవుని అనుగ్రహాన్ని సాధించ
డానికి పురోహితుడు సహాయం చేసేవాడు. పురోహితులు దండనీతి శాస్త్రాన్ని
తమలు పరిచడంలో ముఖ్యులు కంటే అనుభవం ఉండేవాళ్ళు. కాబట్టి మొదటగా
నీతి శాస్త్రాన్ని వీళ్ళే రచించారు. నీతి శాస్త్రాన్ని రచించిన శుక్ర బృహస్పతులు
పురోహితులే!

రాజు కుటుంబానికి పురోహితుడు సన్నిహితంగా ఉండటమే గాక రాజుకు
అవార్డుగా కూడా ఉంటాడు. తత్ఫలితంగా రాజుకు సంబంధించిన అన్ని

వ్యవహారాలో మార్గదర్శిగా ఉపదేష్టగా పురోహితుడుంటాడు.³

“అత్యున్నతములైన కులశీలములు గలవానిని, వేదవేదాంగములందు, జ్యోతిష, ప్రశ్న శాస్త్రములందు దండనీతి యందు అరితేరిన వానిని, దైవకృత మానవ కృతములగు నాపదల నుండి అధర్వవేద విహితములగు ఉపాయముల ద్వారా రక్షింపగల వానిని పురోహితునిగ నియమించవలెను.”⁴ అని కొటిల్యుడు చెప్పాడు.

పురోహితునికి ఉండాలైన లక్షణాల్ని గురించి శుక్రసీతి ఇలా పేర్కొంది.

“One who is versed in mantras and rituals, master of the three Science, skilful at work, conqueror of the senses, subduer of anger, devoid of greed and passions, equipped with a knowledge of six Angas (Vedangas) and of the Science of Archery with all its branches, one who knows the Science of moral as well as religious interests, one fearing whose anger even the king takes to virtuous ways of life, one who is well up in Niti Sastra and Master of Military implements and tactics is the priest”⁵

“ధరగల పురాణ ముని వ్యా
కరణంబుల శాస్త్రముల నిగమముల గవితం
బరిణతుడ మాళవేందుని
పురోహితుడ జన్మ సంజ్ఞబహుతుండున్” (సిం.ద్వా. 6-4?)

మాళవేందుని పురోహితుడైన హరుహుతునికి ఈ లక్షణాలన్నీ వున్నాయి.

“నృపతి పురోహితుండు నృపనీతివిదగ్ధుడై తయీ
నిపుణుడునై తనర్చి ధరణీపతి కెపుహితాఢిలాషి యై
రిపు నృప కర్మ భేదన ధురీణత శాంతిక పాష్టిక క్రియా
విపుల మనీషి జేయదగు వేడ్కదలిర్ప గృహ ప్రయోక్తయై
(స.సీ.స. 2-323)

వుండాలట పురోహితుడు.

పుత్ర కామేష్టియాగాన్ని చేయాలనుకున్న దశరథుడు తన పురోహితుడైన వశిష్ఠునితో ఇలా అంటాడు.

“అనఘ వసిష్ఠ సంయములార యిపుడు
ఘనమైన హయమేధకంబు నాచేత

జేయించి పుత్రైక సిద్ధి నొందుటకు
 జేయింపుడి దాని జేప్పెర నన్న
 నలవడ నీ చేయు హయ మేధమఖము
 నెలకొని యే మింక నిర్వహించెదము...." (రం.రామ.బాల.పుట 9)

యాగాశ్వాన్ని విడవడానికి, యజ్ఞశాలను నిర్మించడానికి కూడా పురోహితుని అనుమతిని తీసుకోవడం తప్పనిసరి అన్నమాట. (రం.రామ.బాల.పుట -13)

క రణం

రాజ్యపాలనలో కరణం మంత్రితో సమానుడు రాజగృహంలో రత్న దీపం. విజ్ఞాన స్ఫురణతో ఇతరుల బాధలను తొలగిస్తాడు. ఆయ వ్యయాలలోని చిక్కులను పరిష్కరిస్తూ ప్రజల చేత పొగడబడతాడు. (స.నీ.స. 2-291, నుంచి 294) ఆయ వ్యయాలలో ఎలాంటి తేడా రాకుండా ఏకస్థానాలు, దశమ స్థానాలు జాగ్రత్తగా మరచి పోకుండా లెక్కలు రాస్తాడు.

"ఆయ వ్యయంబుల జాడ లూహించి
 యాయాయివర్గువు లమర నిలిపి
 పురుష వర్గువులోలి పరికించి నెఱుసులు
 దప్పి పోవక యుండు నొప్పదీర్చి
 యవనీశు ప్రోలాకుర విణల, గ్రీతబొప్ప
 కవలె సంప్రతులను గలుగ నెఱిగి
 వరుస నాయవ్యయ వాచనంబులు వ్యాసి
 వడినెత్తుటావర్గువులకు బాటి

గాగ నిర్ణయించి కలతరుగువు పాత్ర
 తెలిసి ధాన్యరొక్కములకు నిలువ
 పేరు బడియు దెలుప బెద్దయు నేర్పుట
 కరణికంబు ధాత్రి గందమంత్రి" (స.నీ.స. 2-295)

అంతేగాదు,

"ధరణీశు సొమ్ము ప్రజలన్
 బొరయింపక ప్రజల సొమ్ము భూపతి యందున్
 జొరనీక రెంటునుం దా

బొరయక యున్నట్టి కరణమునకున్ సరియే" (స.నీ.స. 2-300)

అదీ అతని నేర్పు

“కరణము తన యేలిక కుప
కరణము, నిరయగుణాధికరణము, ప్రజకు
స్మరణము, పేగవారలకును
మరణము నా జెల్లు నీతిమంతుడైనన్” (సిం.ద్యా. 11-99)

ఇంతటి ప్యశస్తి పొందిన కరణం

“వనముంచు తెలివలి పంపు పిండియలు
పొనగ చుట్టిన యట్టి బోడ కులాలు
వింపి కుప్పనములు చెవిదోరములను
సంపుటంబులు తోడ జంపాడు నొడలు
బిగువుగా చెంపదోపిన బలములు ...” (పదమ పుట 458)

ధరించేవాడు. రానురాను ప్రజల్లో ఈ కరణాలపై నమ్మకం సడలింది.

“ఒకదెస దెచ్చినమాయం
బొక దిక్కున జెల్లు వ్రాసి యొకదెస వ్యయమ
ట్లాక దిక్కున జన్మవ్రాసిన
బ్రకటంబుగ వాడు మిగుల బాపాత్ముడగున్” (సిం.ద్యా. 11-97)

ఇలా పాపాత్ముడయ్యాడు.

సేనాపతి :-

సైన్యాన్ని నడిపించడానికి, ప్రముఖీక్షణతో ఉంచడానికి సేనాపతి లోడ్డు
డతాడు. “నానావితరణ విజయ మహావిపులుల వార్య వీర్యుల”నే సేనాధ్యక్షు
లుగా వేయాలి. (స.నీ.స. 2-400)

సత్కులుడు, ఔదార్య సంపన్నుడు, అభిమానపంతుడు, సత్యవంతుడు,
మంత్రజ్ఞుడు ఉత్సాహ మంత్ర శక్తుడు, బహుబంధు మిత్ర సస్పట సమగ్రుడు,
పతికార్యదత్తుడు, యుద్ధకౌశలుడు అయిన వాణ్ణి సేనానిగా నియమించాలి.

“నయ విజ్ఞానము దత్త యోగములు నానా వాహనారోహణ
క్రియతో నాయుధ కౌశలంబు సుచిత క్రీడారణామర మెం
తయు నాయాస సహత్వముంబర బలాంతస్సౌర వేదిత్వమున్
జయ శీలత్వము గల్గు సైన్యపతి రాజప్రీతిపాత్రం బగున్”

(స.నీ.స. 2-402)

రాజు పట్ల భక్తిని, స్నేహావేశాన్ని కలిగిన హరుని స్వదేశీయత, ప్రభుభక్తి వివేకం, మంచి ప్రవర్తన వివిధ అయుధ ప్రయోగ కౌశలం, సైనిక వ్యూహ రచనా శక్తి మొదలైన లక్షణాల్ని కలిగిన వీరుని సేనానిగా వియమించాలి.

పాలనా నిర్వహణలో కానీ, యుద్ధ విజయాలలో కానీ సేనాపతి ఆకుంరిత కార్యదీక్ష ప్రధాన పాత్ర వహిస్తుంది.

“కులజుడైన విక్రమ బలవంతుడగు రాజు
బడసిన దేశంబు సృజయు బోలె
సదమల సంపూర్ణ చంద్రోదయంబున
రమణీయ మగు చున్న రాత్రి వోలె
నురుసత్త్వడగు మహా యూధాధిపతి గూడి
తనరు వన్యేభ బృందంబు వోలె
నాయక ద్యుతి గ్రాలు నాయక మణితోడ
నొడగూడి పాలుపారు తొడవవోలె

నా మహేశ్వర నందును ననుపమాన
శక్తి సంపన్నునినివార్య శౌర్యదనకు
దగిన సేనాని గని పేర్ని మిగిలి వెలిగె
నమర వల్లభుడాదిగా సమరగణము” (కుమ. 10-115)

గూఢచారులు ;—

రాజ్యపాలనకు, రాజ్య రక్షణకు గూఢచారులు అత్యంత అవసరం. వీరు తెలియచేసే నివేదికల ఆధారంగా రాజు తగిన వ్యూహాన్ని అవలంబిస్తాడు. శత్రువుల ఎత్తులను, అధికారుల కుట్రలను ప్రజల అభిప్రాయాలను గూఢచారుల వల్ల తెలుసుకుంటాడు. కృష్ణుడు సాత్యకితో పరుల బనివి వైరి తెరువులరసి గెలిచే యుక్తిపన్నాని’ (హరి. ఉ. 5-131) అంటాడు.

రాజు తెలివైన గూఢచారులవల్ల తన పక్షంలోను, వైరి పక్షంలోను జరిగే విశేషాలను తెలుసుకుంటే అపదలపాలు కాదు. (స.నీ.స. 2-372)

“జనపతివార చక్షుడయి చాలగ రంధ్రము రోసి శత్రు పై
జని గెలువంగబోలు జరచుడు గాని నృపాలు డంధు డె
ననిశము శత్రు సంపదుదయంబును సర్వదశా విచేష్టలుం
గను గొనుటొప్పు శత్రుజన కల్పిత కృత్యము వారదృష్టి యె
(స.నీ.స. 2-391)

చారపక్షడు కాని రాజు అంధుడవు తాడనడం వల్ల చారుల ప్రాధాన్యం తెలుస్తుంది.

సంస్థలని, సంపాదులని గూఢచారులు రెండు విధాలు, ఒకే ప్రదేశములో నివసిస్తూ రహస్య కార్యాలను నిర్వహించే వారిని సంస్థలని, దేశ సంచారం చేస్తూ కార్యాలను నిర్వహించే వారిని సంపాదులని అంటారు.

కాటిల్వడు తొమ్మిది విధాలైన గూఢచారులను పేర్కొన్నాడు.⁶ వీరిలో సంస్థలకు చెందిన గూఢచారులు, సంచార గూఢచారులు వున్నారు.

సంస్థలకు చెందిన గూఢచారులు :-

1. కాపటికుడు :- ప్యగల్బాలు పలికే శిష్యుడు.
2. ఉదాస్థితుడు :- పరివ్రాజక వృత్తిని వినర్జించి, శిష్యులతో ఒకనిరిత ప్రదేశంలో కాపురం పెట్టి రహస్య కార్యాలను నిర్వహించేవాడు.
3. గృహపతికురు :- వ్యవసాయంలో నష్టపడిన కర్షకుడు.
4. వైదేహకుడు :- వ్యాపారంలో దెబ్బతిన్న వర్తకుడు.
5. తాపన వ్యంజనుడు :- కపట నన్యాసి.

సంచార గూఢచారులు :-

6. సత్యులు :- అనాథలు, సృభులైపోయి పోషించబడేవారు
7. తీర్తులు :- జన పదాలలోని శూరులు, ప్రాణాలకు తెగించిన వాళ్ళు, ధనాపేక్షతో ఏనుగులతోను, అడవి మృగాలతోను పోరాడేవాళ్ళు.
8. రసదులు :- బంధువులపట్ల ప్రీతి లేని వాళ్ళు, క్రూరులు, సోమరులు
9. భిక్షుకి :- జీవనానికై ఎలాంటి వృత్తి నైనా కోరేవి. దరిదుర్గారాలు, విధవ, ప్యగల్బురాలు, బ్యాహ్మణి అయిన పరివ్రాజక.

ఇలా-టి వాళ్ళు ప్రాచీన కాలంలో గూఢచారులుగా నియమించబడే వాళ్ళు వీళ్ళను గురించి ఇలా పేర్కొనబడింది.

“అధ్యాపకుడు భిక్షుకాఖ్యండు లింగియు
వణిజుండు మఱి కృషీవలుడు వరుస
గాపట్టు దాసీనతాపన వైదేహ
గృహపతులే వేశ నహితు వీట.

జడులకు దాపిగా జరియించు కొఱకు నై
 ధనమిచ్చి తగువోట్ల కనుప వలయు
 రసదుండు సత్ప్రిప్రవజితుండు దీక్షితుం
 డనువారు గరదుండు దనరు తపసి

వరుడు వేషధారి తిరిపెము సాధన
 గురువు లనగ మాయ బెరసి యుండు
 వీరు నలువురరయ వేగుల వారలొం
 డారుల నెలుగకుండ దిరుగ వలయు" (స.నీ.స. 2-385)

రాజు ఇలాంటి గూఢచారులను నియమించాలి.

"ఒజ్జలు చాప శిక్షకులు యోగ్యులు భోగ్యులు రాజయోగ్యుధీ
 మజ్జనులైంద్ర జాతికులు మల్లులు సూపకరుల్ విదూషకుల్
 గుజ్జలు దేశికుల్ యతులు కోమటులాడెడు వారు గాయకుల్
 వెజ్జలు లోనుగా గలుగు వీరి మహిపతి సేయు జారులన్"
 (స.నీ.స. 2-386)

వీళ్ళను నియమించడంలో రాజు జాగ్రత్త వహించాలి. "రహస్య పరీక్షల ద్వారా శుద్ధులని తెలిసిన అమాత్య వర్గముగలవాడై రాజు గూఢ పురుషుల నియమించవలెను"7 అని కొటిల్యుడు అంటాడు.

"రాజు ఎల్లప్పుడు శత్రురాజుల గురించి, రాజ్యం లోపల, బయట జరిగే విషయాల్ని గురించి చారులనే నేత్రాలతో వీక్షించాలి (స నీ.స 2-371). మంత్రి పురోహితుడు సేనాధ్యక్షుడు మొదలైన కీలక పదవులలోని వ్యక్తులపై అతిరహస్యంగా చారులను నియమించాలి, వాళ్ళ విషయాల్ని ప్రతి దినం తెలుసుకోవాలి. నుంచి చరిత్ర గల సంస్థలను కార్యాన్ని సాధించడానికి అధారంగా చేయాలి. అందులో చారులు వుంటూ విదేశాలలోని శత్రువుల రాజధానిలోని రహస్యాల్ని తెలుసుకోవాలి, సూక్ష్మ కార్యాలు "జన సంచార విస్రంభాలాపంబుల" లో తెలుస్తాయి.

కాబట్టి అయో స్థలాల్లో తనకు అప్పులైన సేవకుల్ని రాజు చారులుగా నియమించాలి. చారులు తమ దేశంలోను, పరదేశంలోను గూఢంగా తిరుగుతూ నిశ్చేష్టాల్ని సేకరించి రాజుకు ప్రతిదినం తెలపాలి. ఇతరుల చేష్టితాదులను పూహించి అసత్యాన్ని చెప్పకుండా, రాజు వట్ల సత్యవాదిగా వుండాలి. (స.నీ.స.

2-373 నుంచి 377) వారు రాజుకు దూరదృష్టి వంటివారు చారవస్తువులు కలిగి ఉన్న రాజు నిద్రపోతూనైనా వికాసాన్ని చూస్తాడు. వారులను ఊహగా చేసుకొని రాజు ప్రపంచాన్నంతా తెలుసుకోవాలి. (స.నీ.స 2-380 నుంచి 382) రాజు పారితోషికాన్ని జీతాల్ని వారులకు క్రమం తప్పకుండా ఇవ్వాలి. ఎందుకంటే భక్తిలో సేవించే ప్రజలు కూడా సమయం చూసి రాజును మోసగించడానికి ప్రయత్నిస్తాడు. (స.నీ.స 2-392, 393)

ఎలాంటి పగనైనా చారగూఢ మంత్రశక్తి చేసి రాజు విజయన్ని సాధించాలి. వివిధ దేశాల రాజుల శత్రువులను, బుధులను బంధువులను వై దేహకులనే వారుల వల్ల రాజుతెలుసుకోవాలి. (స.నీ.స 2-395, 396)

శూర్పణఖ తనకు జరిగిన పరాభవాన్ని రావణునికి చెబుతూ, "నీవు రాజ్యమదంబున నిన్ను మఱచి, వేగులరయింపకున్న నీవెతలువచ్చె" (భాస్క.అరణ్య - 269)

"దూరస్థులయ్య గాగ్యము

వారులచే గనుట జారచక్షులు రాజుల్

వారని చెప్పగ విసవె వి

వారము దోచునె కుమంత్రి సహితునెందున్" (., - 270)

అని వారుల ప్రాముఖ్యాన్ని గురించి చెప్పింది.

రాముని సేవను గురించి తెలుసుకోవడానికి రాజులు మొదటి సారిగా శత సారణులనే వేగులను పంపాడు. వారు కపటవేషాలతో వానర సేనలో ప్రవేశించారు విభీషణుడు వాళ్ళను గుర్తించి, వనచరులచేత పట్టించి, రాముని దగ్గరకు తెచ్చివలా అంటాడు,

"వీరులు శుకసారణులు

వారలు దశకంట వేగు వారలు కపటా

కారములు పూని మర్మము

లారయు చుండుదురు తిరిగి యభిల జగములన్"

(భాస్క. యుద్ధ - 309)

ఆ మాటలకు శుకసారణులు భయకంపితులైనారు. వేతులు జోడించి,

"దేవా దూతలము దశ

గ్రీవుడు పుత్రైర నిట్లు కృత్రిమ భంగిన్

దేవర సైన్యము చూడం

గా వచ్చిన రాక, తప్పు గలదని పలుకన్" (311)

రాముడు నవ్వుతూ వాళ్ళని క్షమించి విడిచాడు (304 నుంచి 316)

రెండవ సారి శార్దూలాది చారలను పంపాడు. వాళ్లు కూడా విభీషణుని చేత పట్టు పడ్డారు (371) పురంలోని విశేషాలు తెలుసుకోవడానికి రాముడు గూఢవా-
రులను నియమించివట్లు తెలుస్తుంది.

“ఇనకులుడు గూఢవారుల

గనుకొని యీ ప్రియమత్సకాశంబునకుం

జనుదెంచినార లేమే

చినబడి మెనె పురములోన వింతలు మీకున్” (జై.భార 6-24)

నాతో బుట్టవులను, నన్ను, సీతను గురించి పురజనులు మరొక విధంగా మాట్లాడు
కోవడం లేదు గదా! మీరు నత్వాన్ని చెప్పండి అని రాముడు గూఢవారులను
అడిగాడు.

‘రావణుడు దొంగలించిన సీతను తిరిగి తెచ్చుకొని ఏజుకొంటున్న రాముణ్ణి
కాను. నా భార్యను ఏలుకోవడానికి అన్న కజ్జను మాటల్ని చెప్పారు. ఇలా
చారుల వల్ల సేకరించిన పశ్చాత్తిప్యాపాలకు రాజులు విలువనిచ్చే వారని తెలుస్తోంది.
(జై భార, 6-22 నుంచి 29)

మంత్ర బాగు రాయణుడు గూఢవారుల వల్ల పరరాజుల ఏలుబడిలోని
ప్రదేశాలలోని విశేషాలన్ని తెలుసుకోవడం వుంది.

“నానాదేశములకున్

దానటుబడు పంగ జనిన తనవారులలో

ధీనిధి మతి మంతుడనం

గా నొక్కడు వచ్చి సమయకర్తవ్యబుల్”

“నడిపి యుండనే కాంతం చిచ్చిన వాడు నుందన యరయం బోయిన లాట
దేశమందలి విశేషంబు లెఱింగించి” నట్లు తెలుస్తుంది (కే.బా.చ 1-72,73) రాజు
వారులవల్ల అన్యదేశాల వార్తలు వినడాన్ని సింహాసన ద్వాత్రింశిక (4-85) వివ
రించింది.

ఇబ్బంది లేకుండా, రాజు రాజ్యాన్ని పరిపాలించడంలో గూఢవారుల పాత్ర
చాల వుంది.

సేవక నీతి :-

“బ్రాహ్మణులకు రాజులకు, వైశ్యులకు సేవకులు లేకపోతే పనులు సాగవు. కాబట్టి వాళ్ళను సేవించడానికి బ్రహ్మ శూద్ర జాతిని సృష్టించాడట! (స.నీ.స-2-455) మనుజులపై దేవతామయుడని మనువు చెప్పాడు. అందుచేత తెలివైనవాళ్లు అతనిని ఇంకొక విధంగా చూడకుండా సేవించాలి. రాజు బాలుడైనప్పటికీ దైవాంశ సంభూతుడు. అతన్ని మానవునిగా చూడకుండా ఈశ్వరుడని భావించాలి.

(స.నీ.స 2-457, 458)

సేవకులు రాజును భక్తి విశ్వాసాలతో సేవించాలి. రాజు కూడా వాళ్ళని ప్రేమతో ఆదరించాలి. ‘అలిసి, భృత్యుని దయతో ఆదరించిన రాజు అభివృద్ధి చెందుతాడు. (బద్ధి-సేవ-ప్ర-ప.8) ఈ సేవకులలో ఉత్తములు, మధ్యములు, నీచులు అని మూడు విధాలు ఉత్తముడు రాజకార్యాన్ని ఒక్కడే చేస్తాడు, మధ్యముడు తోడు వున్నప్పుడు చేస్తాడు. నీచుడు కార్యాన్ని ఎప్పుడు కూడా మనస్సులో తలపోయడు. అనవసర శూరుడు అత్యుత్తమ భృత్యుడు కపికులోత్తముడు అంజ నేయుడు (భా.పం.యద్ధ-4). రాజుల దగ్గర సేవచేయడం కత్తి మీది సాము. సేవకులు రాజు మనస్తత్వాన్నీ సమయానమయ్యాల్సి తెలుసుకోవడం మంచిది.

హాళికుడు భూమిపై విత్తనాల్ని చల్లి, తరువాత మొక్కల వల్ల ఫలాన్ని పొందినట్లు, సేవకులు రాజు హృదయాన్ని తెలుసుకొని కార్యాన్ని ఫలవంతము చేసుకోవాట! (భా.పం.శం 1-95) రాజులు ఒప్పు కార్యనిమగ్నులు. వాళ్ళ మానసిక స్థితి పరిస్థితులని బట్టి మారుతూ వుంటుంది. అందుకే కావోలు “ దొరల చిత్తం మారునీడ” అనే సామెత వుంది. సేవకులు వాళ్ల మానసిక స్థితిని పసిగట్టి మెలగడం నేర్చుకోవాలి.

“కోప ప్రసాద గుణముల

భూపాలుని యందు దెలిసి బుద్ధి నధికుడై

వాపల విరహిత హృదయుం

డైపెంపున గొలువ, నధికుడగు సేవకుడున్” (భా.పం.శం-1-82)

సేవకుడు ఎలాంటి పరిస్థితిలో కూడా రాజుకు అగ్రహాన్ని కలిగించరాదు. అలా కలిగిస్తే తనంతట తానే అవమానాన్ని పొందడమే, (బద్ధి-సేవ-5)

యోగులకు, యాగాలు చేసిన వాళ్లకు లేని సుగతి రాజు కోసం ప్రాణాలు, విడిచిన గొప్ప సేవకులకు లభిస్తుందట! (స.నీ.స-2-430). జీతాన్ని అశించే రాజుల

గర్గ సేవకులుగా చేరుతారు.

“జీవిత మిచ్చి యాదరము జేసి జతదాననం వివాగ నం
భావన కత్తి నే ధరణి పాలుడు భృత్యుల బోచు నద్దరి
త్రీ విభుప్రస్తుతంబున శరీరమలక్ష్యముగా దలంచుచున్
జీవితమిచ్చు గాయములచే బడు నొండె భటుండు దగ్రతన్
(బై.వేం,పం,తం 1-389)

రాజులను సేవించడంలో ఎలాంటి ఇబ్బందులు ఎదురైనప్పటికీ వాటినిన్ని
నీ నహించడానికి కారణం రాజులు వాళ్ళకు చెల్లించే జీతం.

“కొలిచిన వారల జీతం
బులు వేళలు దప్పకుండ బూర్ణముగానీ
వలయును, వారల ప్రేమము
బలము నృపాలునకు నెల్లపట్లను మిగులన్” (కళా. 7-267)

సేవకులకు సక్యమంగా జీతాలివ్వడం రాజుకు సర్వ విధాల క్షేమం. సేవ
కులకు శక్తి సామర్థ్యాలును బట్టి జీతాలు ఇవ్వాలని ఉక్తినితి పేర్కొంది

“Servents are three kinds-inactive, ordinary and quick.
their wages therefore have to be low, ordinary and high res-
pectively”²

కఠినంగా తిడుతూ తక్కువ జీతాలు ఇస్తూ, తీవ్రంగా శిక్షిస్తూ, అవమా
నిస్తూ వుంటే సేవకులు ఆ రాజు శత్రువుకు తోడ్పడతారు. అంతకాదు రాజు
వాళ్ళపై కోపాన్ని చూపుతూ ప్రసాదు గుణాన్ని చూపకపోతే, అలాంటి రాజును
కొలవడంవల్ల పాపం వస్తుందట! (న.నీ.న. 2-447)

ఒళ్ళు దాచుకోకుండా కష్టపడి పనిచేసే సేవకులను గురించి,

“.... ....భర్త హితము గోరు.”

వారు రేయును బగలును వంచయును
నలనతము లేక యిప్పని యాచరింపు
డిట్టు సేతకు గారణం బిట్టిదగుట.”
దెలియ కుండంగ వలయు నెవ్వలన నొరుడు”

(హరి.పూ.భా. 5-94)

“మంత్రముల నొషధముల నహానుషంపు
జందముల నోపి యుద్యోగమెందుజేయు
నట్టి వారికి ననుకూలమైన ఫలము
నేటపు జూడడు దైవంబు నిక్కమింత” (-95)

అని తన సేవకులతో అంటాడు కంసుడు.

“పనుపడ మారాజు బంపెనిన్ జంప
నిలబరాధీనుల కేలిక మనసు
కొరిది నేపనియైన కోరి కావింప
వలయును గాని కేవల పాపములకు
దలగెద మనరాదు దలగిన యప్పుడె
మే కొన వలయు స్వామి ద్రోహము కని
భీకరంబుగ గిన్న విట్లు వేయటయ ....” (నవ.చ.పుట. 329)

రత్న గోరక్కుని చంపి తమ స్వామి భక్తి పరాయణతను వాటుకున్నారు రాజు సేవకులు.

సేవకులు అంతఃపురంలో జాగ్రత్త గా వెలిగాలి. అంతఃపుర స్త్రీలతో ఎలాంటి అక్రమ సంబంధాలు పెట్టుకోరాదు. ఎక్కడపడితే అక్కడ తమ్మున దగ్గడం, వీదడం, అవలంబడం జేయరాదు. రాజు దగ్గః దర్పంగా తిరగరాదు. రాజుతో పరుషంగా మాట్లాడరాదు.

రాజు—సేవకుల మధ్య సమన్వయం వుండాలి.

“పరివారంబునకును భూ
పరునకు హృదయంబు గలసి ఎర్తింపజగున్
పరివారము నిలిపెడు చో
ధరణీపతి సేరువాడి తానునుపదగున్” (ఉక్తా చ. 1-63)

రాజు చెప్పిన కార్యాన్ని మాడుమాట్లాడకుండా చేసేవాడే ఉత్తమ సేవకుడు.

“ఎత్తటినై నను బతిదన
చిత్తగతిని దగవు మీఱ చెప్పిన పని మా
ఋతర మీఱక వేసిన
సుత్తమ సేవకుడు వాడె యుర్వీరమణా!” (సిం.ద్వా. 11-106)

ఇబ్బంది కలిగించే సేవకులు ఏడు రకాలు. వీళ్లని కష్ట సేవకు లంటారు.

“పనిచిన బోని వాడొకడు, పంచిన దానొకడు బంచు నొక్కరుం,
డను విదిగాదటంచు నెదురాడు, నొక్కం, డొకడొంటి బోవ రా
దను, నొకడప్పు రోగినను, నా పని గాదను నొక్కరుండు, పా
మ్మనగ జలించు నొక్కడు జనాధిప యేడ్చురు గష్ట సేవకుల్”

(సిం.ద్వా. 11-107)

రాజాజ్ఞను సేసినాడు నెరవేర్చాలి. లేకపోతే పాణత్యాగానికైనా సిద్ధపడాలి.
వచ్చిన సుకుమారుణ్ణి తీసుకుపోవడానికీ వచ్చి యమ శివదూతలు పోటీపడ్డారు.

“చత్తుయు వెలుబడుదుము కడు
నొతుము మీచేతనెట్లు నందగవుషముం
ముత్యమిచ్చిన పతి సన్నిధి
సత్తర మెట్టిత్తు మాజ్ఞా యుపహతి బొందన్” (శి.మ. 4-70)

తమ విద్యుక్త ఛర్మాన్ని దృఢసంకల్పం స్పష్టమవుతోంది.

దొవారికుడు (ద్వారపాలకుడు, వైతాళికుడు, కించుకి, ప్రతిహరకాంతలు, సూతమాగధులు, పరివారకుడు) అనే రాజభృత్యుల ప్రసక్తి వుంది. వీళ్లంతా రాజు మందిరాల్లో అంతఃపురాల్లో నియమించబడ్డవారు. ఇక పాలనా వ్యవస్థకు సంబంధించి భటుడు, సేనాపతి, పురోహితుడు, మంత్రి, కరణం, సామంతుడు, మొదలైనవారిని గురించి పేర్కొనబడింది.

1) దొవారికుడు :- రాజభవనంలో ద్వారపాలకుడు. రాజును చూడాలనుకునే వాళ్లు చెప్పిన విషయాన్ని దొవారికుడు రాజుకు చేరవేస్తాడు.

“మకుళిత కరుడై దోవా
రికుడెడునుల్లువబడి ధరిత్రీశ్వర కా
నికగా సాళువముం గొని
యొక నల్లని చెంచు వచ్చియున్నాడనుడన్” (సిం.ద్వా. 8-7)

నాసికేతుడు తాను వచ్చిన విషయాన్ని,

“దొవారికునకు జెప్పిన
నా వివరము జిత్రగుప్తుకాతడు చెప్పన్

చూచినుత నాసికేతును

రావించెను లోనికతడు రయమున వచ్చెన్" (నాసి పా. 3-35);

రాజు అనుమతితోనే దొవారికుడు సందర్శకులను లోపలికి పంపుతాడు.

రాజు ద్వారాన్ని విడువకుండా సంరక్షించే వాళ్ళకి అన్ని భయాలు సరిస్తాయి. పాపాలు తొలగుతాయి. సంపద, తేజం, యశం ఒనకూడుతాయట! (రుక్మా.వ. 3-42)

వైతాళికులు:- రాజును వేకువ జామునే నిద్రలేపడానికి గీతాల్ని అలపించేవాళ్ళు. ప్రాతఃకాలంలో వైతాళికులు మేల్కొలుపు గీతాలు అలపిస్తారు. మధ్యాహ్నం. సంధ్యా సమయాల్లో ఇలాంటి గీతాలు అలపించడం వుంది. (శృంగై 8-3, 18. 91, 92)

కంచుకి:- అంతఃపురపు కావలి రాజుకి అవసరమైన వాళ్ళను పిలుచుకొని రావడం, రాజు బయటికి బయలుదేరేటప్పుడు అందర్ని చక్కకు తొలగించడం మొదలైన పనులు చేస్తాడు.

"కంచుకి నొక్కనిం బిలివి గ్రక్కుననేగి ప్రధానుదోడి
తెమ్మంచుననుజ్జ యచ్చిన దదాజ్జ శిరంబున దాల్చివేగమే
తెంచి.... ...." (చె బ పు 1-166)

సూతమాగధులు:- రాజులను పొగడడానికి నియమించబడ్డ వాళ్ళు వీళ్ళనే స్త్రీ పాఠకులని అంటారు. వృథు చక్రవర్తి భూలోకంలో అన్నివిధాల పీడిలూ తొలగి పోవడానికి యజ్ఞయాగదులు చేశాడు. "అక్రతు హేమమ సూత్ర సుత్యాహుతుల" వల్ల ఇద్దరు శిశవులు పుట్టారు. వారే సూత మాగధులు (అం.వి.పు. 2-14), వీళ్ళు సౌకుమార్యాన్ని, సౌంధ్యాలను, వాగ్విలాసాన్ని కోమల కళాన్ని చూచి ముని సంఘం వాళ్ళతో నేటి సుందరీ మీద ఈ రాజును (వృథు చక్రవర్తిని) పొగడమని చెప్పారు.

అని సూత మాగధులకును
ఘనతర వాగ్విభవ మహిమగలిగింపగన
మ్మును తెల్లనుచిని ప్రమదం
బున బొందగ వారా రాజు బొగిడిరి గరిమన్

(అం.వి.పు. 2-151)

వాళ్ళ పొగడ్తలకు అనుకూలంగా రాజు ప్రవర్తించాడు.

వంది జనంబులు లోకము
 లందు నవిదితవర కడ్ములగు భూపతులన్
 నందించుట వశ్యం బై
 నందగదు నుతింప శిశుజనంబుల పగిదిన్ (భాగ. 4-448)

వృథు చక్కవర్తి వంధి మాగధులతో అంటాడు.

స కత్తెలు :- ప్రభువు తాంబూలం వేసుకునేటప్పుడు అకు మడపులు
 పిస్తూ ఎల్లప్పుడు తాంబూల పేటికను పట్టుకునే వాళ్లను అడవకాళ్లు, అడవ
 లు అని అంటారు.

"కృష్ణదేవరాయల వారు తమ వద్ద అడవకాళ్ళుగా ఉండే నమ్మకస్తులకు
 కలాధిపత్యం ఇవ్వడం ప్రారంభించారు. క్రీ.శ. 1529కి ముందు విశ్వనాథ
 సకుడనే ఉద్యోగి కృష్ణదేవరాయల వద్ద అడవంగా ఉండేవాడు."⁹

సభ :- రాజసభను కొలువు కూటం, పేరోలిగం అనికూడా అంటారు. ఈ
 బు రాజధానిలో వుంటాయి, రాజ్యానికి సంబంధించిన సమస్యల్ని రాజుకు
 సభలో విన్నవించుకోవచ్చు, ప్రజల కష్టాలు, నష్టాలు అన్ని ఇక్కడే వినిపిం
 గు వుంటుంది. సామంతుల్ని, దండనాయకుల్ని, మండలాధికారుల్ని ఈసభకు
 పిలిచి వారి ప్రవర్తనపై ప్రభువులు సంజాయిషీ అడిగేవారు. వారికి బహుమతు
 నా, కప్పం తీసుకున్నా ఈ సభలోనే జరిగేది. న్యాయనిర్ణయాలు, శిక్షలు
 పైసలవన్నీ ఇక్కడే పరిశీలించబడేవి, ఇక్కడి నుంచే రాజు తన ఆజ్ఞను జారీ
 చేసేవాడు, రాజకీయ సమస్యలతో పాటు విద్యావిద్యార్థులు కూడా ఈ సభలో
 పాల్గొనేవారు. అయితే మంత్రాంగం మూత్రం ప్రత్యేక రహస్య స్థలాల్లో
 పనిచేసేవారు.

ఈ సభ రెండు విధాలుగా వుండేదని తెలుస్తోంది. ఒకటి సమితి, రెండు
 వేదకాలంలో సమితి అనేది ప్రధాన పాత్ర వహించినట్లు తెలుస్తుంది. సమితి
 వీ సమావేశం కావడం అని అర్థం. ప్రజలందరు జాతీయ సమావేశం కావ
 న సమితి అనవచ్చు, "రాజును ఎన్నుకోవడానికి ప్రజలందరు సమావేశం
 వ్యవారు."¹⁰ రాజతంత్రానికి సమితి ఎక్కువ అనుకూలంగా ఉండేది.

సమితికి యద్ధ క్షేత్రమని కూడా అర్థమున్నట్లు క శ్య పు ని ఋక్కు
 ంది.¹¹

సభాపతి ఇద్దరు కుమార్తెలలో సభ అనేది సమితికి సోదరి అంటుంది
అధ్యక్షవేదం చెబుతుంది.¹² (Sabbha means, lit, a body of men
shinning together) మంత్రులు, అంతరంగికులు, సామంతరాజులు, పురో
హితులతో సభలు నిర్వహించబడేవి.

రాజసభ వర్ణనలు

“హితబంధు జన పురోహితవయం చోకవంక
మత్తమ క్షత్రియు లొక్క వంక
కవి గాయకరి మాగధ సంఖ్య లొక వంక
నుడు రాజవిభాష్య లొక్క వంక
వేద వేదాంగ కోవిద విప్రులొక వంక
సూరిత శ్రీమంతు లొక్క వంక
రణ సముద్భుట వీర రాహుత్తు లొక వంక
నురు మంత్రి సామంతు లొక్క వంక

జతురు లొకవంక నకల శాస్త్ర ప్రవీణ
హృదయు లొక వంక గొలువ సమిద్ధ మహిమ
బరగు రుక్మాంగద క్షీణిపాలు కడికు
నరుగు దెంచిరి శుక శానశాది మునులు (రుక్మా.చ, 1-79)

పాండ్యరాజు ఇలా కొలుపు తీరి వున్నాడు.

“అ రాజు మూడు మెట్లు గల, ఉన్నతమైన, విశాలమైన, వివిధ విశ్రాంతి
విక్రించిన కొలుపు కూటంలోని పెద్ద తీవాపిపై వున్న గద్దె మీద కూర్చున్నాడు.
ఆ తీవాపిపై అతని చుట్టు జటాధారులై పులితోలు ఉత్తరీయంగా ధరించిన వృద్ధ
వైపులు కూర్చున్నారు. రాజు ముత్తెపు పేరులతో వాటి మధ్య లెక్కలేవి రుద్రాక్ష
లను ధరించాడు, నుదుటిపై అంటించిన విబూతి గాలికి రాలుతోంది. అతని
నే తాలు విశాలంగా వున్నాయి. అయిన ఒక గుండ్రని దిండుపై మోతేతిని నంది
శిర ప్రతిమను చెక్కిన వుంగరంతో చేతితో గండస్థలాన్ని ఊసుకొని వున్నాడు.
చెవులకు బంగారం చుట్టిన చిన్న రుద్రాక్షల అంటుజోడు మెరుసులై తెల్లని
పొగాను ధరించి దానిపైకి వచ్చే విధంగా దుప్పటి కప్పుకొన్నాడు. అతని ప్రక్కన
ఒక శ్రీ అడపాన్ని, పదునైన కత్తిని బేతపట్టుకొని వుంది. పట్టుబడేవి వింజామర

వీసోంది. (అము 4-58) ఈ రాజ సభలను గురించి కువలయాశ్వ చరిత్ర (2-9), నాసికేతోపాఖ్యానం (2-125) కృష్ణరాయ విజయం (1-61) మొల్ల రామాయణం (బాల. 45) విపులంగా రో. న్నాయి. శ్రీలు కూడా రాజసభా కార్యకలాపాలలో పాలుపంచుకునే వాళ్లు. తంజనాయకి అనే ఆమె సభలో మాట్లాడింది.

“సభల మాటాడెనా చల్లగా బన్నీరు
విలికిన రేవను జెలుపు మీటు” (రా.సాం, 1-20)

కుంతి, గాంధారి, పురుషులతో సమానంగా రాజసభలో కూర్చున్నారు. (భార.శాం. 1-371)

రాజు - అజ్ఞాపాలన :-

ప్రజలకు తగిన అజ్ఞలను జారీ చేయలేని రాజు గోడపై రాసిన విశ్రాంతిలాంటివాడు. రాజు అన్నదమ్ములకు, కొడుకులకు, గురుజనానికి, బంధువులకు, ప్రధానులకు సంపదలు ఇవ్వవచ్చు. “అజ్ఞా పోతీదురా” తన అజ్ఞను మీరితే వీళ్లందరినీ కూడా శత్రువులుగా పరిగణించి, కోపాన్ని చూపించాలి.

“భూతలపతి వితతాజ్ఞా
జ్యోతి ప్రవర్తింపకున్న సూర్యాగ్ని శశి
జ్యోతులు వెలగవు గాన వి
వేతనముం బొంది సృష్టి చీకటిగాదే?”

ఇది రాజాజ్ఞను పరాకాష్ఠ.

నిరంతర సుఖానుభవాలు, అతిశయవిభవాలు అనే రాజ్య ఫలాలు రాజుకు అజ్ఞవల్లనే లభిస్తాయి. పొలంలోకి పశువులు రాకుండా చుట్టు కంచెవేసి, ఆ పొలం సమృద్ధిగా పండిన తరువాత, కాళ్ళతో నుటిపి ధాన్యాన్ని ఎలా పొందుతామో, తన అజ్ఞతో ప్రజల నుంచి కప్పం, కానుకలు పొందాలి. పశువును పులిగాను, పులిని పశువుగాను చేయుడానికి రాజుకు అజ్ఞా బలమే ఉపకరిస్తుంది, రాజు వేత మన్ననలు పొందినవాడు మొగ సింహం, మన్ననలు పొందలేనివాడు అడ సింహం. బలవంతుడి అండతో బలహీనుడు కూడా బలవంతుడనుకుంటాడు - మన్మథుడి చేతిలో పుష్పాలు కూడా బాణాలయినట్లు.

దండనలేకుంటే మత్స్య న్యాయం ప్రజల ప్రజలు ఒకరి నొకరు దించుకుంటారు, పర్యాశ్రమ ధర్మాలు నశిస్తాయి, దండి, చని రాజుకు రాజ్యం ఏర్పడిదు.

వంగవకులను దుర్మాఘులను రాజు శిక్షించాలి. తప్పుచేస్తే భార్యనైనా శిక్షించాలి.”
(స నీ.స. 1-77 నుంచి 91)

రాజు - ప్రజాపాలన, ప్రజా సంబంధాలు :-

రాజు 'అత్య సంపద్యరయుతు'డై 'లోకవర్తన విసుడై' తిరుగుతుంటే సమస్త లోకం తండ్రి వున్న ప్రజలలాగ అత్యంత సుఖంగా వుంటుంది. 'నృప జన చోరాయత్తము' నృపవల్లభ రాజలోభ నిజహేతువులున్' భూమికి రాజ్యానికి భయాన్ని కలిగిస్తాయి. ప్రజలకు కృమంగా రాజుకు అపదల్ని తెచ్చిపెడతాయి. న్యాయపాలకుడైన రాజు తాను పాటిస్తూ తన ప్రజలు ధర్మరూపాలతో ప్రవర్తిస్తేటట్లు చేస్తాడు. రాజు అన్యాయంగా పాలిస్తే అన్నిటినీ నాశనం చేసిన వాడవుతాడు. ప్రజల జీవనాన్ని పట్టించుకోని రాజుకు రాజ్య సుఖం కలగదు వారికి మేలుచేస్తే కీర్తి, కీడుచేస్తే అపకీర్తి కలుగుతాయి. వాగ్విత్తాదులు (కవి, గమకి, వాది, వాగ్వి, వంది మాగధులు) రాజుకు అత్య సంపదలు, అలాంటి సంపదాత్ముడైన రాజును కలిగిన ప్రజలు ఇంద్రుని అశ్రయించి జీవించే దేవతల వలె విశేషంగా అభివృద్ధి చెందుతారు. రాజు ప్రజలందరినీ పశుబుద్ధితో రక్షిస్తే, ప్రజలు రాజుకు ఆర్థవృద్ధిని, భూమిని వివిధ విధాల సమకూరుస్తారు 'రాజభివృద్ధి కంటే జనరక్షయే' శిత్తమమైంది. మంచి రక్షణ లేక చెడిపోతుంటే ప్రజలు రాజుకు అభివృద్ధిని సమకూర్చలేరు. కోశసేకరణకు వివిధ మార్గాలుండగా రాజు కేవలం కాపులనే ఒక వర్గం ప్రజలను పీడిస్తే సంపదలు పొందలేడు. రాజు ఇంద్రుడిలా తన భూ ప్రజలను రక్షించాలి. అలా చేయకుంటే ఎండిపోయిన సరస్సును వదలి వెళ్ళిపోయే పక్షుల వలె ప్రజలు రాజును వదలి పోతారు. నీతితో ప్రజల్ని పాలించిన రాజే "శిత్తమ యానములు ఘన విత్తములు రత్న ధాన్యవిత్తులు" పొందుతాడు. పాదులు చేసి, నీరుపోసి, పూలతీగల్ని కాపాడి పెంచి పెద్ద చేసిన పనపాటకుడిగా రాజు ఫలాన్ని ఆశించక నీతితో భూ ప్రజల్ని రక్షించి అభివృద్ధికి తేవాలి. రాజుకు ప్రజలే భాండాగారం. వాళ్ళని ప్రతి నిమిషం జాగ్రత్తగా రక్షించాలి. రాజు ప్రజల్ని తల్లి పెంచినట్లు పెంచితే ప్రజలు రాజును "పెద్దవారైన కొడుకులు తల్లిని పెంచినట్లు" పెంచుతారు, అతి క్షూరంగా అతి సౌమ్యంగా కాకుండా సాధారణ రీతిలో రాజనీతి పారగుడై ప్రజల్ని పాలించాలి. అపదలలో వున్న ప్రజలకు సహాయం చేసి కాపాడాలి. రాజుకు రాజ్యమే కుటుంబం. ప్రజల్ని బాగా రక్షించకుండా, మిక్కిలి ఆశతో అధర్మంగా వారివద్ద నుంచి సంపదల్ని (పన్నులు మొదలైన రూపాల్లో) దోచుకునే రాజు ధాన్యం కుప్ప కాల్చిపోతుంటే అందులో పేలాల్ని వెదికి తినే మూఢుడు. రాజ్యం (ప్రజలు) చెడితే రాజు చెడతాడు. రాజు చెడితే రాజ్యం చెడుతుంది. రాజ్యం రాజు కాపడి కుండల

గా వుండాలి. విరకాలఁ నుంచి పెంచిన వృక్షాలు, పశువులు తమ కాలానికి
లాలు, పాలు ఇస్తాయి. అలాగే రాజు ప్రజల్ని కాపాడితే తరువాత ప్రజలు
రాజుకు తగిన పలాన్ని ఇస్తారు. రాజులు ప్రజాపాలన కల్గి వద్దతి కలుగుతుంది.
సంపదలు చేరతాయి. ప్రజల్ని పీడిస్తే ధర్మక్షయం, ధనహాని, అపజయం కలుగు
యి. రైతులకంటే రాజు ఉదారంగా ప్రవర్తించాలి రాజు బంధుహినులకు
ప్రబంధువుగా, నేత్ర హినులకు నేత్రాలుగా నిలవాలి. ప్రజల్ని కన్న తల్లిదం
పలాగా చూడాలి. తన రాజ్య ప్రజల్ని బాధించే కంటకల్ని శోధించనివాడు.
త్యువుల్ని జయించిన బలం వృథా అవుతుంది. రాజు తానే స్వయంగా ప్రజల్ని
పాడాలి. అపని అన్యుల చేతికిస్తే అతని సొమ్ముతిని చెరచడానికి వ్యయిత్తిస్తారు.
సింగలు, దుర్మార్గుల బారి నుంచి ప్రజల్ని రక్షించడానికి రాజేదిక్కు.

ప్రజా పీడినచేసే రాజు యొక్క ప్రాణం, వంశం, న పదలలో ఏదో ఒకటి
ప్రజల శోకాగ్నిలో తగులుకొని బూడిదకాక తప్పదు. ఇతరుల వల్ల అపదలకు
రిఅవుతున్న ప్రజల్ని రక్షించలేని రాజు, రాజుకాడు. జగతిలో పుట్టిన యముడు.
తువులవల్ల బాధ పడకుండా రక్షించడానికి రాజు లేకుంటే ప్రజలు సముద్రంలో
వికుడు లేని నావలాగా, అవస్థలు పడతారు. బలవంతుడైన రాజు నీతిమంతుడు
కుంటే చిలువడిన నావలాగా, పతనమవుతాడు ప్రజారక్షణ చేయలేని రాజును
ంటనే పదలివేయాలి.

ధర్మ పరిపాలకుడు అభివృద్ధి చెంది ప్రకాశిస్తే అధర్మ పాలకుడు పతనమవు
డు ప్రజల్ని పీడించి కూడ పెట్టిన ధనం వ్యయ మవుతుంది. ప్రజలు, ధనం
కుండా కేవలం భుజబలంతో రాజు నిలవలేడు. (ధనం కోసం సింహంవలె ప్రజ
పై పడి వారిని వధిస్తే అతనికి తృప్తి కలగవచ్చుకాని పాలించడానికి అతనికి
జ్యం వుండదు.) (స.సీ.న. 1-92 నుంచి 124)

“సొమ్మున కొడయలు మీరా

జ్యమ్మున కుంగర్ర తీర్చి యంచిత కల్యా

ణమ్ములకు ప్రసర్త చులరు

మిమ్మలరించుటయె యెల్లమేలును నాకున్ (హరి.ఉ.భా. 4-242)

రాజు అహంకారాన్ని వదిలి, వీరి సామంతాదులకు, తక్కిన దొరలకు,
ప్రజాసేవాన్ని వీలా మచ్చికతో చూడాలి చెప్పి. సంపదల్ని ఒక్కడే అనుభవించక
ందరికీ భాగం కల్పించి, రాజ్యరక్షణావసరం అందరూ ఆ రాజ్యం తమదని
వించి రక్షించేలా చేయాలి.

రాజు-ప్రజా సంబంధాలు: రాజు ప్రజలతో సత్సంబంధాలు పెట్టుకోకపోతే రాజ్య పాలనా నిర్వహణలో ఇబ్బంది పడతాడు. రాజ్యోత్పత్తిని గురించి పవరించే అన్ని సిద్ధాంతాలూ రాజు ప్రజా సంరక్షణకై అనిర్భవింపాడని పేర్కొన్నాయి. తమ అభ్యున్నతి కోసం కృషి చేయడానికి పాటుపడే రాజుకు ప్రజలు అన్ని విధాల సహకరించాలి. రాజు మూర్ఖుడైతే వ్యూహాల అలాగే తయారవుతాడు. 'యదా రాజా తథా ప్రజా' అనే నానుడి నిజమవుతుంది.

"రాజునకు బ్రజ శరీరము
రాజు ప్రజకు నాత్మగాన రాజుం బ్రజయున్
రాజోత్తమ! యన్యోన్య వి
రాజితులై యండవలయు రక్షార్చనలన్" (భార, శాం. 2-274)

రాజు-ప్రజల మధ్య ఉండాలైన అన్యోన్య సత్సంబంధాలు పేర్కొనబడ్డాయి. పన్నుల వసూలు చేయడానికి రాజు ప్రజల్ని బాధించరాదు. ప్రజలకు ఎలాంటి భారం లేకుండా రాజు పన్నుల్ని విధించాలి.

"ఎనిమిది నెలలును సల్లన
దనకరముల భూరసంబు దలుగంగొను భా
సుని క్రియ సూక్ష్మోపాయం
బన దరి గొనఁజయు నృపతి భూప్రజ చేతన్"

(మా. పు. 3-136)

ప్రజారంజకుడైన రాజుకు ఎలాంటి అపదలు సంభవించినా ప్రజలు తమ సహకారాన్ని మనస్ఫూర్తిగా అందిస్తారు. రాజుకు సంభవించిన అపదల్ని గురించి విచారిస్తారు.

హరిశ్చంద్రుడు విశ్వామిత్రుని తన రాజ్యాన్ని అంతటిని ఇచ్చి తన కుటుంబంతో కలిసి వెలిపోతుంటే అది తెలిసి పురజనులు "మీద మిన్ను విటిగి కూలిన యట్టి కరణి గుండెలవిసి" (మా. పు. 1-175 నుంచి 182) దీనంగా రోదిస్తారు.

"ధరణీశ్వరులకు ధర్మం
బరయంగా బ్రజలయారి యణచుటయె కదా
ధరణీశ్వర! యే మార్పు
బరి తాపము బొంద జనుట పాడియె నీకున్" (మా. పు. 1-179)

కొబట్టి మమ్మల్ని వదలి ఎక్కడికీ వెళ్లవద్దని ప్రజలు పరిపరివిధాల ప్రార్థించ

డాన్ని బట్టి రాజైన హరిశ్చంద్రుని పట్ల ప్రజలకున్న ప్రగాఢమైన అభిమానం అభిక్తమవుతోంది.

రాజు ప్రజా సంబంధాలు గురించి ఇలా వుంది :-

రాజ్య వర్తన భూపతి రాజ్యభారాన్ని కుమారునికి అప్పగించి తపస్సు చేసు చడానికి అడవికి బయలుదేరాడు. ప్రజలు అతన్ని వారించారు. ప్రజల్ని పాలించే క్షంలో పదహారవపాలు నీవు అడవిలో చేయబోవు తపస్సు ఉండదని చెప్పారు. మును పైబడం చేత తాను రాజ్యపాలన చేయులేనని కృతాంతుని దూతలు వచ్చే కి తపస్సు చేస్తూ కాలం గడుపుశానని వారితో చెప్పాడు. అయినా ప్రజలు తని ఏక కింకరతో ప్రార్థించారు. రాజు తన ప్రయత్నాన్ని మానుకొలేదు. మి చేయడానికి దిక్కుతోచని ప్రజలు రాజ్యవర్తనను ఆయుర్వృద్ధికై సూర్యుని రాధించారు, బ్రాహ్మణులు కూడా ఆందులో పాలు పంచుకున్నారు. వారి క్తికి మెచ్చి సూర్యుడు ప్రత్యక్షమైనాడు. ప్రజలందరూ భక్తితో మోకరిల్లి ఇలా ప్నారు.

“ముదియక సంతత విజయా

స్వదుడై సుఖలీల నీప్రసాదమున భువిం

బదివేల సంవత్సరంబులు

బృదుకంగా వలయు మాన్యపాలుడు తరుణి!” (మా.పు. 7-165)

అని కోరారు. సూర్యుడు వాళ్ళుకోరిన వరాన్ని ఇచ్చి ఆదృశ్యమైనాడు. ఆ యాన్ని మానిని అనే స్త్రీ రాజ్యవర్తనను చెబితే అతడు సంతోష పడకుండా ిభించాడు.

“పౌరులు భృత్యులు నాకుప

కారం బొనరించి యుండగా నక్కట ! నే

వారలకు మే లొనర్చక

యూరక భోగముల దగిలి యుండం దగునే?” (మా.పు 7-172)

అని అమెతో అన్నాడు. అంతేకాదు తన ప్రజలు, భృత్యులు పుత్రపాత్రులు డా పదివేల సంవత్సరాలు బదకడానికి వరాన్ని పొందడానికై సూర్యుని ించి తపస్సుచేసి వరాన్ని కూడా పొందాడు. ఇలా ప్రజలు రాజు కోసం, రాజు జల కోసం తపస్సు చేసి సూర్యుని నుంచి వరాల్ని పొందడానికి కారణం రాజుకు జలకు మధ్య ఉండే అత్యంత ప్రీతిపాత్రమైన సంబంధాలే.

ప్రజలకు ఎలాంటి ఇబ్బందులు వచ్చినా వాటిని రాజు స్వయంగా తొలగించాలి. "తమ పంటల్ని నాశనం చేసూ తమను బాధిస్తున్న క్రూర మృగాల తాకిడికి తాళలేక పుర ప్రజలందరూ సహవేశమై రాజును దర్శించి, అతనికి 'చక్క జాగిలి' మొక్కి హస్తములు మొగిచి,

"అవధరింపుము రుక్మాంగ దావ నీశ !

నీవు రాజ్యంబు సేయంగ నేటిదాక

వల్లనై యున్న మీ పదాబ్జముల నీడ

బ్రతికి యుంటిమి పిన్న పాపలము మేము" (రుక్మా.చ. 3-7)

అంటూ తమకు క్రూర మృగాల వల్ల వచ్చిన అపదల్ని ఏకరువుపెట్టారు. అకూర మృగాన్ని వేటాడితమ అపదల్ని తొలగించకపోతే ఈ వ్యవసాయాన్ని వదలి ఎక్కడికైనా వలస పోతామని చెప్పారు.

"భయమున భూప్యజలాడిన మాటలు

పార్థివశేఖ జుడా దరణన్

గయికొని యేల విభారము నే గలు

గన్ మృగ కోటుల ద్రుంచెదనే

భయమును వద్దు సుఖంబున నిండుల

పట్టు నుండు డటంచు మహా

దయనిగుడన్ ప్రజనంపి విభుండు ప్ర

తాపమెలర్పగ నక్షణమే ...." (రుక్మా.చ. 3-13)

వేటకు ప్రియాణం అవుతూ రాజ్యాన్ని కుమారునికి అప్పగించాడు.

ఇలా ప్రిజల బాదల్ని భయాన్ని తొలగించడానికి నిరాలస్యంగా రాజు భాధ్యత తీసుకోవడం చేత రాజుకు ప్రజలకు వున్న సత్సంబంధాల్ని అంచనా వేయవచ్చు.

రాజ్య ఆర్థిక పాలన - రాజ్యానికి అవసరమైన సప్తాంగాలలో 'కోశం' కూడా ప్రధానమైంది. ఇంతకు ముందే (రెండవ అధ్యాయంలో) వివరించబడింది.

రాజు తన రాజ్యపాలన విషయంలో ఎలాంటి చిక్కులు లేకుండా ఉండాలంటే ఆర్థిక విషయంలో జాగ్రత్త వహించాలి,

అలి ప్యావీన భారతదేశ చరిత్రలో ప్రిజలు స్వచ్ఛందంగా ఇచ్చే కానుకల పైన రాజ్యపాలన ఆధారపడి ఉండేది. కాలక్రమేణా రాజ్యం స్థిరపడగా కొన్ని

స్వకారం విచ్ఛిన్నంగా ప్రజలు కానుకలు చెల్లించడం అవసరమైంది ¹³ యొక్క ఆదాయం పలు వనరుల ద్వారా సమకూరుతుంది. రాజ్యం తొలి ప్రజలపై పన్నుల భారం ఏమాత్రం ఉండేదికాదు, కాలక్రమేణ రాజ్యంలో బట్టి ఈ పన్నులు భారం ప్రజలపై పడింది.

రాజ్యానికి ముఖ్య ఆదాయం పన్నులు. రైతుల నుంచి పన్నులు వసూలు చేయడం తరువాత కాలాలలో వాణిజ్యపరులు, ఇతర వృత్తులకు సంబంధించిన దగ్గర నుంచి పన్నులు వసూలుచేశారు. కొంత మంది అవినీతి పాలకుల నుంచి ఈ పన్నుల స్వరూపం వికృత రూపం ధరించింది. ఇలాంటి పన్నులు తానికి నిరంతర యుద్ధాలు జరగడం కూడా ఒక కారణంగా చెప్పవచ్చు. అనంతపురి ప్రబలి రాజ్యపాలకులను హత్యలు చేయడం కూడా భారత చిత్తలో కనబడుతుంది. చంద్రగుప్త మౌర్యుని కాలంవాటి అర్థిక వ్యవస్థ బాణాకూర్పుని అర్థశాస్త్రం చెబుతోంది. ¹⁴ రాజ్యం ఆదాయాన్ని ఆతడు రెండు గా వర్గీకరించాడు. మొదటి వర్గీకరణ ప్రకారం రాజ్యం ఆదాయాన్ని ఏడు వ శాతం నుంచి సేకరించడం జరిగేది. అవి 1) రాజధాని (The Capital) దేశ ఇతర భాగాలు (The Country Parts) 3) గనులు (Mines) ప్రభుత్వ కార్యకలాపాలు (Public works) 5) అడవులు (Forests) రవులు మేపే భూములు (పచ్చిక బయళ్లు) (Pasture lands) 7) వాణిజ్య రులు (Trade routes) రెండవ వర్గీకరణలో పన్నుల విధింపువల్ల వచ్చే 50 పన్నులు విధించకుండా వచ్చే ఆదాయం అని పేర్కొంది.

అర్థిక వ్యవస్థను మెరుగు పరచడానికి దేశాభివృద్ధిని సాధించడానికి రాజులు, పెరువులు త్రవ్వింది వ్యవసాయాన్ని అభివృద్ధి చేయాలి. గనులు పన్నాయో పరిశోధించి వాటిని ఉపయోగంలోకి తేవాలి, ఆదాయ వ్యయా కమబద్ధం చేయాలి. ఆదాయం కంటే వ్యయం ఎక్కువైతే ఆరాజ్య అర్థిక విచ్ఛిన్నం అవుతుంది.

అశ్వమేధ యాగాన్ని చేయమని వ్యాసుడు ధర్మరాజుకు సలహా ఇచ్చాడు. గ నిర్వహణకు అవసరమైన ధన వ్యయాన్ని ప్రజలపై వేస్తే వాళ్లు దాషిస్తా ధర్మరాజు వ్యాసునితో అంటాడు. (జై.భార. 1-64).

సూచన:- అదిమానవుడు తనకు జరిగిన అన్యాయానికి బల ప్రయోగంతో తీర్చుకునే వాడు. రక్తానికి రక్తం అనేది అనాటి న్యాయం. కాలక్రమేణ సమా

జంలో మాడ్చులు వచ్చాయి. ఇలాంటి అటవిక న్యాయాన్ని క్రమబద్ధం చేయడానికి ప్రయత్నం జరిగింది, ఇప్పటికీ వివిధ దేశాలు రకరకాలైన శిక్షల్ని పాటిస్తున్నాయి. ప్రజాస్వామ్య దేశాలు ఒక విధంగానూ, తదితర దేశాలు ఇంకో విధంగానూ వీటిని అమలు చేస్తున్నాయి. ఈ దేశాల మధ్య భిన్నతం కనబడుతుంది.

“వేదగ్రంథాలు హిందూ ధర్మానికి పరమ పవిత్రమైన పుస్తాదులు”¹⁵ వేదాలలో పృస్తుతింపబడ్డ వివాహ సంస్కారం, దత్త స్వీకారం, వారసత్వం, స్త్రీ ధనం మొదలైన విషయాలు న్యాయ శాస్త్ర విషయ సామగ్రికి ఆధారాలు.

“.... ....

ధర్మంబు పెంపొంద ధరనేలు రాజు

తప్పు విచారించి దానికి దగిన

చొప్పున దండించి శుభమున బొందు” (నవ.చరి.పుట - 82)

ధర్మాన్ని న్యాయమనే అర్థంలో ఉపయోగించారు. సత్యం దానికి ఆధారమని కొటిల్చుడు అంటాడు.¹⁶ ధర్మానికి, న్యాయానికి ఎడ్గర్ టన్ ఇచ్చిన నిర్వచనాన్ని గమనించాలి.

Dharma is propriety, Socially approved conduct, in relation to one's fellowmen or to other living beings (animals or superhuman powers). Law, Social usage, Morality, and most of what we ordinarily mean by religion, all fall under this head.”¹⁷

“సూత్రకారులలో మొదటి వాడగు గౌతముడు వ్యవహారమును ‘దేనియని బద్ధన’ ‘దణ్ణనిబద్ధన’ అని వర్గీకరించెను. ‘దేనియనిబద్ధన ధన మూలమైనది. దండ నిబద్ధన హింసామూలమైనది. మానవుల కామక్రోధములచే అవశ్యకమైనది. ఈ వర్గీకరణములలో నేడు సివిల్, క్రిమినల్ న్యాయపాలనల మధ్య గల భేదమే సూక్ష్మముగ గోచరించును.”¹⁸

రాజు ప్రజల్ని న్యాయంగా పాలించాలి.

“న్యాయమున బ్రజల చెనిచిన

బాయక సిరినొందు భూమి పశ్చియతనీ నా

దాయంబులేని తటి దమ

శ్రీయిడి ప్రజ రాజబ్యోమ వెలగు సురతిలోన్” (రుక్మా, చ. 3-25)

“ఏయే కట్టడ లెవ్వరి

కాయా కట్టడలు దప్ప కధిపతి ప్రజలన్

నా యమున బోవ వలయు గృ

పాయుతుడై తస్కరాది బాధలుడుపుమన్” (కళా. 7-268)

సూధిపతి:- రాజు యొక్క ముఖ్యకర్తవ్యం న్యాయ విచారణ. ఇందులో

ఈ అత్యున్నత అధికారాలు వుండేవి. న్యాయాన్ని నిర్ణయించడానికి, శిక్ష అమలు చేయడానికి రాజుకు సంపూర్ణ అధికారం వుండేది. రాజ్యంలో ముఖ్య సూధిపతి రాజు. ఇతర పాలనా వ్యవహారాలన్నీ అన్ని విధాల నేరాలను రించడానికి రాజుకు సాధ్యపడదు. కాబట్టి రాజు న్యాయ విచారణకు ప్రత్యేక కారులను నియమించాలి.

వేదశాస్త్ర పారంగతులు, ఆత్మ నిగ్రహం వున్నవాళ్లు, ఉన్నత వంశ సంకులు, నిష్పక్షపాతులు, తొందరపాటులెని వాళ్లు, శాంతిపరులు పునర్జన్మపై హాన్ని వున్నవాళ్లు, మతపరమైన ఆలోచనలు కలిగిన వాళ్లు, చురుకైన వాళ్లు, హెజనం లేకుండా కోపపడని వాళ్లు. అయిన బ్రాహ్మణులను న్యాయసహాయకుగా నియమించాలి. ఒకవేళ అలాంటివాళ్లు అభివ్యక్తితో ధర్మ శాస్త్రాల్ని తెలిస్తే త్రివిధములను, లేక వైశ్యులను నియమించాలి. శూద్రులను తిరస్కరించాలి”¹⁹

కొటిఱ్యడు న్యాయవిచారణకు అధిపతులుగా ధర్మస్తులను పేర్కొన్నాడు. ఇంకా మంత్రికి వుండే అర్హతలుండాలని అంటాడు.²⁰ ధర్మస్తులంటే ఈనాటి సూధిపతులతో సమానం. ధర్మశాస్త్ర గ్రంథాలలో ఈ పేరు కనబడదు. కి ప్రతిగా ప్రాధ్వీకులు, అనేపేరు ప్రచారంలో వుండేది. ప్రతి న్యాయస్థానం ను ముగ్గురు ధర్మస్తులు కలసి న్యాయాన్ని నిర్ణయించే వాళ్లు. వీళ్లు తీర్పుపై తిమ విచారణ చేయడానికి రాజుకే అధికారాలు వుండేవి. శుక్రగీతిని అనుసరించి ముగ్గురు, ఐదుగురు లేక ఏడుగురు న్యాయాధిపతులుండాలి

సూధిపతి:- సాధారణంగా రాజు సభలలోనే న్యాయవిచారణ జరిగేది.

రాత్రుల పదవికి అర్హులైన ముగ్గురు ధర్మస్తులు జనపద సందులలోను సంగ్రహములలోను ద్రోణముఖములలోను సానీయములలోను వ్యవహారములకు బంధించిన వివాదములను విచారణ చేయవలెను.”²¹ అని కొటిఱ్యడు పేర్కొన్నాడు. దీన్నిబట్టి రాజధానిలో! పధాన స్థలాల్లో ముఖ్య పట్టణాలలో, గ్రామాలలో న్యాయ విచారణ సభలువుండేవని తెలుస్తోంది. గ్రామాలలో ఈ విచారణలను పంచాయితీలని పిలిచేవాళ్లు.

“పుర గ్రామము (రాజ గ్రామము) లో నేర్పాటు చేయబడిన వభను ప్రతి
 స్తత వభ యందురు ఇతర గ్రామములందుండు సభలను అప్రతిష్ఠిత సభలం
 దురు. ఈ రెండును మరల ముద్రితములు, శాసితములు అవి మొత్తం నాలుగు
 విధములుగా చెప్పబడినవి. ముద్రితము లనిగా న్యాయాధికారి (ప్రాడ్వివాక్కుడు)
 మొదలగు అధికారి అధ్యక్షుడుగా గలవి. శాసిత సభయనగా రాజే అధ్యక్షుగా
 (మూ.) తీర్పు చెప్ప సభ..... రాజు న్యాయము దప్పి విపరీత నిరయములు
 వేయనపుడు సభ్యుడు న్యాయమును తెలియజెప్పి రాజును మందలించవలెనని చెప్ప
 బడెను. అటు చేయనిచో సభ్యునిదే పాపమగును. రాజు వినకపోయినను సభ్యుడు
 న్యాయమును చెప్పి తీరవలయునని ధర్మము శాసించు చున్నది.”²²

న్యాయస్థానం :-

బృహస్పతి న్యాయస్థానాన్ని దాని వివిధ అంగాలను ఇలా ప్రతిపాదించాడు.

- 1 రాజు :- రాజాధిష్ఠిత న్యాయస్థానము శాసిత న్యాయస్థానము.
- 2 ప్రాడ్వివాక్ :- అతనిచే అధ్యక్షత వహింపబడిన న్యాయస్థానము. ముద్రిత
 న్యాయస్థానము.
- 3 సభ్యులు :- వీరు రాజులచే నియుక్తులు న్యాయపాలనలో ప్రాడ్వివాక్ వీరి
 సహాయము గైకొనును.
- 4 సభాసదులు :- వీరు అయా వివాదముల పరిష్కారములో సహాయపడుటకు
 అహుతులు: అని యుక్తులు అని కూడ వీరిని వ్యవహరించురు.
- 5 గణకుడు :- ఇతడు అవసరమగు లెక్కలు వేయుట ధనమును లెక్కబెట్టుట
 మొదలగు పనులను జూచును,
- 6 లేఖకుడు :- ఇతడు కక్షిదారులను, సాక్షులను న్యాయస్థానమున హాజరు
 కావలెనను తాఖిదులను వారికి అందజేయును.”²³

పంచాయితీ సభలు:- పంచతంత్రం, వైజయంతీ విలాసం మొదలైన కావ్యాలు
 పంచాయితీ విధానాన్ని గురించి వివరించాయి.

ధర్మబుద్ధిని మోసగించిన దుష్టబుద్ధిని రాజపురుషులు,

“చెల్లు సెల్లముల కీక్షింప నిచ్చిన సొమ్ము
 మగుడ నీరేని కోమటిగులామ !

చేనేత విశ్వసింబిన వారి వెచ్చ న
చృముల గీడ్చరచు వై జాతి తొండ !

.....చెడగరపు డొక్క ! యోరోరి

“పెట్టికుక్క.....” అని తిట్టిసొమ్ము అతనికి

ప్పించి దుష్టబుద్ధికి కొరతవేశారు. (బై. వేం.పం.తం. 1-700 నుంచి 764)

తలార్లు అపరాధుల్ని పట్టేవాళ్లు. గ్రామాలలో రాత్రిపూట కోలదివిటీలతో పలా కాసేవాళ్లు. తప్పెటవేసిన తరువాత ప్రజలు సంబరించరాదు. అనుమానం వస్తే వాళ్లను రాత్రి అంతా తమ రానాలో బండకొయ్య తగిలించి కూర్చోబెట్టి ల్లవారిన తరువాత వాడు “అబ్బో, ముచ్చో” ధృవీకరించుకొని అపరాధి కాకుంటే విలేవాళ్లు. (శక. 3-204)

ధర్మరక్షణలో కన్నకొడుకు మీద కూడా వాత్సల్యంలేకుండా శిక్ష విధించడేది. సారంగధరునిపై చిత్రాంగి చేసిన ఆరోపణను పురస్కరించుకొని రాజు హేమంధ్రుడు అడిగిన సలహాకు నయార్జితడనే మంత్రి పినతల్లిని చెవికిన పాపానికి కఠినంగా శిక్షించాలని అంటాడు. మతిమంతుడు సారంగధరుడు అలాంటి నిచేసి వుండడని చెప్పాడు. కామాతుడైన వాళ్లు దేనికైనా తెగిస్తారని నయార్జితుడు వాదించాడు. సారంగధరుని శిక్షిస్తే దశరథునిలాగా పశ్చాత్తాపం చెందాల్సి వుంటుందని మతిమంతుడు మందలించాడు. వీళ్ల వాదనల్ని విని నీతిజ్ఞుని ననుసరించి, ఓత్పాంగ సారంగధరు వాదనల్నివిని సారంగధరుడు దోషి అని అందరూ ర్ణయించారు. తగిన శిక్షను సూచించమని ధర్మశాస్త్రవేత్త అను రాజు కోరాడు.

“... .. ఆట్టి దురాత్ము

గొనిపోయి నడురేయి ఘోరాట వందు

గనెలుగా జేతులు గాళ్ళు గోయింప

జననని దర్క శాస్త్రములు శోధించి

పలికిన న్నపుడు నప్పని సేయుదనుచు

దలవరులకు జెప్పి తగువారి బంచి” (నవ.చరి. పుట -85)

లా కుమారుడని కూడా చూడకుండా రాజు శిక్షను అమలు చేయడం విషయాన్ని, గుర్పాటును కలిగిస్తాయి.

సుజ్ఞదత్తుడనే మంత్రి కుమారుడు సుకుమారుడనేవాడు ధూర్తుడై తిరిగే విషయాన్ని ప్రజలు రాజుకు విన్నవించారు. రాజు అతన్ని మంత్రి ద్వారా శిక్షకు పిలిపించి నాగ్గండంతో దండించి, పురబహిష్కరణ చేశాడు. (శివ. మహా. 315 నుంచి 18)

“ధర్మాధర్మాలూ, దోషాదోషాలు నిర్ణయించడానికై అగ్నిదీపరీక్షలు పెట్టడం ఆచారంగా వుండేది. కొటిల్యుని కొలానికివి లేవు. మనువు, యాజ్ఞవల్క్యస్మృతుల నాటికి ప్రారంభమయి, బృహస్పతి కాలం నాటికి తొమ్మిది తరహాల్లో పరీక్షలు అమలులోకి వచ్చాయి. ఈ పరీక్షలను ‘దివ్య’ అంటారు.

- 1 తులాదివ్య: నేరస్తుడిని ముందు తూవాక న్యాయాధికారి కొన్ని మంత్రాలు చదువుతాడు. తరువాత మళ్ళీ తూస్తాడు. రెండోసారి ఎక్కువ తూకం వుంటే అతడు దోషి.
- 2 అగ్నిదివ్య:- దోషిని రావికర్ర విప్పల మీద నడవ మంటారు. అతని కాళ్లు కాలకుంటే నిర్దోషి.
- 3 జల దివ్య:- ఒక సైనికుడు ప్రయోగించిన బాణాలను వెతికి తెచ్చే వ్యవధి వరకు నీళ్ళలో మునిగి వుండగలిగితే నిర్దోషి.
- 4 విష దివ్య:- తామపాము వున్న కుండలోంచి కాటు పడకుండా వుంగరం తియ్యగలిగితే నిర్దోషి.
- 5 కోశ దివ్య:- దేవతా విగ్రహాలను కడిగిన నీరు తాగి 14 రోజులు బ్రతికితే నిర్దోషి.
- 6 తండుల దివ్య:- మంత్రించిన బియ్యం నమిలి రావి ఆకు మీద ఉమ్మెయ్యాలి. ఈ బియ్యానికి తడిలేక పోయినా, రక్తం కనిపించినా అతడు దోషి.
- 7 తప్త మస్క దివ్య:- మరుగుతున్న నూనెలోంచి నాణెం తీయాలి. వెయ్యి కాలకపోతే నిర్దోషి.
- 8 ఫల దివ్య:- కాలుతున్న బల్లెపు ఆడును చేతబట్టుకొని కొన్ని అడుగులు వెయ్యాలి. తర్వాత ఆ చేతిలో ధాన్యం నెలపాలి. చేతులు కందక పోతే నిర్దోషి.
- 9 ధర్మాధర్మ దివ్య:- వెండితో చేసిన ధర్మమూర్తి నీ, సీసంతో చేసిన అధర్మ మూర్తి నీ జాడీలో వేస్తారు. అతడు తీసే విగ్రహాన్ని బట్టి దోషాదోష ములను నిర్ణయం చేస్తారు.”²⁴

రాజు ధరాన్నికీ రక్షకుడై కాని సృష్టి కర్త కాదు.

A basic tent of Hindu political and legal thought was the belief that the king should regard himself not as the creator of the law, but only as its guardian”²⁵

దొంగల సాధనాల్ని. దొంగతనం చేసే విధానాన్ని పరమ యోగి వీలానం
పుట. 485, 526), సింహాసన ద్వాత్రింశిక (10-118) హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానం
(పుట 431) అముక్తమాల్యద (7-7 మంచి 26) పేర్కొన్నాయి.

వీకటి పడగానే పృజలు తమతమ పనులను వదలి ఇట్లు చేరేవారు, తలా
కులు జాగ్రత్తగా వగరాన్ని కావలి కాసేవాళ్లు. అయినా దొంగలు శబ్దంకాకుండా
పంచరిస్తూ నందుల్లో ఇళ్లకు కన్నాలు వేసి దొంగతనం చేసేవాళ్లు. పట్టుబడిన
పిళ్లను తలారులు బంధించి రాజు దగ్గరికి తెచ్చేవాళ్లు, రాజు కోపించి కార్చేయి
గోయించి వెళ్లగొట్టేవాడు. (సిం.ద్వా.10-129)

దొంగలు నేరాల్ని అంగీకరించక పోతే

“ఇడుమ కట్టున వేడి యెండలో మిగుల
జడియ వీపుల మీద వాపరాలెత్తి
పొగడ దండలు వైచి పోనీక యెడుట
బెగడ డిట్టుమ నడ్డపెట్టి.....” (పరమ. పుట -324)

తలారులు బాధించే వాళ్లు, దోషుల కాళ్లు చేతులు నరకడం, వాళ్ళను గాను
లలో వుంచి బాధించడం, నిష్పత్తో కల్పడం మొదలైన శిక్షలు అమలులో
ఉండేవి

ధన లోభుతో రాజకుమారుని చంపిన బ్రాహ్మణుని శిక్షించాలని,

“ .. ....నారాయణా యని వీని బట్టి తి
త్తొలిపింపదగునని పలుకువారు
గాళ్ళును చేతులు గనియులుగా బట్టి
విడిమింపదగునని సదరువారు
గాయంబు న గ్గుగా గలుగాను గల బెట్టి
త్రిప్పట తగునని తెలుపు వారు
మేన వెంటులు చుట్టి పైనగ్గి తగిలించి
మిడికింప దగునని నొడుపు వారు....” (సిం.ద్వా. 3-60)

హుళా హంతకులకు అనాడు ఇలాంటి శిక్షలు వుండేవేమో!

కృషివారానికి శిక్షగా కొట్టి హింసించే వాళ్లు (వా.రా 2-179)

“ముక్కు సోణంబు చాకను చెక్కు తొకటి
 బోసి నోరుగ బండ్లాడ బొడుచుదొకటి
 గూ బలంబుగ జెదోయి గోయి తొకటి
 లంబె తల్లి యొనర్చు కల్లలకు శిక్ష” (క్రి.డా. -271)

ఇవి వేశ్యమాతకు విధించే వివిధ విధానైన శిక్షలు.

అన్యాయంగా ప్రవర్తించే వాళ్లకు ఇంకా ఎలాంటి శిక్షలు విధించేవారో చూడండి.

“.....కొందటీ యన్యాయ శీలుని
 బట్టి కొట్టెక్కింప బాడియండ్రు
 కొందటీతని సరిదు నందులు చక్కుగా
 బాడిద నటికింప బాడియండ్రు
 కొందటీతని కండలందందదిగ జెక్కి
 భక్షింపుమని పెట్ట బాడియండ్రు
 కొందటీతని దలక్రిందుగా గట్టింపి
 పై చర్మమొలిపింప బాడియండ్రు
 కొందటీతని బచ్చి గుడియల మోదించ
 బాడియండ్రు.... ....” (భోజ 5-316)

బ్రాహ్మణులు వధానర్థులని నమ్మేవాళ్ళు కాబట్టి అపరాధులైన బ్రాహ్మణులకు దేశ
 విహింసరణ లేక కుక్కచ్చు ఒత్తింపడం శిక్షగా వుండేది

“చంపిన వాని సరిగా
 జంపుట తగు విప్రుడైన జంపక పతిత
 త్పంపద గొని తలగొరిగి ప
 దంపడి కుక్కచ్చు వ్రాసి దండింపదగున్” (విజ్ఞా. 2-64)

ఈ శిక్షను ఇలా అమలు చేసేవాళ్ళు.

“తలగొరిగింపి కుక్కడుగు తప్పక ఫాలమునందు వ్రాసి ముం
 గల ధన మెల్ల బుచ్చుకొని గాడిద నెక్కగ జేసి గ్రామమున్
 వెలువడ ద్రోవి పుచ్చుటయు విప్రుని జంపుట క్షుద్రజంతులన్
 జొలువన చంపు తప్ప గలవో దగ చంపుట ధర్మ మెమ్మెయిన్”
 (విజ్ఞా. 3-42)

శమవంతుడైన పురోహితుడు తన శిష్యులతో

“.... ....మేదిని నాథు

డిట్టి నాడుర్జ్యత్త మెరిగిన వెడల

గొట్టించు మే నెల్ల చుక్కచ్చు లొత్తి” అని రోదిస్తాడు

(నవ.చ.పుట 199)

దొంగల్ని కొరత వేసే వాళ్లు (మా.పు. 2-167)

అన్యాయపు వ్యాపారస్తులను కఠినంగా శిక్షించే వాళ్లు (కే.బా.చ. 3-201)

పన్నులు చెల్లించని వాళ్ళని

“పడతాళ్ళు చేద దీర్పడల మన్నీల తడయక

పిలిపించి తద్వార్త చెప్పి..... .” శిక్ష

నిర్ణయించేసే వాళ్ళు (పరమ. పుట. 457)

నంకాన్ని పసూలు చేయడానికి సుంకరులను నీయమించేవాళ్ళు. వీళ్ళు దయా దాక్షిణ్యాలు లేని క్యూరులు.

“.... ....

జూదము కంటె వాదమును సుంకరి కంటెను పాప కర్మమున్....”

(నీ.ము. 151) లేదట !

పన్ను కట్టలేక మహాకవి శ్రీనాథుడు కూడా శిక్షలు అనుభవించాడు. అశిక్షల్ని గురించి తానే కంఠోక్తిగా చెప్పుకున్నాడు.

దేశ ద్రోహులను వధ్యశిల మీద వుంచి శిరః ఖండనం చేసేవాళ్ళు. వధ్య శిలను ఎక్కించడానికి ముందు దోషిని ఎర్రటి వస్త్రాల్ని తొడిగే వాళ్ళు....” వధ్య చిహ్నమైన రుక్తాంశక” మని (సిం.ద్యౌ-211)వెప్పుడం వల్ల ఈ విషయం తెలుస్తోంది వధ్య స్థలానికి తీసుకు పోబడే దోషిని అలంకరించే వాళ్ళు. ఆ అలంకరణ ఇలా వుండేది.

“.... ....

నడురేయి యగుటయు నగర రక్షకులు

తడయక సారంగధరుని బంధములు

నడలించి వీడిన జడ జక్కనల్లి

మొగలి టేకుల మీద మురువ్వుగా జెరివి

మృగ వాభి తిలకంబు మెచ్చుగా దీర్చి
 పలుచగా గుంకుమ పంకంబునలది
 చెలువారు నెఱి పట్టు వీరగట్టింపి
 పొలు పొంద భూషణంబులు చక్కదిద్ది
 కలువ పువ్వుల దండ గళఘన వేసి...." (నవ.చ.పుట -93)

పటు ఖడ్గభేటక పాణులై నగర రక్షకులు దోషిని వధ్యస్థలానికి తీసుకుపోయేవాడు. అప్పులు తీసుకోవడానికి పడేపాట్లూ, వాటిని ఎగవేయడానికి చేసే ప్రయత్నాలూ చాలా నీచంగా వుండేవి.

"ధనికుల ఇండ్లకు పోయి, ప్రియవచనాలు పలికి, వాళ్ళకు సేవచేసి, నమ్మకాన్ని పుట్టించి, మనసులు కరగించి, మాయ సొమ్ములు, లక్క పొదుపులు మాయబంగారు, బంగారు నీరెక్కించిన ఇత్తడి, ఇనుప సొమ్ములు, మాయనుణులు, గుప్తంగా రాత్రిపూట తీసుకొని పోయి, వాటిని దాచమని లక్క ముద్రలు వేయించి, లండు బోతుల పూటగా పెట్టి, అప్పులు తీసుకొని, ఎగగొట్టి పట్టుబడి, రచ్చకీడ్చబడి, వారువేసే శిక్షలన్ని అనుభవించి, రాళ్ళుమోసి, దెబ్బలుతిని అయినను మందిని ముంచాలి" (హరివంశం.ఉ.భా. పుట 151-152)

ఇలాంటి నేరాల్ని అదుపులో పెట్టడానికి రాజు నేరస్తులను కఠినంగా శిక్షించేవాడు. చేసిన నేరాల్నిబట్టి శిక్షలుండేవి. శారీరకమైన హింసలున్నా దోషాల్ని మానసికంగా మార్చడానికి కూడా ప్రయత్నాలు జరిగేవి. ప్రజల ప్యాణాల్ని, సంపదల్ని రక్షించడం రాజు కర్తవ్యం. అందువల్ల రాజు నిరంతరం జాగ్రత్తతో రాజ్యాన్ని పాలించాలి.

మంత్రాంగం - రక్షణ:-

మంత్రాంగం అంటే ఆలోచన. అన్ని కార్యాలు ఆలోచన పూర్వకంగా చేయాలు. ఈ ఆలోచన అతి గోప్యంగా వుండాలి. రాజు రాజ్యపాలనకు సంబంధించి మంత్రులతోను, ఇతర అధికారులతోను సంప్రదింపవలసి వుంటుంది. వాళ్ళతో కలసి విడివిడిగాను, ఉమ్మడిగానూ ఆలోచించాలి. ఈ ఆలోచన బహిర్గతమైతే రాజ్యానికి రాజుకు అధికారులకు ఇబ్బందులు ఎదురవుతాయి, పైగా చేపట్టిన కార్యం నెరవేరడు. మంత్రాన్ని గురించి దూబగుంట నారాయణ కవి ఇలా నిర్వచించాడు.

"దృష్టముగ గార్యమంతయు దెలియు కొలుకు
 నెనగు ప్రవర్తనం బెఱగు కొలుకు

దుదిననర్థ కార్యంబుల ద్రోచు కొఱకు
దగిన దెయ్యది యదియ మంత్రంబు సుమ్ము” (పం తం. 1-215)

ఈ మంత్రం ఏకాంత ప్రదేశంలోనే జరగాలి బయటివాళ్లు ఆ మాటల్ని నడానికి ఏ మాత్రం వీలుండకూడదు. “....పక్షులు నహితము చూడ శక్యము నట్టిదె ఉండవలెను” అని కొటిల్బుడు అంటాడు ²⁶

“రాజిత మంత్ర బీజము ధరావలయేశ్వరు రాజ్యలక్ష్మికిన్
బీజముగాన మంత్రమననీపతీ రక్షయొనర్చు టొప్పునా
యోజ ఘటంపడేని నతడాక్కట నాశనము బొందు నట్టివి
భ్రాజిత మంత్ర రక్షదగు రాజన పాయ మఖంబు గైకొనున్”
(స.నీ స. 3-688)

మంత్ర రక్షణ చేయడం రాజుకు తప్పనిసరి.

“మంత్రంబును రక్షింపుదె
తంత్రాచరణంబు లందు దత్పరమతివై
మంత్రము పరతంత్ర మన
స్వంత్రా సకర పృథావ సంపన్నులతో” (విక్ర.చరి. 4-9)

రాజులకు మంత్రం అనేది విజయ హేతువు. దాన్ని పడుఅకు తెలియకుండ ప్యంగా వుంచాలి. ఎలాంటి స్థితిలోకూడ మంత్రాన్ని బహిర్గతంచేయరాదు. రాజు న స్నేహితునికి మంత్రాన్ని చెబితే అతనామంత్రాన్ని తన ఇంకొక స్నేహితునితో వితాడు.

“హితుడని యొకనికి జెప్పిన
నతడును దనకూర్చు సఖునికది దెలుపు నర
క్షితమై నృప మంత్రం బీ
గతి బలువుడు వినుట విఘాతత నొందున్”
(భై.వేం.పం.తం. 3-30)

త అధికారులను మంత్రాలోచనలో చేర్చితే వారివల్ల కూడ మంత్రం బహిర్గత వుతుంది.

“తానవంబుగ దొరజేయు వానీ మంత్ర
మునకు వేగమెలో జేయ జనదు వాడు
క్రొత్త మన్నని రహిననుగులకు జెప్ప
నయిన నది చెడు, మఱివాడు నడగు గాన” (అము. 4-160)

మంది ఎక్కువైతే మజ్జిగ పలసన అనే సామెత ఈ విషయంలో భంగ్యంతరంగా వర్తిస్తుంది.

“అప్పు లెటింగిన నాపుల
యాపు లెటుంగుదురు తత్తదాప్త శృవణ
ప్రాప్త మగుచుండు గావున
నాప్త పరంపరల మంత్రము వియున్ బితికీన్” (బద్ధి.రాజ-42)

“దూత, అమాత్యుడు, రాజు - వీరి ఇంగితము మూలముగను అకారము మూలముగను మంత్రభేదము సంభవించును. ఇంగిత మనగా మామూలు దానికంటె భిన్నమగు ప్రవర్తన. అకారమనగా ముఖవైఖరి, కార్యము పూర్తియగు పరకు రహస్యమును రక్షించుపరెను.”²⁷ అని అంటాడు కొటిల్యుడు.

మంత్రం వెలడికాకుండా రాజు రక్షించుకోవాల్సి వుంటుంది.

“అతి గుప్తమయ్యు మంత్రము
హితనికర శ్రుతము చేత నిపురంబుడుని
క్కత మెటిగి పొంత జన సం
గతి రాజు రహస్య మొసగి కావగవలయున్”

(బై.వేద.పం తం. 3-31)

దడయాత్ర గురించి మాట్లాడడానికి నత్తదాత్తునితో కలిసి వెళ్లిన కళా పూర్వోదయుడు అక్కడికి ఎవ్వరినీ రానీయకుండా ద్వార రక్షకులను నియమించి జాగ్రత్త పడ్డాడు.

“లోనికి నపుడేవ్వారిని
రానీకుండంగ ద్వారరక్షుల నిది, ధా
త్రీనాథుడేగే మంత్ర వి
ధానోచిత భవనమున కతండును దాసున్.” (కళా.7-241)

రాముడు వానరసేనతో లంకకు వచ్చిన విషయాన్ని చారల వల్ల తెలుసు కున్న రావణుడు అతన్ని జయించడానికి మంత్రాలోచన చేశాడు.

(భాస్క యుద్ధ 48 శ్లోచి 154)

“అఖిల సమ్మతి గావించు నదియు బహు వి
చారములు దోప నందొక్క సరణి నడపు
నదియు నొగాదు నాజేయు నదియు నివ్వ
ధంబులుత్తమ మధ్యమాధవములండు” (భాస్క యుద్ధ -51)

“కాన మంత్రు లొక్క కార్యమందఱు గూడి
నిశ్చయింపుడంబు నిధిగ డాక
మున్నరిపుల గెలిచి మూడు తోకంబుల
కఱుకు పుట్ట జేయ వలయు ననిన” (భాస్క.యద్ధ-52)

రావణుడు కొలువులో మంత్రాలోచన చేయడం జరిగింది.

శకమహిపతి దివ్యాస్త్రాల్ని ఎలా ఎదుర్కొవాలో అర్థం కాక విస్తుపోయిన హుద్దుసికి, నివారణోపాయాన్ని భట్టి ఇలా సూచించాడు.

“చరణాబ్జంబులు యోగపాదుకలతో సందించి యాకాశ సం
చరణారంభ విజృంభ మాణరణ దీక్షాదక్షతన్మించి, వా
విరి బ్రహ్మత్రయము నిన్నరేశ్వరుని పయిన్ వేగం బ్రయోగింపు సు
ప్తీరలీలన్ సమకూడు నీకు జయలక్ష్మీ నిత్యసాంగత్యముల్”
(విక్ర.చరి. 4-123)

“అత్యవసర నిషయములో నతడు (రాజు) మంత్రులను, మంత్రి పరిషత్తును వేళపరచి వారితో ఆలోచించవలెను. వారిలో అధిక సంఖ్యాకులు చెప్పిన నిగాని, కార్యసిద్ధికి తోడ్పడు దానినిగాని అతడు చేయవలెను. దానిని చేయునప్పుడు అతని రహస్యము శత్రువులకు తెలియకూడదు. కాని శత్రువుల లోప నతడు తెలుసుకొనవలెను, తన పరిపాలనారంగములను తాబేలు వలె బట్టబయి కానీయక గుప్తముగ నుంచుకొనవలెను”²⁸ అని కొటిల్వడు అంటాడు.

రాజు రాజ్యాన్ని పాలించడానికి సమయా సమయాల్ని బట్టి నడుచుకోవాలి. స్కూ సూటిగా పోవాలనుకుంటే తాను ఇబ్బందుల పాలవడమే కాకుండా ప్రజల్ని ందులకు గురిచేస్తాడు.

“సత్యంబు దప్పక జరుపు నొక్కక చోట
నన్యతంబు లొక చోట నడర జేయు
నరసంపు బ్రయములు సలుపు నొక్కక చోట
బరుషంబులొక చోట బల్క జేయు
బరమ కారుణ్య స్వభావ యౌనొక చోట
నొకచోట హింసకు నుత్సహించు
నర్థానాతి సమర్థ యౌనొక చోట
సుచిత దానాధ్య యౌనొక్కచోట

నిత్యవ్యయంబులు వెఱపు నొక్క చోట
నొడగూర్చుమా ధన మొక్క చోట

సమర స్పృహనీతి పెక్కు రూపములు గలిగి
చతుర వారాంగనయు బోలె జగతి మెఱయ

.... .. (ద్రా.నా.పం.తం 1-577)

ఇదీ అనాటి రాజులు రాజ్యపాలనలో పాటించిన మొదటవలు. రాజుల పరిపాలన గురించి ఇంకా ఇలా వుంది.

పద్మాకరుని పరిపాలన నిగ్రహానుగ్రహాలతో నిండి, సంధి విగ్రహయాశాసన ద్వైధీభావ సమాశ్రయ సమ్మిళితమై, శత్రు దురభిప్రాయాలకు తావులేక లోకంలో సంశోకించబడ్డ కీర్తితో, రసికతకు మూలమైన అభిప్రాయాలతో హెచ్చుగాగల ఆయుధాల నేర్పుతో యుద్ధంలో వీరక్షయలు మెచ్చే విధంగా వుండని (చాడ. 2-79) పేర్కొనబడింది. ఇలా రాజు మంత్రాంగాన్ని రక్షిస్తూ, అధికారులు అనధికారులతో చక్కని సంబంధాలు కలిగి వుండి చాటుల వల్ల ఎప్పుటి విషయాల్ని అప్పటికి గ్రహిస్తూ, ప్రజల మానప్రాణాల్ని, అస్తుల్ని రక్షిస్తూ ప్రజానురంజకంగా రాజ్యాన్ని పాలించాలి అప్పుడే అది అదర్శవంతమైన పాలన అని అనిపించు కుంటుంది.

ప్రజల్ని రక్షించడానికి, తన రాజ్యాన్ని విశాలంగా చేయడానికి, రాజు యుద్ధాలు చేయాల్సి వస్తుంది. ఈ యుద్ధ సంబంధిత విషయాల్ని, విదేశ వ్యవహారాల్ని గురించి తెలుసుకోవడం అవసరం.

అ థ స్సా వి క లు

1	శుక్రనీతి	పుట	5
2	కవిత్రయ భారతం-రాజనీతి	పుట	149
3	.. పైదే ..	పుట	154
4	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	పుట	22
5	శుక్రనీతి	పుట	69
6	కౌటిల్యుని అర్థశాస్త్రము	పుట	20
7	.. పైదే ..	పుట	26
8	శుక్రనీతి	పుట	99
9	సమగ్ర అంధ్ర సాహిత్యం (10వ భాగం)	పుట	7
10	హిందూపాలిటి	పుట	12

11	ఋగ్వేదము 9-92-6. (ఋగ్వేద ఆర్యులు)	పుట	140	మంచి
12	హిందూపాలిటి	పుట	17	
13	పబ్లిక్ అడ్మినిస్ట్రేషన్ ఇన్ ఏనిషియంట్ ఇండియా	పుట	173	
14	కొటిల్స్ ని అర్థశాస్త్రము	పుట	86	మంచి 99
15	విజ్ఞాన సర్వస్వం - 11వ సంపుటి	పుట	2	
16	కొటిల్స్ ని అర్థశాస్త్రము	పుట	212	
17	కింగ్ షిప్ అండ్ కమ్యూనిటీ ఇన్ ఎర్లీ ఇండియా	పుట	10	
18	విజ్ఞాన సర్వస్వం - 11వ సంపుటి	పుట	38. 39	
19	సోనీటి	పుట	184	
20	కొటిల్స్ ని అర్థశాస్త్రము	పుట	208	
21	"పైదే"	పుట	208	
22	చారిత్ర జనవరి 1974.	పుట	46	

ప్రతిష్ఠితా ప్రతిష్ఠితా సుముద్రితా శాసితా సభా ।
 చతుర్విదా సభా ప్రోక్తా సభ్యాశ్చైవ తథావిధాః॥
 ప్రతిష్ఠితా పురే గామే నానాగామే ప్రతిష్ఠితా ।
 ముద్రితాభ్యక్ష సంయుక్తా రాజయుక్తా చ శాసితా॥

అధర్వాణ్యం యధారాజా నియుజీత వివాదినామ్ ।
 విజ్ఞాప్య స్పృహం సభ స్వదాకార్యం నివర్తయేత్ ॥ .
 నా యుమార్గా దపేతస్తు జ్ఞాత్వా చిత్తం మహాపతేః ।
 క్తస్యం తుప్రియం పాత్ర న స్థ్యం : కి ల్పిషీ భవతే ॥
 (రాజనీతి రత్నాకరము-సభ్య నిరూపణము -5)

23	విజ్ఞాన సర్వస్వం - 11వ సంపుటి	పుట	41
24	అంధుల చరిత్ర సంస్కృతి - 11	పుట	126, 127
25	కింగ్ షిప్ అండ్ కమ్యూనిటీ ఇన్ ఎర్లీ ఇండియా	పుట	234
26	కొటిల్స్ ని అర్థశాస్త్రము	పుట	39
27	"పైదే"	పుట	39
28	"పైదే"	పుట	42

5. రణతంత్రం విదేశాంగసీతి

పోరాటం అనేది మానవ జీవితంలో ఏదో ఒక రూపంలో కొనసాగుతూనే వుంటుంది. అత్యంతక్షణకు అహారసేకరణకు అదిమానవులు పోరాటాన్ని సాగిస్తే స్వార్థతత్వంతో, కీర్తికాంక్షతో, తరువాత మానవులు పోరాడుతూ వున్నారు మధ్యయుగాల రాజరిక వ్యవస్థలో యుద్ధం అనేది సామాన్య విషయం.

“శత్రు శోణితమున శాత్రవకామినీ
చారునయన బాష్ప సలిలములను
నవనిదడపడేని యారాజులావును
జీవనంబు వేట చెప్పనేల” (న.నీ.స. 3-773)

శత్రువుల రక్తంతోనూ వాళ్ళ భార్యల కన్నీళ్ళ తోనూ నేల తడియని నాడు రాజులు గొప్పేముంది? ప్రతిష్టేముంది? అని మధ్యయుగంలో రాజులు అనుకున్నారు కాబట్టే యుద్ధాలు విరివిగా సాగాయి.

భారతీయ సంగ్రామ చరిత్రను వివేచిస్తే ఋగ్వేదంలో ప్రసక్తమైన దాశరాజ్ఞ యుద్ధం మొదటి గొప్ప యుద్ధంగా చెప్పవచ్చు.

యుద్ధకారణాలు - ప్రాచీన కాలంలో రాజులు అత్యంతక్షణ, రాజ్యవిస్తరణ, సార్వభౌమాధిపత్యం, శిష్టరక్షణ, కీర్తి, మతం, స్త్రీ కారణాలుగా యుద్ధాలు సాగించినట్లు తెలుస్తోంది.

రామరావణ సంగ్రామం స్త్రీ (సీత) కోసం జరిగింది. అర్జునుడు స్త్రీ (సుభద్ర) కోసం యాదవుల్ని ఎదురించడానికి ఇలా వుంది.

“హరకులంబు సర్వమొక జోకయి వచ్చి మెదిచ్చెనేని నే
నీరమణీ శిరోమణి గ్రహింపక పోనని గట్టిగా నహం
కారము మీఱ గంకణము గట్టుక యుండెడు నిష్పృహుడును
డార రణంబు పెండ్లి కోడుకంచు ముఠివిరి పీరవుంగవుల్”

(జి.వి. 3-155)

అలాగే జైత్రయాత్ర పేరుతో చిన్నచిన్న రాజ్యాలను కబళించడం, సిరి సంపదులు దోచుకోవడం చేశారు. యాగ నిర్వహణ అనే మిషన్ సార్వభౌమాధిపత్యాన్ని పొందడానికి ప్రయత్నించారు. అత్యంతక్షణ కోసం శత్రువులను జయించడం పాపం కాదు.

“అత్మరక్షణార్థమరుల జయించిన
పాప మొందదది శుభాకరంబు.... (స.నీ.ప. 3-800)

“ధనమును నైన్యము మిక్కిలి
తనకుం గలయపుడు వలయు దండోద్యోగం
బొనరింపనట్లు సేనా
ధనబలునకు గలుగు సకలధాత్రీ తలమున్” (స.నీ.న. 3-768)

దండయాత్ర చేయడం సమర్థించబడింది. దుష్ట శిక్షణ, శిష్ట రక్షణ చేయ
క్షత్రియులకు సత్కీర్తి కలగడు. (ద్వి.భార.శల్క, 3-64) ఈ కీర్తిని కాం
చాలమంది రాజులు యుద్ధాలు చేశారు.

సామ్రాజ్య నిర్మాణం చేయడానికి బలవంతుడైన రాజు తన సేనలతో ఇతర
పైకి దండెత్తి పోయి, అదేశాల రాజుల్ని యుద్ధ రంగంలో పరాభవించి,
తనకు సామంతులుగా చేసుకొని, వాళ్లవల్ల కప్పం పొందడం అతి ప్రాచీన
నుండి ఆచారంగా వస్తుంది.

ఇలాంటి దిగ్విజయ యాత్రలు చేయడం రఘు మహారాజు కాలం నుంచీ
యి తెలుస్తోంది. యశస్సును సంపాదించడానికి వీటిని చేసేవాళ్లట (“యశసే
షూణాం” రఘు, 1-7)

రాజ్యాల మధ్య సంభవించిన సమస్యల్ని తొలిగించాలంటే యుద్ధం అవసర
భావించారు.

“కంటికి నిద్ర వచ్చునె? సుఖంబగునే రతికేళి? జిహ్వాకున్
వంటక విందునే? యితిర వైభవముల్ పదివేలు మానసం
బంటునె? మానుషులు గల యట్టి మనుష్యున కెట్టి వానికిన్
కంటకుడైన శాత్రువు డొకడు తనంతటి వాడు గలిగినన్”
(కాశీ. 1-108)

శ్రీనాథకవి వింధ్య పర్వతంతో అనిపిస్తాడు. ఇలాంటి శత్రుత్వాలు కూడా
హేతువులవుతాయి.

రాజ్యం యొక్క విదేశీ విధానాలు, యుద్ధం చేయడం క్షత్రియ ధర్మం అని
బంబడం, ప్యాచీన కాలంలో యుద్ధాలకు దారితీసింది.

పార్థా! నీ స్వధర్మం అనుసరించి అంటే క్షత్రియ ధర్మం అవలంబించి

యుద్ధమంటే జంకవదు. ఉత్తమ క్షత్రియునికి ధర్మయుద్ధం కంటే శ్రేయస్కరమైన కార్యం మరొకటి లేదు అని రణవిముఖుడైన అర్జునితో కృష్ణుడు చెప్పాడు. (భగ. 2-31)

సైనిక వ్యవస్థ శిక్షణ:- పావీన భారతదేశంలో సైన్యాన్ని 'షడంగదశంగా' విభజించినట్లు తెలుస్తోంది. ఈ దశాన్ని గురించి కొటిల్కుడు ఇలా పేర్కొన్నాడు.

1) మూలబలం (Heridity troops)

ఈ బలం శాశ్వతంగా, వంశపారపర్యంగా రాజును సేవించే సైన్యం. ఇది చాల సమర్థవంతమైందిగా కొటిల్కుడు పేర్కొన్నాడు.

“మన్నీల బలిమి గలదని
యున్న మహీపాలకడమి యుండదు రాజ్యా
భ్యున్నతికి మూల బలమా
సన్నంబై యుండవలయు సమధికిమగుచున్” (రుక్మా చ. 3-46)

2) భృతక బలం (Macenaries):-

తాత్కాలికంగా జీతాలిచ్చి కూర్చునే సైన్యం. యుద్ధం ముగిసిన తరువాత ఈ సైన్యంతో పని వుండదు.

3) శ్రేణీ బలం (Glids):- అయుధ సహితంగా సైన్యంతో వ్యవహారాన్ని నడపాలను కంటే ఈ శ్రేణీ బలాన్ని ఉపయోగించాలి. ఒక వృత్తిని అనుసరిస్తూ యుద్ధ కాలంలో వాళ్లవాళ్ల వాయకులతో ఏర్పడిన ప్రత్యేక సైన్యాన్ని శ్రేణీ బలం అంటారు.

4) సుహృద్బలం: మిత్రులు పంపిన బలం.

5) ద్విషదృబలం: జయించబడ్డ శత్రువు లేదా సామంతులు పంపిన బలం.

6) అటవీ బలం: వుళిందులు, శబరులు మొదలైన అటవికులతో కూర్చబడ్డ సైన్యం.

పై షడంగ దశలో అన్నిటికన్నా మూలబలం శ్రేష్ఠమైంది. అమిత్రబలం, అటవీ బలం నీచమైనవిగా కొటిల్కుడు పేర్కొన్నాడు.

ఇవేకాక చతురంగ బలం సైన్యంలో ఉండేది రథ, గజ, తురగ,

పదాతిదళ సైన్యాన్ని చతురంగ బలం అంటారు.

ప్రాచీన సైనిక వ్యవస్థ లోపాలు :- ప్రాచీన సైనిక వ్యవస్థలో ప్రధానమైన లోపం కృమీక్షణ లేకపోవడం. యుద్ధంలో తమ వాయకుడు వధింపబడ్డా, ఓడించబడ్డా, పారిపోయినా మిగతా సైన్యం అంతా చెల్లాచెదురై లొంగిపోయేది.

అనుసాఖ్యుడి చేతిలో కృష్ణుడు మూర్ఛపోతే అతని సైన్యం పటాపంబలైంది.

“హరిపాటు జూచిన సైన్యము పటాపంబలై
తండ్రి బిడ్డనకన్న తమ్ముడనక.... (జై.భార. 3-113)

బాలచంద్రుని ధాటికి నిలవలేక

“గవారు మిము గని పారిపోవుదురు
మీకేచి భయమని మెలత నాగమ్మ
బాగుగా నమ్మించి పంప వచ్చితిమి
జీవముల్ దక్కిన చిన్నల గలసి
బలుసాకు తినియైన బృతుకంగ గలము” (ప్ర.వీ.చ.పుట -111)

అని సైనికులు ప్రార్థించారు. ఇలాంటి సేనవల్ల విజయం సిద్ధించదు.

“వల్మీకముల మీద వస్తింబు వారు
గడ్డిలో జొరబడి కదలని వారు
వేళ్ళు వీకెడి వారు, వెన్నిచ్చు వారు,
వెండ్రుకల్ విప్పక పిదలించు వారు” (ప్ర.వీ.చ.పుట -466)

సైనికులయితే రాజు అపజయాన్ని పొందడంలో అనుమానమేముంది?

నావన సోమనాథుని కాలంలో మానాన్ని ప్యాణాలతో సమానంగా భావించి యుద్ధం చేసే వీరులే కాకుండా, శత్రువులకు వెన్నిచ్చి పారే పిరికి బంటులు వుండే వాళ్ళు. ఈ విషయం బాణాసురుని సైనికులు ఓటమితో పరిగెత్తడంలో గమనించ వచ్చు.

“అసుర సేన చెనకం జాలక మొనలకుం దలంగియు గలంగియు నరదంబు లతో దాగియు దూగియు ద్వీరదంబులతో జిక్కియు జొక్కియు దెరువున బోవె యవియుం బయియుం దరువులలో దూటియు బాటియు బోటువడి పొరలియుం గెర

యు వాటునడి తెరలియు మరలియు బహు ప్రకారంబులం బటవం దొడంగె....”
 .హరి 6-134) ఇలాంటి యుద్ధసూక్తి క్రమశిక్షణ లేని సైన్యాన్ని వెంట
 పకొని రణక్రిడకు దిగిన రాజును విజయలక్ష్మి వరింపడం కలలోనిమాట.

“ఈ నేల చుట్టు దిగిన
 బోనీయడు రాజు, పాటిపో రాదను తీ
 రూన....” (కువ చ. 2-153)

యధానికి సైన్యం సిద్ధపడింది కాని, విజయాన్ని పొందడానికి యుద్ధసూక్తి గా
 యుద్ధరంగంలోకి దిగలేదని తెలుస్తుంది.

పడవాళ్ళ గమికి జేపుడికి దబ్బులు నొప్పి
 పె వెమకొని. మూలపడిన వారి,
 నిండ్లలోనన యుండి యెటు వోయిరో కాన
 మనిపించి, కనిపించ కడగు వారు,
 నింటి కావలికి నన్నిచట నిల్చు గదా
 యని వేల్పులకు మ్రోక్కి వేడువారు
 దొలునాడె న్నవుని వార్తలు విని, యొక లేని
 పనిబూని యెందెందో చనెడు వారు

గొనములు చెల్లలేదని గాసి వేసి
 కాలువు జీవితముల కొప్పకొనిన వార....” (కువ చ. 2-125)

అనాటి సైన్యదైన్య స్థితి.

‘సైన్యవసన వర్గం’ అనే పేరుతో కొటిల్కుడు క్రమశిక్షణ లేని సైన్య వివ
 థ పేర్కొన్నాడు.² రాజుల విజయానికి సైన్యం అయ్యవపట్టు కాబట్టి సైన్యాన్ని
 శిక్షణతో నడపాలి. రాజు సైన్యానికి సరైన సమయంలో జీతాలు అందచే
 లి. నిర్లక్ష్యం చేయకూడదు. వాళ్ళకి ఉత్సాహం కలగడానికి వాళ్ళతోనే కలిసి
 హా వాళ్ళలాగా జీతం తీసుకొనే సైనికుణ్ణేనని అందరం కలిసి రాజ్యం కోసం
 ణాలకు తెగించి పోరాడి శత్రువును జయించాలని వాటాలి. రహస్యంగా
 క వేషాలలో వాళ్ళలో తిరుగుకూ సైనికులలో వుండే లోపాల్ని పరిశీలించి,
 3ని తొలగించడానికి ప్రయత్నించాలి “దోష నివారణము, క్రొత్త సైనికుల
 పొదనము బలిష్ఠమగు ప్రదేశము జేరి శత్రువు నధిగమించుట, బలవంతునితో
 4 చేసుకొనుట ఇవి సైన్య వ్యవసములను తొలగించుటకు సాధనములు”³ అని
 ల్కుడు పేర్కొన్నాడు.

కుశలవుల యుద్ధ తీవ్రతకు భయపడిన సైనికుల ప్రవర్తన ఇలా వుంది.

"గజ శరీరముల మార్గణ రంధ్రముల వెంట
జొరబాటి దివి కొంగి చూచువారు
భగ్గు శతాంగ కూబర చక్రముల క్రింద
నొదిగి చప్పుడు సేయకుండు వారు
హయక బంధముల బాయగ ద్రోవి యెడరైన
యెడ బక్కెరలలోన నీగు వారు
భట విగ్రహముల కుప్పల క్రేవ దలలపై
హరిగలుమాటుగా నడగు వారు
నైరణ స్థలనీతడెవ్వారి మీది
కొఱగు నోయవి మది వెఱచఱవి ప్రాణ
రక్షణోపాయపరతనస్రములు విడిచి
కళవళించిరి శౌర్యంబు గట్టిపెట్టి" (జై.భార. 6-170)

ఇలా ప్రాచీన సైనిక వ్యవస్థలో లోపాలు వుండడం వల్ల అనాటి రాజులు విదేశీయుల దాడులను సమర్థవంతంగా తిప్పికొట్ట లేక పోయారు.

వీర 'సన్న్యాసులు:- యుద్ధానికి బయలుదేరే ముందు వీరులు సన్న్యాసాన్ని స్వీకరించేవాళ్లు వీళ్లనే వీర సన్న్యాసులు అంటారు.

"పాలునేయుడు గూడిన భంగి వోలె
నొనరి లెయ్యంబుతో గూడి యున్న భటుడు
వీర సన్న్యాస వీధి దన్ను పిడుచు తెఱగి
వనిత నిట్టూర్పుతోన జీవంబు విడిచె" (కుమా. 11-54)

"....వఱడియల్ వెలువడు వీర భటావలితోన
వీర సన్న్యాసులున్ వెడలి...." (కుమా. 11-54)
యుద్ధాలలో పాల్గొనేవాళ్లట!

వీరపానం:- వీరులు యుద్ధానికి ముందు లేదా యుద్ధానంతరం (మదిరా) పానం సేయిస్తారు. దీనికే వీరపానం అంటారు.

"వీరపాణంతు తత్పానం వృత్తేభావిని వారణే" అని అమరం. మధురా విజయం (9-24) ఈ వీరపానాన్ని గురించి పేర్కొంది,

వీరగౌరవ:- దుష్టువీరులకు సమాజంలో ఆత్మన్నతమైన గౌరవం పొందేది.
ముఖ్యమైన కార్యాలకు, యుద్ధాలకు వెళ్లేవీరుల్ని వీరతాంబూలంతో గౌరవింపేవాళ్ళు.
“నాకుందగిన కెలనంబు గంటిదీని కంతకుమైకొంటి దాంబూలంబు దయసేయి..”
(కుమా. 4-54) అని మన్మథుడు ఇంద్రుని అడిగి సత్కారం పొందుతాడు.

చందవోలు రాజును అనుగు రాజు జయించాడు. దీనికి కారకులైన వీరు
అను అనుగు రాజు ఇలా గౌరవించాడు.

“.....

వీరులందరికిని వేడ్కతో నపుడు

దివ్య భూషణములు దివ్య వస్త్రములు

దివ్య మూల్యములు తెరగొప్ప నిచ్చె...” (ప వీ.చ.పుట 28, 29)

మందాడిలో వున్న పశువుల మందను వాగనం చేయడానికి నలగాముడు పలినేడుని
పంపుతూ “వేగపొమ్మనుచు తావిడియంబు నిచ్చె” (ప వీ.చ. పుట 203)

రాజు వీరులను గౌరవించడాన్ని కుమార దూర్జటి ఇలా పేర్కొన్నాడు.

“మీరలందఱు నటువంటి శూర వక్తః

లౌరకావున మాకు విచారమేమి

కార్య మొనరించి బయలక్షి గొంచుడవచు

వీడెము లొసంగె వేట్వేట వేడ్క మీలు” (కృ వి 3-2)

రాజు ఇలా ఏడియం ఇవ్వడమేకాదు, వివరికి తాను ధరించిన అలంకారాల్ని
తీసి వాటిని యుద్ధ వీరులకు అలంకరించి గౌరవింపేవాడు జైత్రయాత్రకు బయ
లుదేరే తన కుమారునికి బుక్కరాజు తన అలంకారాల్ని ధరించేసి సంభావించాడు
(మ. విజ, 3-45)

రావణుడు కుంభకర్ణుని ఇలా గౌరవించాడు.

“....సేనా సమేతుండవయి చనుమనుచు దాను బూనిన మణిహారం బలుత
బెట్టి మఱియు ననేక దివ్యాంబరాభరణంబు లిచ్చి గౌరవించి” వీడ్కొల్పడం గమ
నించదగింది. (భాస్క.యుద్ధ -910) రాజరిక వ్యవస్థ వివరిదశ వరకు ఇలాంటి
సంప్రదాయం కొనసాగింది.

మలయోధులకు, వీరులకు రాజులు ప్రత్యేక గౌరవాలిచ్చారు, అలాంటిదే తాకో దీన్నే పిడుదు పెక్కం, లేదా విరుదపడగలు అని అంటారు. వల్ల వీరులైన చాజూర ముష్టికులకు కంసుడు వీర పతాక బహూకరించాడు తనంబునన్ భువనముండల వీర పతాక లీనమై మీకమై, చెల్లు" నన్నాడు పు. (హరి.పూ.భా. 9-55)

ఇలాంటి విశేషమైన గౌరవాల్ని రాజు పీడులకు ఇవ్వడం వల్ల వాళ్లు యుద్ధా ఉత్సాహంగా పాల్గొనే వాళ్లని తెలుస్తుంది.

సక్షిణ :-

యుద్ధ విజయాన్ని నిరయించేది దుర్గమే. శత్రువు దీన్ని వశపరచుకుంటే యుద్ధాన్ని వశపరచుకున్నట్లే. ఆ రాజ్యాధిపతిని జయించినట్లే కాబట్టి రాజు శత్రు సుంబి రక్షించు కోవడానికి దుర్గాన్ని పటిష్ఠంగా నిర్మించుకోవాలి. ఇది దీర్ఘ ముట్టడికి కూడ తట్టుకునే విధంగా ఉండాలి. ఇండులో వివిధ అయుధాలు, ర సదాగ్రాలు నిజువ ఉండాలి.

నీరు, కట్టలు, పచ్చిక, తైలం, ఆకుకూరలు, ధాన్యం, సేనలు, యంత్రాలు, ఖలు (యుద్ధవిషిష్టం వాకిటలో మండపం పైన్, క్రొత్తడం పైన్ ఏర్పరచు గిడులు కందకాలు, ప్రాకారాలు, అయుధ సామగ్రితో వున్న, ధర్మ తో వర్ధిల్లే స్తల, జల, గిరి దుర్గాలు రాజుకు ఉండాలట! (రుక్మా.చ. 3-24)

"దుర్గమునకు వెళు పల మోహినిని విరుగగొట్టు సాధనములు, శూల నము ముములు, కూపములు. దాచబడిన వలలు, ముట్టె (ఇనుప) తీగలు. అహి పృథులు తాళపత్రములు శృంగటకములు, కుక్క దవడలు, ఇనుప కమ్మలు, పాదుకలు, వెనములు నీటి గుంటలు -వీటితో కూడిన ఒక (పైకి కవిపించు) ప్రవచన మూర్గమును నిర్మించవలెను" అని కొటిల్వాడు పేర్కొన్నాడు.

"రస దుర్గంబులు భూమియు

గనుములు బదలములు సేయుగాక గర్వం

బున బగరమోదనడచిన

జనపతి రాజ్యమును సిరియు శత్రునిజేరున్" (రుక్మా.చ. 3-54)

ఒట్టి తనను తాను రక్షించుకోవడానికి జాగ్రత్త పడకుండా శత్రువుపైకి దండెత్తితే సకే ముప్పు వాటిల్లుతుంది.

రావణుడు తన కోటకు కావలి ఇలా ఏర్పరిచాడు.

“పడమటి వాకిట బదివేల సంఖ్య
లక్షదైతేయు లాటంకాపుటంబు
దక్షిణద్వార ముద్ధతిగాతురెపుడు
నట దూర్పువాకిట నమరారియుండు
బటుచరచతురంగ బలహమేతముగ
నగణిత శస్త్రసహాయులై యుండు
దగనొక్క లక్షయుతరపు వాకిటను
చాల రాక్షసులు లక్షయు విర్యధేను
వేలు తత్పుర మధ్య వీధి నుండుదురు”(రం.రా.యద్ధపుట 245)

ఇందరు చాలక రావణుడు కూడా కోటను పర్యవేక్షించేవాడట.

“ఒక్కొక్క గవని వాకిట
నొక్కొక యేనూరు కోటు లుందురుదైత్యుల్
పెక్కుర గావలి యుంచును
దక్కక మఱి యెల్ల కడల దానునుదిరుగున్”

(మొ.రామా.యద్ధ. 34)

కృష్ణుడు కైలాస యాత్ర పోవడానికి నిశ్చయించుకొని, కోటరక్షణ గురించి మంత్రులు, సామంతులు, ఉద్దవుడు, బలరాముడు, సాత్యకి, కృతవర్మ మొదలైన వాళ్లందరికీ జాగ్రత్తలు చెప్పాడు.

“కోట సింగారించి కొత్త శంబుల నెల్ల
నట్లట్ల వన్నించి యాశువరికి
బందిళ్ళు వెట్టించి ప్రైకొమ్మలెగయించి
గుండు దూలము వసికొయ్య గూర్చి
యగడిత లీతనీరలవడ ద్రవ్వించి
వెలిచుట్టురాములు వెలుగువెట్టి
దంచనంబులు దద్దడంబులు నెత్తించి
పలుగాడితలుపులు బలుపువేసి
బాళెముల్వెట్టి క్రొంకులు బ్రద్దపడులు
గత్తి గొంతంబు లొడిసెట్లు గత్త శములు
నారసములును విండులు నగరిలోన
చెట్టిపెట్టుడు నడు హట్టిమట్టిలావు”(ఉ.హరి. 2.92)

నగర ద్వారా అన్నీ మూయించి ఉంచండి. కోట చాకిళ్ళతో ఒకటి మాత్రం తెరిచి ఉంచండి. అవాకిలిగుండా అనవాలు వున్న బారులను మాత్రం రాకపోకలకు అనుమతించండి. నగరంలోకి రక్షకబటుల అజ్ఞలెనిదే ఎవరైనా ప్రవేశించని వద్దు. నగరం నుంచి ఎక్కర్నీ బయటికి పంపవద్దు. కోట బురుజులపై గోపురాల్ని పైకి ఎత్తిన ధ్వజాలు నాటండి. వీరులు వాటిపై రాత్రిగలు కావలి ఉండండి. శత్రువుల గుండెలు తల్లడల్లేటటు భేరిమోగిస్తూ ఉండండి. అప్రమత్తులై నగరాన్ని రక్షిస్తూ ఉండండి. కోటరక్షణ గురించి కృష్ణుడు తీసుకున్న జాగ్రత్తల్ని గమనిస్తే ఆశ్చర్యం కలుగుతుంది. సాత్యకిపి సృత్యకంగా నగరరక్షణ చూడమన్నాడు. “సాత్యకి నగర రక్షణ భారాన్ని ముఖ్యంగా నీపై పెడుతున్నాను. నీవు ప్రతిరోజు రాత్రిపూట నిద్రపోకుండా, కివచం, ఖడ్గం, శిరస్త్రాణం, ధనుర్బాణాలు ధరించి ఎప్పుడూ సమరసన్నద్ధుడవైవుండు ఎక్కడ ఏంజరుగుతుందో వెయ్యి కళ్ళతో కనిపెట్టివుండు. ఇతరుల మాటల్ని, అభిప్రాయాల్ని తెలుసుకుంటావు. అనవసర వాదప్రతివాదాలలో జోక్యం కలిగించుకోవద్దు. వేదధ్యయనాదుల జోలికిపోవద్దు. నలుగురి చేత మాటతేవద్దు. జాగ్రత్తగా పురరక్షణ బాధ్యత నిర్వర్తించు, (ఉ.హరి. 2-96) అని పూసగుచ్చినట్టుగా జాగ్రత్తలు చెప్పడాన్ని బట్టి దుర్గం రాజ్యాంగాల్లో ఎంత బలవత్తరమైందో స్పష్టమవుతోంది.

ఇలా చెప్పడానికి కారణం శత్రువు (హింద్రక వాసుదేవుడు) తాను పురంలో లేకప్పుడు దాడిచేస్తాడన్న అనుమానం కృష్ణునికి ఉండడం కావచ్చు. దుర్గసంరక్షణ ఇంకా ఇలా చేయవలెనని వుంటుంది.

“దశవాయి తోడ గోడకు
వెలుపటి యిందెల్ల గొట్టివేయించి, పిరం
గులు లగ్గంబుల మీదన్
నిలిపించగి బనిచి, నిగుడునెడునెవ్వతోడన్” (కువ చ. 3-3)

“పరగ విరగిల బలుగుడ్డకైడాగ
బాకలమర్చిన పాతరలును
వెలుపటి మందు తిత్తులు చూలిన యరాబ
కొఱక మర్చిన పచ్చి గోడగుంపు
లెనని మార్పురు లగకెక్కకుండగ దా
ర్చిన కాంచనంపుదంచవపుదేతు
లెడుటి సురంగంబు లెఱిగి యావాయగా
గల్పించుప్రతి సురంగములగములు,

సతిబలమువేయు తిరుగుడు తొక్కతన
 గుమ్మలానిస బంగారు గోడలారలి
 పడిన మగరాలు చూరమైపుడమిరాలు
 నీలముల వాలు జూచి వర్ణించుకొనుచు" (కువ చ. 3-18)

ఇవి కోట రక్షణకు సంబంధించిన జాగ్రత్తలు

"కోటకావలెకై యాప్త కోటితోన
 నీవు నీపని వియమించి నిలిపి...." (కువ.చ. 2-127)

రాజులు దండయాత్రకు బయలుదేరేవాళ్లు.

దండయాత్రకు ముహూర్తం :

గొప్ప కార్యాన్ని చేయడానికి ముందు శుభముడియలు, శతనాలు చూసుకోవడం పరిపాటి. రాజపురోహితుడు సూచించిన శుభముచూర్తార్తాన్ని అనుసరించి శత్రువుపై దాడిచేస్తే విజయం సిద్ధిస్తుందని భావించేవాళ్లు.

"దేవబ్రాహ్మణ పూజలు
 గావించి ప్రశస్తతాశ్రమపాపములై
 కేవల తద్భేదయుతుం
 డై ఓభుడభియాతి పూదికడుగగలల యన్" (స.నీ.స. 3-794)

అయినా

"..... సమరజయము
 శంభుకృపలేక యెచ్చింగి సంభవించు...." (హర, 7-26)

సనే నిశ్చయం కూడా లేకపోలేదు. దండయాత్రకు శరత్కాలం అనుకూలంగా ఉంటుందట! (అము 4-75)

"..... దివ్యాయుధోదగ్ర మౌ
 నలఘున్యందన మెక్కి దైత్యగుడుక ప్రామోఘ లగ్నంబునన్"
 (శ.వి. 5-15)

యుద్ధానికి బయలుదేరాడు చంద్రుడు.

ఇలా ముహూర్తాలతో పాటు శుభ శతనాల్ని కూడా చూసి యుద్ధానికి బయలుదేరేవాళ్లు.

“క్షేమకారి తీర్చె వెలరేగి యనుకూల
మారుతంబు వీచె, మాంస ఖండ
ములాను బూర్ణభములు పువ్వు ఫలములు
నెడుగు పడి యెదురగహేష లెసగె” (అని చ. 4-36)

దండయాత్రకు బయలుదేరడం:

సైన్యం శత్రురాజుపై దండెత్తి పోయే టప్పుడు చేసే ప్రయాణాన్ని యానం అంటారు.

“దృష్టాన సముచిత బ్రహ్మ ముద్రముల భూ
గీర్వాణ పంకులాశీర్వాదింప
జయజయ దేవయన్ శబ్ద జృంభణముతో
చిరుదావళులు వందివళులు చదువ
వేత్రహస్తులు వేళ్ళు వివరించి చూపు సా
మంత భూనాటక లంతంత మొక్క
బట్టపేనుగు బైడి పల్లకి, దేజీని
దగనాయితము చేసి దండ బెట్టి.

నైత్రభేరి దండంకణ శబ్ద హామ
గరము ఘోష, దిక్కులు గ్రక్క దలగ,
లిత గుణ ముక్తముగు భజగ్న వేశ
దనదుభవనంబు వెడలె భూతల విభండు” (కళా. 31-31)

రాజులు దండయాత్రలకు ఇలాగే బయలుదేరేవాళ్లమో! రాయలు దండయాత్రకు బయలుదేరడాన్ని కుమార భూర్జుటి పేర్కొన్నాడు.

“అనవద్య చిర్రవాద్య వ్యసంబుల తోడ
భేరి చిరావము లోడు కలగ
గంధేభ ఘంకార ఘనతర ధ్వని తోడ
తురగ హేషారవ స్ఫురణ మెనయ
వర భూసురాశీరవ పృథావముతోడ
వందిమాగధ శబ్ద బృంద మొనర
సకలా భరణ పంక్తి పకవక ద్యుతి తోడ
సురువి రాయుధ దీప్తి సౌఖ్య మిట

సగనమన్నీలు డుముదార్లు చతురశితత
 సకల సేనా సమేతులై సందడింప
 రమణ జెలు వొందు రాజహరమున వచ్చె
 రమ్య గుణపాళి శ్రీకృష్ణరాయ మౌళి (కృ వి. 2-149)

యానం చేసే సమయంలో సైన్యం ఇబ్బందులకు గురికాకుండా రాజు జాగ్రత్తల్ని తీసుకోవాలి. "సఖ గాఢము, కట్టెలు, నీటి సదుపాయముల బట్టి మార్గమందుండు గొఱములలోను అడవులలోను ఎన్ని మజిలీలవసరమో లెక్కచేసియు, స్థానమునకు అసనమునకు ప్రయాణమునకు ఎంత కాలము పట్టునో అంచనా వేసుకొనియు యాత్యను ప్రారంభించవలెను కావలసిన దానికంటే రెండింతల అహార పదార్థములను అయుధములను తరలించవలెను. అది సాధ్యము కానప్పుడు నానిని సైన్యమునకే అప్పగించవలెను. లేదా మార్గములో నచ్చటచ్చట సేకరించి యుంచవలెను" అని కొటిల్కుడు సూచించాడు. ఇలాంటి జాగ్రత్తలను వున్నాయి.

"మునుపుగా నేగి యసిమి గొల్లెనలు పన్ని
 త్రోవ నెక్కడెక్కడ నేమి గావలసిన
 యట్టి భక్ష్యభోజ్యాదుల యమ్మకమున
 దనియ జేసిరి వణిజులు తద్బలముల" (కళా 3.43)

"సేనల రాపిడివల్ల నేల గురిచి నల్లని దుమ్ము వ్యాపించి లోకాన్ని చీకట్లో ముంచినా వీరుల కిరీటాలలో వుండే మాణిక్యాల కాంతిచే ఆ చీకట్లు నశించాయట! (పాం.మ. 1-166)

దండయాత్రకు వెళ్లే సేనలో వివిధ వర్గాల వాళ్లు ఉండేవాళ్లు. సరోజర తీరం చేరిన కృష్ణుని సేన ఇలా వుండేది.

"విప్రవరక్షత్ర విట్టుద్ర గాయక
 నట విదూషక వంది నాగరికులు
 కుడ్య కృత్కారు శాకునిక రంగా జీవ
 నటకార సావికాంబ విక్రులు
 నిరైజక గ్రామణీ కులాల కువింద
 దాశ కళాద వైతంసికులును
 జర్మ కర్మర వికిత్సక పుష్పలావిక
 తక్షక పాషాణ దారకులును

గంధసార గోరోచ నాగరు సితాశ్ర
 పట్టపటరత్నభూషణా పణ్ణీమయలు
 బట్టువాలక వీధు లేర్పడగ విడిసి
 రంబుజాకర ముభయ పార్శ్వంబు లందు (జై.భార. 3-66)

సవరం చిన నారాయణ నాయకుని కాలంలో ఇలాంటి సేన దండయాత్రకు బయలుదేరేది.

“అధిపభృత్య పరస్పరాన్వేషణాకార
 ణ ప్రతి వక్తృ తన్నామ కార్య,
 మనసుగత స్వామి హయవేగ భూడుహ
 బ్బాయా సమాశ్రితబ్బాత్యకంబు
 ధావనాయాసాత్మ జీవన వృత్తి డి
 గ్వచ కాందోళికావహ జనంబు
 సమ్మర్ద బహుళాది సరణీకోభయ పార్శ్వ
 వారితవారణా ధోరణంబు

సరయు సరదుష్ట నిష్పతజ్వరద ధూర్త
 గణ్య గాణిక్య సంపవత్కమన హస్య
 వారణ క్షమ తత్పుతా క్రూర దృష్టి
 సమృతాశ్రయ సైన్య హచ్చటికి వచ్చె” (కువ.చ 2 34)

దండు దేరీజ (విడిది) :- సైన్యం గమ్య స్థానాన్ని చేరగానే గుడారాల్ని ఏర్పరచుకుంటారు.

ఆ సమయంలో సైనికులు చేసే పనులు ఇలా వుంటాయి.

“బొంగులు నిల్పి యుబ్బుగ బైడి వ్రాత
 బొమ్మల గుడారంబులమర్చు వారు
 గొయ్యలునాటి, యాకులతోడి రెమ్మల
 వాటంపు గుడిసెలు వైచువారు
 బొక్కళ్ళవలె గుంతముల చేర్చి యా మీద
 గడితంపు బచ్చడాల్గప్పు వారు
 బచ్చికల్చెక్కుడు పాటల జెక్కి. పూ
 బొదరిండ్ల మున్నుగా గదియు వారు

నవ్వుముగ నీటి కండువలరయు వారు
 బురుగు పుట్టు బెదర నుబ్బుచును నొక్క
 పరిగ నవ్వుచు జప్పట్లు చటచు వారు
 నైరి, తద్వేళ బాకె బు వార లెల్ల" (కువ చ. 2-107)

ఈ గుడారాలు పలు రకాలుగా అకరనీయంగా వుండేవి. కృష్ణదేవరాయల సైన్యం విడిది కోసం ఏర్పాటు చేసుకున్న గుడారాలివి,

"కెందమ్మి చెంగల్వ చందమ్ములం గెల్వ
 జెల్వైన కెంబట్టు జిగి గుడార్లు
 రంగారు బంగారు సింగారము లెసంగు
 మేలైన వెలిపట్టు మిహి గుడార్లు
 విగురాకు తెగ సొరు నగ రాజిలు హుశారు
 వగమిలు రజ్జాల వహిగుడార్లు
 హెచ్చైన విలువ మేల్పచ్చడాల్ పచ్చడాల్
 వచ్చడాల్ గలజీని పనిగుడార్లు

గొప్ప హురుమంజి సుప్పాణి కూర్పడంపు
 డంబు పగడంబు జగడంబు సంబరంబు
 లెసగిన గుడార్లు గలుగు నవ్వు సుమతీశ
 పాకె మీక్షించి గజరాజు భయము మించి" (కృ.వి. 3-75)

ఈమారుని సైన్యం తారకాసురునిపై దండెత్తి వచ్చి దేవవతాకిని మహానదీ తీరమున విడిది చేశారు. అసైన్యం చేసే కోలాహలం ఇలా వుంది.

"వాహనంబులు డిగువారును, బన్నులు
 విడుచు వారును, దమ వీళు లెటుగ
 దమ తమ చిహ్నముల్ దనరంగ బట్టించు
 వారు, నొండొరు బిల్చువారు, జెడిగి
 గుళ్ళు మండియలును గుడారములును బం
 దిళ్ళును గలయ నెత్తించు వారు
 మడుగుల పొందుల మ్రాకుల నీడల
 వెరవుల గని కని విడియు వారు

బిటుద జిక్కిన వారల బిలువ బోవు
 వారు, నెడగని తోడ్కొని వచ్చువారు

దీని లెటుగక దెస దప్పి వెదకు వారు.

నెటిగి తమతమ వీళ్లు నేగు వారు" (కుమా. 11-30)

రాల్లో రాత్రిపూట వంటలు వండుతూ సైనికులు సందడిగా వుండేవాళ్లు.

"రాతిగుండ్లు పెట్టిన పొయ్యి మంచి రగుల్కొప్పిన అగ్నితో కూడిన పొగ వట్టమైన చీకట్లు ఏర్పడ్డాయి. వేగంగా వీస్తున్న గాలి వల్ల పూదకనే అగ్ని బగ్గుమని లేస్తున్నాయి. అవి వ్యాపించిన ప్రదేశంలో పట్టగలుగుతుంది. క్షణ మూకళ్లను సగం తెరచి వుంచగా అన్నం వునికి పైకి వస్తోంది. ఎర్రటి లపై పొరలించి కాల్చిన కఱకుట్ల (ఇనుప కడ్డికి చెక్కిన మాంస ఖండం) ఆ ప్రదేశ మంతా క్రమ్ముకొని వుంది. బల్లెములతో వేటాడి తెచ్చిన జిడిను వ్రేలాడగట్టి, చర్మాన్ని ఒలిచే దృశ్యం చీకత్వంగా మహా భయంకరంగా తృప్తిగా భోజనం చేసిన సైనికులకు బ్రేవ్ మంటూ త్రేపులు వస్తున్నాయి చ 2-108)

కావలసిన చోట్లకు కమ్మలు రాసే రాయన గాండ్ర గంటాల శబ్దాలు, రాజు వింపిన కార్య పద్ధతిని గురించి అమాత్యులు చేసే గుసగుసలు, వేగుల కలక, వరుసకింత మందని వంతులేసుకొని గుడారాలకు కావలికాసే వీరుల కోలా, సంగీత మేళాల, మద్దెలల మ్రోతలు రాజు పవళించే గుడారాం చుట్టుంచి వున్నాయి. (కువ చ. 2-110) ఇంకా కొందరు వెలిచెలులతో సుఖిత్తు ప. (కువ చ. 2-111 నుంచి 114). మరి కొందరు నిద్ర లేకుండా గడుపు రు. రణాన్ని భయంకరమైన మృత్యు హేతువుగా కాకుండా సాధారణమైన అవాటి వీరులు భావించారు కాబట్టి యుద్ధ శిబిరాలలో ఎలాంటి జంకు ల లేకుండా కాలం గడపడం కనబడుతుంది.

శిల్పాహ గీతాలు:- సైనికులు తమ జన్మ భూమిని రక్షించడానికి జీవితాన్ని గం చేసే మనో నిబ్బరాన్ని కలిగి వుండాలి. ప్రాణం పోతుందనే భయం. కాపాడుకోవాలనే ఆశ వాళ్లలో వుండరాదు. కాబట్టి వాళ్ల మనస్సులో జీవి శక్తతం కాదనీ, సాధించిన విజయాలే చిరస్థాయిగా వుంటాయనే నమ్మకాన్ని రచించాలి. సమరంలో జయించినా, మరణించినా మేలే కలుగుతుందని పురికొ

రణ విముఖుడైన అర్జునునికి కృష్ణుడు మరణ రహస్యాన్ని ఇలా వివరించాడు.

"జాతస్యహి ధ్రువో మృత్యుః ధ్రువం జన్మ మృతస్యచ |

తస్మాద పరిహార్యే ర్ధేనత్వం శోచితు మర్హసి || (భగ. 2-27)

అతని జ్ఞానబోధ చేసి అతన్ని సమర క్షీడకు సిద్ధం చేశాడు. వీరులను
ఉత్సాహపరిచే సమరగీతాలు వైదికి కాలం నుంచే కనబడుతున్నాయి. ఋగ్వేదంలో.

‘Go forward and conquer ye heroes!
May God give you protection
Valiant be your arms so that you
May remain unwounded’⁶

అని వీరులను ఉత్సాహపరిచే వాక్యాలున్నాయి. కొన్ని శాసనాల్లో కూడా ఇలాంటి
సమరోత్సాహ గీతాలు కనబడుతాయి.

“జితేన లభ్యతే లక్ష్మీః
మృతేనాపి సురాంగ
క్షుధ విధ్వంసినీకాయే
కావంతా మరణేరణే”

విజయమో, వీర స్వర్గమో! గెలిస్తే సంపదలు, మరణిస్తే దేవతా స్త్రీల హిందు దొర
కుతాయి. కాబట్టి యుద్ధంలో వాషడానికి బాధపడడం అనవసరం. (బై.వేం పం.
తం. 1-539)

“సమర మొనరించి సంతనే చావురాదు
పారిపోయినంతనే బ్రతుకురాదు
జీవితంబును మరణంబు దైవకల్పి
తమలు వానికి మరణమంద దలక వల....” దని (మా.పు. 1-54)

దేవతల చేతిలో ఓడిపరిగెత్తే రాక్షసుల్ని నిలబెట్టి యుద్ధోన్ముఖుల్ని చేశాడు భార్గ
వుడు.

కుంభకర్ణుని ధాటికి తాళలేక చెల్లాచెదరై వ కపి సైన్యానికి సమరోత్సాహాన్ని
కలిగిస్తూ,

“పాఱకుడేల పాఱెదరు ప్రాణము, లెస్సటికిక నీగతిం
బాటేన భూతముల్ నగవె పార్జునమ్ములు చీనైపై వడిం
బాటెడు సంతదాక ధృతి పట్టుదగుందళ దిక్కులం గొనన్
మీఱెడు మీయశంబులకు మేలగు పెంపుదల ప్రాడీయెడన్”

(భాస్క.యుద్ధ. 916)

ఒకనికి బయపడి ఇంతమంది పరుగెత్తి లోక నింద పొందడానికిన్నా
యుద్ధంలో మరణించి బ్రహ్మ లోకాన్ని చేరడం మంచిదని చెప్పి వాలో సమరో

న్ని కలిగిస్తాడు. సమరం నుంచి వరుగెత్తే దండ నాయకులతో వృప్రాసు
లా అంటాడు.

“బావు ధ్వవమైన ప్రాణికి
జావులు రెండరసి కొనుడు సమరము నందున్
భావింప యోగమందును
జావంగా లేని చెడుగ బావుంజావే” (భాగ. 6-382)

వీరులు, యోగులు ఊర్ధ్వ లోకాలకు చేరుకుంటారని ఆర్థం.

యుద్ధానికి భయపడకుండా ముందుకు నడిచే వీరునికి ఆశ్వమేధ యాగం
ఫలం లభిస్తుంది. అందుకు భిన్నంగా వెనక్కి తిరిగే వీరునికి దుర్గతి పడు
, ఎక్కడికి పోయినా మరణం తప్పదని తెలిసి కూడా సమరం చేయకుండా
మరలే వానికి ఆపకీర్తి కలుగుతుంది. (న.నీ.న. 3-930. 931)

రణరంగులో మరణించిన వీరునికి దేవతా శ్రీ సౌఖ్యం లభిస్తుందని అనాటి
వీరులు విశ్వసించారు.

“ఇంచుక సూది వేదన సహించిన మాత్ర వృషాంగనా కు చో
దంచిత సౌఖ్యకేళి సతతంబున గంచులి గాంచు నాజి వి
ర్వంపన దీప్ర బాణ నికరక్షత దేహుల కబ్బవే మరు
చ్చంబల లోచనా ఘనకుచస్తబకద్యుతి సంగ సౌఖ్యముల్”
(విక్ర చరి. 4-71)

కాస్త సూదిపోటు ఓర్చుకొన్నంత మాత్రంచేత రాణుల పాలిండ్ల సౌఖ్యకేళిని
క్షరం నోచుకుంటుంది యుద్ధంలో తీవ్ర బాణాల వల్ల క్షతదేహులైతే,
ంటి వీరులకు దేవతా శ్రీల సంగమ సౌఖ్యం లభిస్తుందట!)

“....వీరగతి యందు ఫలంబిది యెల్ల దేవతాం
గనల ముదంబునం గవయ గాఘ్ని విజంబిది....”

(కుమా. 11-56)

రాజు, సఖి, గోవులు, బ్రాహ్మణులు మొదలైన వాళ్లకోసం ప్రాణాలర్పిస్తే
సౌఖ్యం అనుభవిస్తారట! (జై భార. 7-16)

యుద్ధ సమయంలో కవి దృక్పథమే వేరు. అతని వస్తువే వేరు. అతని కవి
సైనికులే నాయకులు. యుద్ధోన్మాదుల గుండెలు బ్రద్దలుకొట్టే వీరుడే అదర్శ

ప్రాయము. ప్రజలలో, సైనికులలో ఉత్సాహం రేకెత్తిస్తాడు. నరనరాల్లో రక్తాన్ని పొడిగిస్తాడు—” ఈ విషయంలో శ్రీనాథుడు ఇంకొక అడుగు ముందు కేసి, కోడిపుంజుల పోరాటంలో కూడా వీరాలాపన చేశాడు.

“హా! ఖగేంద్రంబులార! కయ్యమున నీల్లి
పోవుచున్నారె దేవతా భువనమునకు?
మీరు రంభాతిలోత్తమా మేవకాది
భోగ కార్యర్థమై కోడిపుంజులారా! (క్రీ.డా. -236)

ఇలాంటి మాటలు అనాటి రాజులకు సైన్యానికి, ఉత్సాహాన్ని, హిమహిన్ని కలిగించేవి.

సమరోత్సాహ సంగీతం:-

ప్రాచీన భారతీయ సంగ్రామాలలో వాద్య ఘోషాలు సైనికులకు సమరోత్సాహాన్ని కలిగించేవి.

“భేరీలు డమరుకల్ పెద్ద బూరలను
భోడున వాయించి.....” (ప్ర.వీ చ పుట 15)

“తమ్మట ధ్వనులు” (పుట 89) మోగిస్తూ యుద్ధానికి వచ్చేవాళ్లు.
భేరీల శంఖముల్ పృథుమ్మదంగములు
భూరి ఘోషంబు లడ్డుతముగా మ్రోయ....” (రం రా. పుట 321)

ధూమాక్షుడు యుద్ధానికి వచ్చాడట!

“పటుతర నిస్సాణ భంకారములును
బటహా భేరి శంఖ భయద రావముల....” (పుట 334)

మధ్య రావణుడు యుద్ధానికి బయలుదేరాడట!

రణ భేరీలు:- ఈ సంగీత సాధనాలలో భేరీ అనాడు ప్రసిద్ధిగాంచింది. దీన్నే దుందుభి అంటారు. శత్రువుపై దండెత్తి తమ ఉనికిని తెలియజేయడానికి భేరీ మోగించే వాళ్లు. లేదా దండయాత్రకు బయలుదేరేటప్పుడు, దండయాత్ర పూర్తి చేసుకొని వచ్చేటప్పుడు ఈ భేరీలను మోగించే వాళ్లు. భేరీ గంభీరంగా మోగడం, రాజుకు విజయ సూచకం (భార.భీష్మ. 1-14)

“అంతట ద్వారకా పురము నందు సభా పరిపాటుడర్జునో
దంతము యాదవుల్ దెలియునట్లు హజారమునందు భేరియ
త్యంతరుషాకపాయత హృదంతరుడై చఱపించె, మించె ది
గ్గంతి ఘటా శ్రవః పుటాభిదాచణ భీషణ భూరిభాంకృతుల్”
(విజ.వి. 3-160)

ఇది అడ్డునుడు వేయించిన భేరి.

కళాపూర్ణుడు దండయాత్రకు బయలుదేరే సందర్భంలో

“జైత్ర భేరి ధణంధణ శబ్ద మహిమ
గరమ ఘూర్ణిల్లి దిక్కులు గ్రగ్గ దలగ
లలిత గుణ యుక్త మగు శుభ లగ్నవేళ
దనదు భువనంబు వెడలె భూతల విభుండు” (కళా. 8-31)

కృష్ణుడు బాణునిపై దండయాత్రకు బయలుదేరేటప్పుడు భేరి మోగించారు.

“భేరీ ధణందణంధణ
భూరి ధ్వానమున భూసభోభాగంబుల్
భోరుపని మ్రోసె, నాశ
హరణములు వెడలె, సరలె ఎనుధాధరముల్ (అని.చ. 4-24)

రాజపుర ప్రవేశం చేసేటప్పుడు రూడ భేరిల్ని మోగించే వాళ్లు

“భేరులులోనుగా గల గభీరపు వాద్య చయంబు మ్రోతలం
దోరపు బ్రౌఢిమించెను ...” (కళా. 8-142)

ఇలా సంగీత వాద్యాలను యుద్ధానికి బయలుదేరి వెళ్ళేటప్పుడు తిరిగి వచ్చే
టప్పుడు మోగించడాన్ని చాలా కావ్యాలు పేర్కొన్నాయి. ఇలాంటి తతంగమంత
యద్ధవీరులను ఉత్సాహంగా వుంచడానికి వసేవాళ్లు. వీరుల యుద్ధ ప్రేరణకు
కూడా ఇవి వినియోగించబడేవి. యోధులకు బలాన్ని, ఉత్సాహాన్ని, అనందాన్ని,
కల్గించడానికి, పారిపోయే వీరులను హేళన చేయడానికి, యుద్ధం చేస్తున్న వీరులకు
వీరావేశం కలిగించడానికి, యుద్ధంలో చనిపోయిన వీరుల పట్ల విచారాన్ని తెలియ
చేయడానికి సమర గీతం ఉపయోగపడుతుంది. ఇంకా వెప్పాలంటే వీరుల్ని
“హిప్పటైజ్” చేయడానికి సమర గీతం ఒక సాధనం.

దూత కార్యం - యద్ధాన్ని అపడానికివేసే ప్యయత్నాలలో దూత ప్రతిపాదనలు అతి పృథానమైనవి. రాజు అనుకోగానే యుద్ధం జరగదు, తాను విధించే నిబంధనలను సమ్మతించమని దూత ద్వారా శత్రురాజుకు తన సందేశాన్ని పంపుతాడు. దూత కార్యాలు విఫలమైన తరువాతే యుద్ధతంత్రం మొదలవుతుంది.

రామాయణంలో హనుమంతుడు, అంగదుడు, రాముని దూతలుగా రావణుని దగ్గరకు పోయారు. హంస డిభకుల తరపున జనారనుడు, కృష్ణుని పక్షాన సాత్యకి దూత కార్యాన్ని నడిపారు. మహాభారతంలో సంజయుడు కౌరవుల పక్షాన, కృష్ణుడు పాండవుల పక్షాన రాయబారాన్ని సాగించాడు. యుద్ధానికి ముందు ఇలా దూతల్ని పంపడానికి బాలా కారణాలు ఉన్నాయి. రాజు దండెత్తి వచ్చి విడిది చేసి శత్రు రాజు దగ్గరకు దూతను పంపుతాడు.

ఈ రాజదూతలు తమ రాజు, పంపిన సందేశాన్ని శత్రు రాజుకు యథాతథంగా వెప్పాలి, తన రాజు బల పరాక్రమాల్ని గుర్తు చేసి శత్రు రాజును భయ పెట్టాలి. తన వాక్పాత్యుర్యంతో శత్రు రాజును వశపరచుకోవడానికి ప్రయత్నం చేయాలి. యుద్ధం గురించి జరిగే నష్టాలను వివరించి తమ రాజు యుద్ధ సన్నాహాలు ఎలా చేస్తున్నాడో, ఎవరెవరు ఆయనకు మిత్రులో, ఆ రాజు సేనా సంపత్తి ఎలాంటిదో, ఆయనకు వ్యతిరేకులు ఆ రాజ్యంలో ఎవరైనా ఉన్నారో మొదలైన అంశాలన్ని దూత గుర్తించాలి.

రణ తంత్రం—గూఢచారుల పాత్ర :-యుద్ధ తంత్రంలో గూఢచారులు విశిష్టమైన పాత్ర వహిస్తారు. శత్రు రాజ్యంలోను, స్వరాజ్యంలోను జరిగే అన్ని విషయాలను పసిగట్టి రాజుకు తెలియజేయాలి. గూఢచారులు చెప్పిన విషయాల్ని బట్టి రాజు తన రణ వ్యూహాన్ని పన్నుతాడు. రాముని సైన్యాన్ని పరీక్షించడానికి రావణుడు రెండుసార్లు గూఢచారులను పంపాడు. శుకసారణులు రాముని సేనలో బలవంతుల్ని గుర్తిస్తే శౌర్ధాలాదులు ఎలాంటి వ్యూహం పన్ని రాముడు యుద్ధానికి వస్తున్నాడో రావణునికి తెలియజేస్తారు. (భాస్క. యుద్ధ 324, 375)

రామునిపక్షాన విభీషణుని మంత్రులు పక్షిరూపంలో లుకలో పవేశించి గూఢ చారత్వం సాధిస్తున్నారు. యుద్ధానికి ముందు ఇలా గూఢచారుల్ని పంపడం పావీన యుద్ధతంత్రంలో ఒక భాగంగా వర్తించినవారు శత్రురాజు బలాల్లాలును, అతని వేయడానికి గూఢచారులను పంపడం తప్పని సరి.

ఆయుధ వర్ణన :- విజయ నిర్ణయంలో ఆయుధాలు ఎంతగానో తోడ్పడతాయి. ఈ నాటి ఆయుధాలకు అలాటి ఆయుధాలు మూలంగా నిలిచాయి. అలాటి ఆయుధాలివి.

“పరశులు గొంతముల్ భల్లము దగలు లమ్ములు విండ్లు గంకటుల్
సురియలు వజ్రముష్టులు ద్విశూలము లీటలు మండలాగ్రముల్
పరిఘులు జక్రముల్ పవులు పాశము లంకుశముల్ సబళ్లుము
ద్గరములు దోమరంబు లెడగత్తులు శంఖులు బిండివాలముల్”

(కుమా. 12-5)

ఇవేకాక ముక్తములు, అముక్తములు, ముక్తాముక్తములు, యంత్రముక్తములు అనే అయుధాలు కూడ ఉన్నాయి. (కుమా. 11-128, 12-8) చక్ర, వజ్ర, వలయ, శక్తి, తోమర, కుంత, పాషాణాలు, మొదలైనవి ముక్తములు. అంకుశ, పాశ, క్షురకా, అసి, గదా, ముసల, దండాదికాలు అముక్తములు పాశ, వాగురా, రజ్జు, వలయాదికాలు, ముముక్తాముక్తాలు చాప, శతఘ్ని, శల్యక మంజూషార్క వర్ణాధికాలు యంత్ర ముక్తాలు.

1] సురియ 2] ముప్పిడియమ్ము 3] కఠారము 4] తరువలి 5] కొంగవాలు
6] గండ్రగొడ్డలి 7] కత్తి 8] అడిదము 9] కుంతము 10] సబళం (గడ్డ
పార) 11] ఇనుప కోల 12] పట్టెం 13] డొంకెనలు 14] చక్రము
15] క్రొంకులు 16] బ్రద్దపరులు 17] వడిసెళ్ళు 18] దంపనపు గుండ్లు
19] ప్రాస 20] ముసలము 21] సెలకట్టె 22] శూలము 23] వాపము
24] కుమ్ముడుదగరు 25] భల్లము 26] గద 27] ముద్గరము 28] ఒడ్డన
ములు 29] కణయము 30] కంపణము 31] మొలలకఠాలు 32] పలకలు
33] క్షురప్రము 34] అసి 35] రొహణ 36] వజ్రముష్టి 37] లొడివంకిణి
38] బింధివాలము 39] భల్లాతకము 40] శిలా యంత్రాలు 41] జబుర
జంగులు 42] గ్రద్దగోళ్లు మొదలైన అయుధాలు ప్యావీన కాలంలో యుద్ధంలో
ఉపయోగించే వాళ్లు.

కుమార సంభవం, ఉత్తర హరి వంశంలో పేర్కొన్న అయుధాలు ఒకే
రీతిగా ఉన్నప్పటికీ వాటిలో కొన్ని అయుధాలకు పేర్లు మారినట్లు గమనించవచ్చు.
ప్రహరణాలు, కైదుపులు, అసి యుద్ధ సాధనాలు రెండు రకాలు.

ప్రహరణాలు :- కణయ, కంపన, ముసల, ముద్గర, పరిఘ, పరశ్వధ, కరవాల,
బిండి వాలాలు.

కైదుపులు :-

“సురియు, ముప్పిడి యమ్ము, కఠారమ్ము
దరవలి కొంగవాలడి దమ్ము గండ్ర గొడ్డలి, కత్తి

గొంతఁబు నబళం బీటె యినుపకోలసెలకట్టె
పట్టెంబు నిరాణంబు చక్కంబు...." మొదలైనవి (ఉ.హరి. 4-209)

ప్రహణణాలు అంటే యుద్ధంలో శత్రురాజుల మీదకు విసరబడే ఆయుధాలు.
కెదుపు అంటే వేదిలో ధరించే ఆయుధాలు.

యుద్ధంలో ఈ ఆయుధాల ప్రయోగాన్ని గురించి ఇలా వుంది.

"పరిఘ విభిన్నులై ముసల పాటితులై కరవాల కృత్తులై
శరపరికీర్తులై పరశు సంప్ర విదారితులై గదా విభం
గురులయి తోమర ప్రకర కుంఠితులై సమరా వినిన్ సురా
సురులు పరస్పరాభిహతి శోణిత పూరము నింబిరయ్యెడన్"
(హరి.పూ.భా. 4-14)

"ముసలముల్ గదలును, ముద్గరచయము
నెనభిండి వాలముల్ విచ్చు కత్తులును
పరిఘలు చక్రముల్ బాను కటార్లు
అరుదగ మెరయు, చంద్రాయుధములును" (ప్ర.వీ చ పుట 25)

అని అనాటి ఆయుధాల్ని పేర్కొంది. ఇలాంటి ముప్పది రెండు ఆయుధాలను నేడు కూడ అజంతా చిత్రాలలో చూడవచ్చును.

ధనుర్విద్యతో నేర్పుయ్యలైన విలుకాండ్రు తమ పేర్లను బాణాలపై చెక్కించుకునేవాళ్లు.

"చివురు గట్టితోడలేమాచి పువులు శరము
జేసి మధు మాన కాలంబు చిత్తజనకు
నశికులంబుల పేరనాచూక్షరములు
వరుసతో నిల్వెనని బోల్చె వాని యందు" (హరి. 3-57)

శతఘ్ని అనే ఆయుధాన్ని నాటి యుద్ధాలలో వుపయోగించే వాళ్లు హనుమంతుడు లంకలో ప్రవేశించి శోధించేటప్పుడు శతఘ్నిని ధరించిన వీరుల్ని చూశాడ.

"... పరిఘ పట్టిన పరశు ప్యాసాసి దండిఖండివాల
తోమర శూలి చక్ర గదాముసల ముద్గర వాపబాణ
ఖడ్గ శతఘ్ని హస్తలను జిత వర్మధారులను...."
(భాస్కర. సం. 87) చూశాడట!

కృష్ణుడు నరకాసురుని వీరులపై శతఘ్ని అనే దివ్యాస్త్రాన్ని ప్రయోగించగా ఒకేసారి వారంతా 'మహావ్యథ' బెందారట! (భాగ. 10 చ భా. 192) అంతేకాదు,

"శరవిచ్ఛన్న తురంగమై, పటుగదా సంభిన్న మాతంగమై
యుడు చక్రాహత వీర మథ్యపద బాహుస్కంధ ముఖ్యాంగమై
సురభిత్సైన్యము దైన్యముంబొరయుచున్ శోషించి హైన్యంబుతో
హరిమోలన్ నిలువంగ లేక పటచెన్ హాహా నినాదంబులన్"

(193)

ఇది శతఘ్ని యొక్క శక్తి సామర్థ్యం.

'శతఘ్ని = ఫిరంగి - నూర్గురను' చంపేది."

యుద్ధాలలో మంటల అయుధాల్ని వాడేవారు 1309-1310లో వరంగల్లు పై మాలిక్ కాఫర్ దాడి చేశాడు. కాకతీయ ప్రతాపరుద్రుడు రాజుగా ఉన్నాడు. ఈ యుద్ధాన్ని గురించి అమిర్ ఖుస్రో ఇలా చెప్పాడు.

"తురంగ సైన్యాధిపతి అజ్ఞ లిస్తాంటే.

ప్రతి దినమూ, ప్రతాపరుద్రుని సైన్య నాయకులతో యుద్ధాలు జరుగుతున్నాయి. వాడు తెచ్చిన యంత్రాల నుంచి పెద్దపెద్ద (ఫిరంగి) రాతిగుండ్లు కోట గోడ మీద పడి దానిని గుండు చేస్తున్నాయి. లోపలి నుంచి కూడా ప్రతాపరుద్రుని సైనికులు రాతిగుండ్లు విసిరేవారు. అయితే ముస్లిం గుండ్లు బలమైన తీగ బలం మీద పాలా ఎత్తు వేగిరేవి. హిందువుల గుళ్ళు బ్రాహ్మణుల జంధ్యాలతో పయోగిస్తున్నట్లు నీరసంగా వచ్చేవి."'

తరువాత కాలంలో తుపాకులు, సూరతు మండు గుండ్లు మొదలైన విధ్వంసక అయుధాలు భారతీయ యుద్ధ రంగంలో చోటు చేసుకున్నాయి. ఇక్కడ నుంచి యుద్ధ స్వభావం మారిపోయింది.

"....తుపాకుల పెళిపెళలు పెట్టు గ్రోవుల పెట పెటలు జబురు జంగుల ఫిరంగుల ఢిమఢిమలు ఢమామాల ఢమఢమలు. బాణపు బిచ్చల జిటజిటలు--" (కృ.వి, 3-24) యుద్ధాలలో వినిపించాయి.

"రటిత దిక్ర తనటత్పెట పెటార్పటలతో
ఘోరమైన తుపాకి గుండ్ల చేత

దవ్వ దవ్వన హెచ్చి రివ్వ రివ్వన వచ్చి
ప్రసరించు రాచూరి బాణములను...." (కృ.వి. 3-5)

సమర భూమిలో వాడారు.

"ఏ దారి జూచిగన నా దారిన తుపాకి
బలులైన జబురు జంగులు ఫిరంగి...." (కృ.వి. 3-5)

మొదలైనవి కనిపించేవి.

ఇంకా కొన్ని కావ్యాల్లో వీటి ప్యసక్తి వుంది.

కు.వ.వ. 3-3, 5, 15, 19, 20 కళా 8-73 కృ.వి. 3-5, 29, 55) వీదరు
కోటలో అభింవిన ఇనుప ముళ్లు కూడా యుద్ధ పరికరమే." 10

బ్రహ్మత్రం :- ఇది శక్తి వంతమైన అత్రం. భాస్కర రామాయణంలో అతికా
యుని అక్షుణుడు బ్రహ్మత్రంతోనే వధించాడు. ఈ అస్త్రాన్ని ప్రయోగించగానే
అది భయంకరమైన శక్తితో శత్రువుల అయుధాల్ని కాల్చివేసి, శత్రువు కంఠాన్ని
తెగవేస్తుంది. (భాస్కర-యుద్ధ -1061)

ఈ అత్రం బారి నుంచి తప్పించు కోవడానికి బ్రహ్మత్ర మంత్రాన్ని పఠింపాలి. ఇంద్రజిత్తు రెండవసారి యుద్ధానికి వచ్చి బ్రహ్మస్త్రాన్ని ప్రయోగించాడు. వానర సైన్యం ఆ అత్ర దాటికీ నిలవనేకపోయింది. విభీషణుడు మాత్రం బ్రహ్మత్ర మంత్రాన్ని జపించడం వల్ల ఆ అత్రం అతనిని వదిలి వెళ్ళింది. భాస్కర-యుద్ధ. -1083)

అక్షుణుడు ప్రయోగించిన బ్రహ్మత్రమే కుంభకర్ణుని చంపింది.

"ఈ బ్రహ్మత్రము తాకుట
కే బలియుడు బ్రతుక" నోపడు (మొ.రా.సం, 192)

బ్రహ్మత్రం యొక్క శక్తి సామర్థ్యాల్లాంటివి. బ్రహ్మత్ర ప్యయోగాన్ని గురించి విక్రమార్కునితో భట్టి ఇలా చెప్పాడు.

"చరణాబ్జంబులు యోగపాదుకలతో సంధించి, యకాశ సం
చరణా రంభ విజృంభ మాణ రణ దీక్షాదక్షతన్మించి, వా
విరి బ్రహ్మత్రము నిన్న రేళ్ళరుని పయిన్ వేగం బ్రయోగింపు ను
స్థిర లీలన్ సమకూరు నీకు జయలక్ష్మి విశ్వ సాంగత్యముల్"
(ఎక్ర.వరి. 4-123)

:- ఇది అగ్నిదేవుని ఆయుధం. దీన్ని ప్రయోగిస్తే ఇది మెరుగులు, నిప్పులు వెదజల్లుతూ శత్రువుపై పడుతుంది. రాముడు, రావణాసురాన్ని మంత్రించి ప్రయోగించాడు.

“తలుచుగా గిటిగొన్న మెఱపులు నెఱపుచు

దోరంపు ధూమ కేతువులు బోలె

నుగ్ర తేజముతోడి యుల్కల నీనుచు

బెల్లుగా బిడిగులు వెల్లి గొల్చి

బహుభేద బాన్వర గృహముల బోలుచు

వికతో గ్రతాణ కాతతుల మీటి

భాను మండల కోటి భాసురాననములై, వి

లయాగ్ని ముఖములై కలయ బర్చి

జానకీ జానియాగ్నేయ సాయకములు

పొదలి రావణు శరముల బొలియజేసె

వైదికాగమ పరిశుద్ధ వాక్యతతుల

నోజ దక్కిన సాగతయుక్తులనగ ” (భాస్క.యుద్ధ. 1542)

సామర్థ్యాలు.

లేదా వారుణాస్త్రం :- ఇది అగ్నేయాస్త్రానికి, తత్సంబంధులకు

ఇది జడివానిల్ని కురుస్తూ శత్రువులను వీకాకు పరుస్తుంది. అర్జునుడు

‘యద్ధం చేస్తూ అగ్నేయాస్త్రాన్ని’ ప్రయోగించాడు. విరుగుడుగా

శత కల్పాంబర, చాచయ విభ్రమ గర్భితంబయిన పర్వాన్యాస్త్రాన్ని”

“మెఱపులు దఱచుగ బెళపెళ

నులుముచు నడగండ్లతో యోధారణ పె

న్వట దలుగానెల్లడ జి

చ్చట పిడుగుల తోడ వాన జదిగొని కురియన్” (జై.భార. 5-28)

“జల్లెడెలును బక్కెరలును

బల్లంబులు జోళ్లు నాత పత్తాదులు న

వ్వెల్లి బడి కలిసి మిటును

బల్లము నొక్కటిగ బొరలి పాటగదొడగెన్” (జై.భార. 5-29)

రామునిపై ప్రయోగించాడు (భాస్క.యుద్ధ. 2051)

అహిశరం (పన్నగాత్రం) :- భీషణ విషాగ్నులు చిమ్ముతూ శత్రువులను వధించే పాము రూపంలో ఉండే అత్రం. రామునిపైకి రావణుడు ఈ ఆయుధాన్ని ప్రయోగించాడు.

అది విపరీతంగా పొగతో కూడిన విషాన్ని కక్కుతూ, బుసకొట్టుతూ, నేత్రాల నుంచి మంటల్ని చిమ్ముతూ, నిశితమైన కోరల్ని కోపంగా బయటపెడుతూ గరుత్మంతుని కూడా వధించే శక్తి వున్నట్లు, ఆకాశమంతా తెఱపి లేకుండా అక్కమించి భుజాలతోనే రాముని గెలవడానికి వచ్చింది (భాస్కరయ్యద్ద. -2045)

ఈ అస్త్రానికి విరుగుడు గరుడాత్రం.

గరుడాత్రం :- పన్నగాస్త్రాన్ని ఎదుర్కోవడానికి రాముడు గరుడాస్త్రాన్ని వేశాడు. (భాస్కరయ్యద్ద. -2046)

“చటుల పక్షుల చలిత మహాశైల
విపులాంగములు వెనువెంట బర్వ
గులి శోగ్రపటు చంచుకొటి పుటంబుల
ఘన భుజంగంబుల గఱవి త్రుంచి
చలన ఖరోదగృహరణ తాడనముల
విరిసి మేఘంబుల దొరగి పొలియ
భుజగ కులంబుల బొడివి చంపగ బూని
భూకంప మొదలించి ప్రాకటమగు”

“గారుడాత్రజనిత గరుడ గణంబులు
మంట సిద్ధసురులు మెచ్చి చూడ
రావణ ప్రయత్నమై వచ్చు నత్రంబు
పొలుపు నిమిష మాత్ర బాలియ జేసి” (భాస్కరయ్యద్ద. -2047)

ఇలాంటి దివ్యాస్త్రాలు చాలా ఉన్నాయి. ఇవే కాకుండా, శివజ్వరం, వెష్టవ జ్వరం మొదలైన జ్వర ప్రయోగాలు కూడా ఉన్నాయి.

ప్రయోగించే ఆయుధాలు వాటి విరుగుళ్ళు ఇలా ఉన్నాయి.

“మెలుగులు గ్రమ్మెడు మేఘాస్త్ర మేసిన
బవన బొణంబున బరి హరించె

విషములు మియు కాద్ర వేయాస్త్ర మేసిన
 గరుడ బాణంబున గర్వమణచె
 సమధికోన్నతమైన శైలాస్త్ర మేసిన
 నింద్ర బాణంబున నేపు మాపె
 దృఙ్గిరోధం బైన తిమిరాస్త్ర మేసిన
 నరుణ బాణంబున విరియ జేసె...." (చిత్ర.చరి. 4-117)

పతాకాల ప్రాముఖ్యం:- యుద్ధాలలో వాడే పతాకాలు కేవలం వ్యక్తిగత విహ్వలత ఇవి గాలికి చెప్పబడతూ, వీరుల్ని ఉత్తేజపరుస్తూ వాళ్ళకీర్తి కాంక్షలకు ప్రతీకలుగా వుండేవి. పేరుపొందిన వీరులు మాత్రమే వీటిని వుపయోగించే వాళ్లు. వీళ్ళే సేనా రక్షకులు. పతాకం, కేతనం, ధ్వజం, సిడము అనేవి పర్యాయ పదాలు.

యుద్ధ రంగంలో కీరుల్ని గుర్తించడానికి ఈ పతాకాలు తోడ్పడేవి. రావణుని వెంట వున్న వీరులను విభీషణుడు రామునికి చూపుతూ,

"ఉరుతర హేమ దండరుచి నొప్పుచూ సింహ పతాకమింటితో...."
 భాస్క.యుద్ధ. -797) వచ్చేవాడు ఇంద్రజిత్తుడని,

"ఉరగ రాజ కేతనోజ్జ్వలమే వచ్చే అతను కుంభకర్ణుని పెద్ద కొడుకైన కుంభుడని. (802) "ధూమ ధ్వజ లాంబన మగు, భీమ ధ్వజ మొప్పుదేర బృథు ఓరిముతో...." (803) వస్తున్న అతను నికుంభుడని,

"కనక దండప్రబంధ కేతనము గొల గాల నిభ మూర్తులయిన రక్కసుల నడుమ వాడి తేజంబుతో... " (807) వచ్చేవాడు రావణుడని చెప్పాడు.

ఇక రాముడు "గరుడధ్వజుడు" (భాస్క.యుద్ధ -2164)

యుద్ధంలో శక్తివంతమైన ఆయుధాలతో శత్రువుల రథంతో పాటు ఈ పతాకాల్ని నాశనం చేసేవాళ్లు. ధ్వజం విరగడం అవశకునంగా భావించేవాళ్లు. (న.నీ.స. 3-807) అందువల్లే అది విరక్కుండా చూసుకోవడానికి శత విధాల ప్రయత్నించే వాళ్లు.

యుద్ధ నీతి:- ప్రాచీన భారతీయ యుద్ధ నీతి చివరి వరకు కొనసాగింది ఆంధ్ర దేశంలోనే అని చెప్పవచ్చు. కాకతీయుల తరువాత మహమ్మదీయుల పాల్గొ

యుద్ధ రంగంలో కనిపిస్తోంది. అయినప్పటికీ ఆంధ్ర రాజులు సాధ్యమైనంత వరకు యుద్ధ నీతిని పాటించారు. యుద్ధ నియమాలను గౌరవించారు. కాలానుగుణంగా యుద్ధనీతిని మార్పు చేసుకోకపోవడం మన పాఠకులు చేసిన తప్పిదం. పరాయి పాలకుల చేతిలో ఆంధ్రదేశం ధ్వంసం కావడానికి కారణమైంది. మన రాజులు అనుసరించిన యుద్ధ నీతి ఎలాంటిదో చూద్దాం.

“వలస దగిన యట్టి శత్రువు తన వేత
జిక్కేనేని కీడు సేయరాదు,
పొసగ మేలు చేసి పొమ్మనుటేబాలు....” అంటాడు వేమన.

“వైరి నిరాయుధుండగుచు వచ్చిన గామట కంటె బుణ్యముల్ చేరునే?... ”
(ఆం.వి.పు. 8-408)

శత్రువుని ఏలాగైనా మట్టుపెట్టి అతని రాజ్యాన్ని కబళించాలనే మనస్తత్వం నానాటికి పెరుగుతున్న పరిస్థితుల్లో ఇలాంటి యుద్ధ నీతిని పాటించడం అపూర్వమైన విషయం. శత్రు రాజు ఊళ్లో లేనప్పుడు దండెత్తడం యుద్ధ నీతికి విరుద్ధం.

“అధిపతి వీటలేని సమయంబున సంగర కాంక్షతోడని
ట్లధిక బలంబులంగొని వృధా తిశయంబుగనేగుడెంచి యి
వ్విధమున బని నీవన్యత విక్రయముం బ్రకటించు కంటెనం
బుధిసడ మైన నీవురికి బోయి యొడుంగుము చాల మేలగున్”
(ని రా. 7-21)

“....రాజు లేని యట్టి రాష్ట్రంబు పై జని
జయముగొనట యేమి శౌర్యమనుచు” (కళా. 8-161)

“....వైరుల జీవన్మృతులగు
వారల నెవ్వారు జంపవలదు సరేంద్రా!” (ఆం.వి.పు. 5-241)

ఇలాంటి నీతుల్ని ఆచరించడం వల్ల శత్రువు సమూలంగా నాశనం కావడానికి అవకాశం లేక పోయింది. సమశిక్షితోనే యుద్ధం చేయాలి. “కయ్యానికైనా నెయ్యానికైనా, వియ్యానికైనా సమానత్వము ఉండాలి. అలా లేనిచో కయ్యము గెలువదు నెయ్యము నిలువదు. వియ్యం పొసగదట! (చై.వే పం.తం. 2-47)

యుద్ధంలో సమశిక్షిని ఎదుర్కోవాలి అనేది అనాటి యుద్ధనీతి.

“ఒకరితో నిందర మొనర పోటాక” తగవుకాదు అనేది (ప్ర.వీ.చ.పుట 159)

యుద్ధ నీతి.

దూరంగా వున్న శత్రువును చూచి రాజు భయపడి రణ విముఖుడు కారాడు. వున్న శత్రువు పరాక్రమం వల్లనే లొంగుతాడు కాని మరొక విధంగాను. పరిగెత్తితే వెంటబడుతుంది. నిలిచి అదలించినప్పుడే కుక్క పక్కకు వెంటుంది. కాబట్టి రణరంగంలో వెనుకంజ వేయకుండా సాహసంతో శత్రు జయించాలి. (రిక్త చ. 3-49, 50) శత్రు రాజు లేనప్పుడు అతనిని చంపరాదు. సైంధవుడు పలాయన మంత్రం పఠించిన తర్వాత కూడా నల్లి చంపడంలో నిమగ్నమై వున్న భీమునితో అరుమడు.

“పితలజుడె పఱచె సౌవీరవిభుడు
బొనుగు ప్రజనేల యాటడి దునితువైన
నదురాత్ముని వెనుకొని యసువు లిపుడు
గొనగ వలయు రేలెమ్ము నద్వినత శౌర్య” (భార. అర. 6-238)

అంటాడు.

రాజు తాను జయించాలను కున్న రాజ్యంలోని ప్రజలకు నష్టం కలిగించ రాజు అనునరించే నియమాలలో ఇది ప్రధాన స్థానాన్ని వహించాలని శ్రీని మతం.¹¹

“రాయచూరు యుద్ధములో ముసల్మాను లోడిపోగా వారిని పూర్తిగా తుడిచి
లెనని సేనానులొత్తి చెప్పినను శ్రీకృష్ణదేవరాయలు వినక, పారెడి వారిని
పించుట ధర్మము కాదని వాదించెనని విదేశీయుడగు నూనిజ్ చకితుడై వ్రాసి
వెను”¹²

ఈ నీతి పాటించడం వల్ల కలిగిన ఫలితం తెలిసిందే.

“....పార్థివ పుత్ర యొకండు నేసినం
బలుపుర మీద నింత దలపందగ దట్టులు గాక నిద్రమై
నొలసియు దమ్ము నేమటియు మన్నెడ వధ్యులై శత్రు పాణులై
నిలువని వారిని జంపదగునె రణ ధర్మము నీ వెలుంగవే.”
(భాస్క యుద్ధ. -561)

రణ ధర్మం కంఠోక్తిగా చెప్పబడింది.

“కలనబడిన వారి గయికొని పోయి
పుండ్లనోమి మగ్గుడ బుచ్చు తొప్ప

బంత మడిగి మగుడ బవర మిచ్చుట యొప్పు
నించునేని దాన మేలు టొప్పు" (ఉ.హరి 5-266)

ఇది ఇంకొక ధర్మం.

రణ క్షేత్రం:- రాజు తన వ్యూహానికి అనుగుణంగా యుద్ధ భూమిని నిర్ణయిం
చుకోవాలి. పదాతి దళాలు, గుర్రాలు, రథాలు, ఏనుగులు యుద్ధం చేయడానికీ
వీలైన ప్రదేశాల్ని ఎన్నుకోవాలి.

"గట్టును జెట్టును మిట్టయు బల్లంబు
గలిగిన చోటు కాల్యలము నేల
వినుము నీళ్ళను రొంపియును లేక సమ విశా
లములైన చోటు గుట్టముల నేల
క్రమ్మి గుంగక గదగద వంపులు గణ
గమి నొప్పు చోట రదముల నేల
యెడనెడ మ్యాకులు మడుపులు గల చోటు
కురునాథ యెటుగుము కరుల నేల

యే బలంబు దనకు నెక్కడు గలుగు న
బలము నేల పోరుగలను గాగ
వినుడు శశియు గాల్చి వెనుకగా మొనసడ
పించి పొదువ సంభవించు జయము" (స.నీ.న. 3-923)

చతురంగ బలాలకు అనుకూలమైన ప్రదేశాల్ని యుద్ధక్షేత్ర గా ఎన్నుకో
వాలి. కొటిల్చుడు చతురంగ బలాలకు అనువైన సరదేహాలు ఎలా వుండాలి? పేర్కొ
న్నాడు.¹³ రాయబారిగా వచ్చిన జనార్ధనునితో కృష్ణుడు ఇలా అంటాడు.

"పరఃగు మోహర మేర్పను
నెరవగుచో నెల్లి నేడు విడిసెన మధురా
పురమున బియ్యగమున బు
ష్కరమున దారేర్చి కొన్న కలనగు మాకున్" (ఉ.హరి. 4-168)

మధుర, ప్రయోగ, పుష్కరాల్లో పుష్కర క్షేత్రాన్ని హంస డిభకులు
యుద్ధ క్షేత్రంగా ఎన్నుకున్నాడు. అప్రాంతానికి కృష్ణుడు చతురంగ బలాలతో
దండెత్తి వచ్చి యుద్ధం చేశాడు. (ఉ.హరి. 4-206)

యుద్ధాలు

ప్రాచీన భారతీయ రాజులు చేసిన యుద్ధాల్ని నాలుగు విభాగాలుగా వేయవచ్చును.

1) ధర్మయుద్ధం:- ఈ యుద్ధాన్ని ప్రకాశ యుద్ధం అని కూడ అంటారు. “శత్రువు కంటే అధిక సైన్యమున్నప్పుడు [శత్రు శిబిరంలో] కుట్రలు పన్నగలిగి నప్పుడు, యాతా కాళమును గురించి అవసర చర్యలు తీసుకొనగలిగినప్పుడు, అనుకూలమగు ప్రదేశమందున్నప్పుడు [విజిగ్మవు] ప్రకాశయుద్ధం చేయవలెను”¹⁴

రామ రావణ యుద్ధం. కురుక్షేత్ర యుద్ధం మొదలైనవి ధర్మ యుద్ధాలై నప్పటికీ రణ భూమిలో కుటిలత్వం ప్రదర్శించడం జరిగింది.

కూట యుద్ధం:- ధర్మయుద్ధం చేయడానికి పరిస్థితులు విరుద్ధంగా ఉంటే కూట యుద్ధం చేయాలి. మోసపూరితంగా కుటిలత్వం, ఎత్తులు, జిత్తులు మొదలైన పద్ధతుల వల్ల శత్రువును జయించడం కూట యుద్ధం. వివిధ కూట యుద్ధ పద్ధతుల గురించి కొటిల్లుడు వివరించాడు.¹⁵

“అపజయము కంటే గష్టము

సవసింపగ జయము కంటే నొప్పను వసుధా

ధివులకు లేదట్లగుటన్

గవటోపాయముననైన గార్యము వలయున్” (స.నీ.స. 3-798)

అధర్మాన్ని అధర్మంతో జయించాలనీ, వజ్రాన్ని వజ్రంతోనే భేదించాలనీ చెప్పే స్వభావం కలవాడు అపకారికి ఉపకారం చెయ్యమను అలా చేస్తే రాజ్యాలు నిలబడవు. రాజ్యం కోసం ఏది చేసినా తప్పు కాదనే నీతి మార్గమిది. దండయాత్రల సమయంలో శత్రువులు వచ్చే దారిలో, వెరువులతో నూతులలో విషం కలపాలని కూడా ఇది బోధిస్తుంది.

రాముని జయించాలంటే అతనిని మానసికంగా దెబ్బ తీయాలని ఇంద్రజిత్తు ఆలోచించాడు. మాయ సీతను సృష్టించి రాముని సమక్షంలో ఆమెను చంపాడు. ఇంద్రజిత్తు అశించినట్లే రాముడు శోకార్థుడయినాడు. కాని అంతలోనే ధైర్యం తెచ్చుకొని యుద్ధం చేశాడు. (భాస్క.యుద్ధ. -1281 -1286)

కృష్ణుడు కంసుని వధించాడని తెలిసి జరాసంధుడు హఠాత్తుగా మధురపై

దండెత్తి వచ్చె బలరామకృష్ణుల దగ్గరికి దూతను పంపాడు యుద్ధానికి సిద్ధుగా లేని బలరామకృష్ణులు జననష్టాన్ని జరగకుండ, రాష్ట్రం చెడకుండా ఉండడానికి ఒక ఉపాయాన్ని ఆలోచించారు.

జరాసంధుడు చూస్తుండగా బలరామకృష్ణులు నిరాయుధులుగా జరాసంధుని దగ్గరికి వెళ్లి అతన్ని రెచ్చగొట్టారు. అతడు తరుముకొని రాగా దక్షిణ దిక్కుగా వెళ్ళసాగాడు, రాష్ట్రాలను, పురాణను చాటి వింధ్యాటవిలోకి వెళ్ళారు. అక్కడ వున్న కొండలు, అడవులలోకి వెళ్లి పరశురాముని చూసి అతనితో కమ వృత్తాంతాన్ని చెప్పారు. జరాసంధునితో యుద్ధం తప్పదు, ఇక్కడ వుండడం మంచిది కాదు. అతనిని జయించడానికి అనువైన స్థలాన్ని చూపిస్తాను అని పరశురాముడు వారిని గోమంత పర్యవంతులపై వదిలాడు. జరాసంధుడు సైన్యంతో వచ్చి ఆ పర్వతాన్ని చుట్టముట్టి నిప్పు పెట్టాడు. వెంటనే బలరామకృష్ణులు జరాసంధుని సైన్యంపై దూకి యుద్ధం చేశారు (హరి.ఉ.భా. 1-19 నుంచి 103)

అకస్మికంగా దాడి చేసిన శత్రువును అనువైన స్థలానికి మళ్ళించడానికి భయపడినట్లు వటింబి పరగెత్తాలి. శత్రువు తరుముకుంటూ వెంటపడతాడు. ఆ స్థలం చేరగానే శత్రువును ఎదుర్కొని చంపాలి. ఇది కూట యుద్ధంలో ఒక పద్ధతి.

మంత్రి యుద్ధం :- దూతను పంపి శత్రువును బుజ్జగించి, హెచ్చరించి లేదా చెడరించి అతని యాన ప్రయత్నాలను భంగపరచాలి. అప్పటికే వినకపోతే అతని రాజ్యంలో అంతగ్గత కలహాలను సృష్టించి విష ప్రయోగాలను జరిపించాలి. సైనికులు, సేనానాయకులు మొదలైన వాళ్ళని విభజించాలి. పూజల్ని భయపెట్టాలి. ఇంకా కొంత మంది ముఖ్యమైన వాళ్ళని చంపించాలి. ఇలాంటి పనలకు గూఢాచారులను, వేశ్యలను ఉపయోగించాలి. రాజుపై తిరుగుబాటు చేయడానికి మంత్రిలను పోగొట్టాలి. ఇంకా వివిధ పద్ధతుల ద్వారా ఆ రాజును లొంగదీయాలి. దీన్నే మంత్రి యుద్ధం అంటారు. గజపతిని గెలపడానికి మంత్రి తిమ్మరుసు భేదోపాయాన్ని ప్రయోగించి రాయలకు విజయాన్ని చేకూర్చాడు. (కృ.వి. 3-100-112)

అసుర యుద్ధం :- స్వార్థం, లోభం మొదలైనవి ఈ యుద్ధానికి ప్రధాన కారణాలుగా ఉంటాయి. ఇంద్రజాల విద్యలు, వశీకరణ క్రియలు ఈ యుద్ధంలో ప్రయోగించబడ్డాయి. రాక్షసుల యుద్ధాలన్ని ఇలాంటివే కాబట్టి దీన్ని అసుర యుద్ధం అంటారు.

ఇంద్రజిత్తు చేసిన మాయా యుద్ధం (భాస్క.యుద్ధ. 547-555) అనుర యుద్ధంగా చెప్పవచ్చును.

"కని మాయా విద్యా బల

మున స్తీరంధ్రముగా మేఘములు నీహారం

బున నొనరివి మును గవిసిన

పెను జీకటి దళము నేపి భీకరలీలన్" (భాస్క.యుద్ధ. -547)

యుద్ధాలు మూడు విధాలు (స.సీ.స: 3-035)అవి,

1) సంకుల సమరం :- ఇది ఏనుగు, కోట, చతురంగబలాల యుద్ధాల నివిభ జించారు. కేవలం ఏనుగు బలంతో బొచ్చుకొనిపోయి యుద్ధం చేయడం ఏనుగు యుద్ధం. దుర్గంపై విడపి యుద్ధం చేయడం కోట యుద్ధం. బయలు ప్రదేశంలో రథ, గజ, తురగ పదాతులు అనే చతురంగ బలాలతో యుద్ధం చేయడం చతురంగ సమరం అని అంటారు.

2) ద్వంద్వైకాకీ యుద్ధం :- ఇది రాజులు చేసేదికాదు. మత్సరగృహులైన వీర భటులు చేసే యుద్ధం.

3) భేద యుద్ధం :- సామదాన భేద దండోపాయాలను ప్రయోగించి చేసే యుద్ధాన్ని భేద యుద్ధం అని అంటారు.

మల్ల యుద్ధం :- ఇద్దరు వ్యక్తులు పరస్పర చేసే యుద్ధాన్ని ద్వంద్వ యుద్ధం. మల్ల యుద్ధం, అంక యుద్ధం, ఎక్కటికయ్యం అని అంటారు. ఈ యుద్ధాల్ని అయుధాలు ఉపయోగించి, అయుధాలు లేకుండా చేసేవాళ్ళు. అయుధ రహితంగా జరిగే ఎక్కటి కయ్యాన్ని మల్ల యుద్ధం అంటారు. సమానుల మధ్య అయుధాలతో జరిగే యుద్ధాన్ని అంక యుద్ధం అంటారు.

అనవసర రక్త పాతాన్ని ఆరికట్టడానికి ఇలాంటి యుద్ధాలు సమ ఉజ్జీలైన వీరుల మధ్య జరిగేవి. అంక యుద్ధం చేయదలచిన యోధులను ప్రతి శనివారం రాజు తన సమఖానికి రప్పించి, వాళ్ళ పంతాలు విన్న అనంతరం, అప్రతిజ్ఞలను లిఖింప చేసి, వారికి బహుమానాలు ఇచ్చి పంపేవాడు. మరుసటి దినం ఆదివారం అంక యుద్ధం జరిగేది.

"మాయన్న బిక్షదన్న మహిత శూరుండు

నువ్వల పొడివి గానుగనాడు భంగి

వీరలో పోసియు చేర్చి పిండంగ" (ప్ర.వీ.చ. పుట -101)

నూనె కరిందట! ఇదీ అన్నాటి మల్లుల శక్తి. ఇలాంటి మల్లుల యుద్ధాల్ని గురించి విస్తృతంగా పేర్కొనబడింది.

రావణుడు సుగ్రీవుడు (భాస్క.యుద్ధ. -477-483) నలకూబరులు (కళా. 3-278) కళాపూర్ణుడు-కేరళ రాజు (కళా. 8-100 నుంచి 107) ఇక్ష్వాకుడు-రాక్షసుడు (కకుత్స్థ 2-137)-కృష్ణుడు-వాణూరుడు, బలరాముడు-ముష్టికుడు (అం.వి.పు. 7-403), కిరాతుడు, అర్జునుడు (శ్రీకళ. 4-191, హర. 7-85) చేసిన మల్లయుద్ధాలు వీరావేశాన్ని కలిగించేవి.

ఏకాంగ వీరుడు, కలహ కంటకుడు తమ పంతాల్ని రాజుతో చెప్పే సమయంలో వాళ్లు చేసే అంక యుద్ధాన్ని గురించి ఇలా చెప్పాడు.

“పుల్లతి వెట్టిన భూమికి గొనరిన
నెదిరి పోటునకు జేయొదగు చున్న
దండకై దప్పిన దప్ప గ్రేఖరికిన
బంతంబు గొన్న జొబళము గొన్న
దాణికి జొచ్చిన దాచిన మాచిన
నరువ నొడ్డిన బయలాన పడిన
జాగ పొడవకున్న లాగంబునకు గొన్న
మడమ గెంటిన వ్రేళ్ళు మగడడిన

దాటు మాటులైన దలవంచి పొడిచిన
బారుగా దలంబు పంతమిది యె,
పొడుమ వాడ దేవరదుగు లాన” (సిం ద్వా. 7-60)

అవి ఏకాంగ వీరుడు అంటే,

“మతిగాక దృష్టినే మఱక రక్షించుచు
సూకర దృష్టియై డాక గొలిపి
గర్జన సేయక మార్జాల దృష్టియై
దర లక పరుజించి తొకబూని
భల్లూక దృష్టిన పొంగ నంగతి గని
కపిదృష్టి వంచింది కాపుసూపి
చేష్ట దప్పక గృధ్ర దృష్టి గనుంగొని
యొయ్యన ఫణదృష్టి నొడియ జూచి

మనసు దేట జూవియును జూడకున్నట్లు
 దృఢముగాగ జోరదృష్టి నడిగి
 జంకి మీద నొడిసి శార్దూల దృష్టి బై
 బడుట సురియ కాండ్ర పంత మితియ" (సిం.ద్యా. 7-62)

"తొమ్మిది దృష్టులలో నా
 యిమ్ముగు పులిదృష్టి జొచ్చి యెదుతొమ్ము కరా
 రిమ్మున నడితొలు పోటు గ
 గ్రుమ్మెద నే నొండు లేక కుంభిని గూలన్" (సిం.ద్యా. 7-63)

హాకంటకుడు అంటాడు.

కృష్ణుడు, బాణూరుడు మల్లయుద్ధం ఇలా చేశాడు.

"తిగుచుట తోచుట క్రుంగుట
 నెగయుట యొడుగుట తొలంగి నిలుచుట సరిగా
 నగధరుడును బాణూరుడు
 దగిలి తిరుగు విధములదృఢతములై యొప్పెన్" (హరి.పూ.భా. 9-126)

వచ్చే విధంగా ఒకదానితో ఒకటి భుజాల్ని తాకిస్తూ, పిడికిళ్లతో గుద్దుకుంటూ
 తో తొడలు పరుస్తూ, భయంకరంగా యుద్ధం చేస్తున్నారు.

తటిమి మెడలంట బట్టుట తమక మొప్ప
 దంత నఖర విదారణ దారుణముగ
 గడక గల్గుట దొడగాళ్లు లడచి తోచు
 తిరువు రండును నుగ్రిమె యెసగ జూడ" (హరి.పూ.భా. 9-129)

కుడు, అష్టమడు చేసిన మల్ల యుద్ధం ఇలా వుంది.

"తాచుచు బొడుచుచు బడుచును
 నేచుచు నడుకుచును బిట్టనెగయుచు గూలం
 దోచుచు దూలుచు బెనగిరి
 ప్రిచీపతి సుతుడు హరుడు బాహుబాహున్" (హరి. 7-85)

ద్వ. వ్యాహాతు :- నీర్మాణాత్మకమైన వ్యాహం లేకుండా ముఖముఖి
 మ్మకి దిగడం వల్ల జయాపజయాల మాట ఎలా వున్నా అధిక జననవృద్ధం జరుగు

ంది. భుక్తికోసం సామాన్య ప్రజలు సైన్యంలో చేరి వుంటారు. సరైన గ్యాహం పన్నకుండా రాజు వాళ్లందరినీ యుద్ధంలో బలిచేయరాదు. ఇరుపక్షా లో ఏ రాజు పారిపోయినా, లొంగిపోయినా, లేక చంపబడినా ఆతని సైన్యం యించిన రాజు వశం అవుతుంది. అలాకాని పక్షంలో యుద్ధభూమి నుంచి ల్లా చెదురుగా పారిపోవడం జరుగుతుంది.

వ్యూహ నిర్మాణం అనేది శత్రువుపై దాడిచేయడానికి, శత్రువుల దాడి నుంచి రక్షణ పొందడానికి అవసరమవుతుంది.

వ్యూహం అంటే విశిష్టమైన సైన్య రచనా పద్ధతి 'వ్యూహస్తు బలవిన్యాసః' ని అమరం "వ్యూహ్యతే రభ్యతే ఇతివ్యూహః" -రచించబడింది. బల విన్యాసం అంటే సేనను ఒడ్డడం. మరొక వ్యుత్పత్తి కూడా వుంది. "విశేషేణ ఊహ్యతే తి వ్యూహః ఊహ విశరే" అంటే విశేషంగా ఆలోచించబడింది. విశేష విచితన కిసిగాని నిపుణుడైన సేనా నాయకుడు వతురంగ జలాశయ థా స్థా లో వుం డు. దీగంగా లోతుగా ఆలోచించాలి. కాబట్టి దీన్ని విశేషమైన ఊహ ఫలింగా చెప్పారు. ఈ వ్యూహరచనను పాశ్చాత్యులు "మిలిటరీ టాక్టిక్స్" అంటారు. ఇంగ్ల విజ్ఞాన సర్వస్వం ఇలా పేర్కొంది,

"Tactics of smaller units, or of a single combat arm, is called minor tactics. Tactics of large force is termed grand tactics. Tactical mobility is the ability to move rapidly from one part of a battle field to another....In any particular military operation the choice of tactics will be influenced by a number of factors. These include the commander's mission, the forces and weapons available to him, the terrain over which he must operate, the enemy's strength and dispositions, and the weather." 16

"సైన్యం పొదుపుగాను శక్తివంతంగాను ప్రయోగించడానికే వ్యూహాలు రప్పడ్డాయి" 17

కొంప, గుడ, మకర, కూర్మ, శకట సూచీ ముఖం, చ్యాన, శృంగాటక, బల, పజ్జ, మండలార్థ, సర్వతో భద్ర మొదలైన వ్యూహాలు అనాడు అవర లో వుండేవి. వ్యూహాల పేర్ల గురించి మాత్రం భారతీయ సాహిత్యం పేర్కొంది. గాటి స్వరూప స్వభావాల్ని వివరించలేదు. అయితే సయాం దేశంలోని కొన్ని అముద్రిత గ్రంథాల ఆధారంగా పాశ్చాత్య యుద్ధ శాస్త్రవేత్తలు పన్నెండు

యుద్ధ వ్యూహాలను చిత్రించాడు. వాటిని డాక్టరు క్వారిట్ వేల్సు సౌత్ ఈస్ట్ ఏసియన్ వార్ ఫేర్" అనే పుస్తక రూపంలో ప్రకటిం లో కొన్ని వ్యూహాలను అరుద్ర గారు పేర్కొన్నారు.¹⁸

ప్రయాణించే దారిలో నదులు, పర్వతాలు, అడవులు, దుర్గాలు, అపదలు కలిగితే సేనాపతి వ్యూహ రచన చేసి తన సేనను నడి పద ముందు భాగంలో ఏర్పడితే గొప్పదైన మకర వ్యూహాన్ని పన్ని రెండువైపుల నుంచి విషను స్థితి ఏర్పడితే శ్వేన వ్యూహాన్ని గోచాలి. వెనుక భాగంలో ప్రమాదం ఏర్పడితే శకట వ్యూహం, ఏ ప్రమాదం ఎదురైతే సర్వతోభద్రం (octagonal), లేదా 1), లేదా వ్యాళం (snake) గాని మోహరించి ఎదుర్కోవాలి అని గోంది.¹⁹

ఇంకా ఇలా వుంది.

"మకర వ్యూహం బొండాను
వికటాస్యం బైన యట్టి వీరానన సూ
చికయైన బన్ని చనునది
ప్రకటిత శౌర్యమున నెదుర భయ మొదవునెడన్"

"వెనుక భయమైన శకటము
దనరగ బార్హముల నైనదగ వజ్రముగా
మొన చేసి నడచునది యెం
దును భీతి దనర్ప సర్వతో భద్రమగున్"

(స.సీ స. 3-857, 858)

ఇలా పట్టిక ద్వారా చెప్పవచ్చు.

పదాలు	వ్యూహాలు
భాగం నుంచి	మకర (Crocodile)
	గరుడు (Bird)
	సూచి (Needle)
నుంచి	శకట (Cart)
నుంచి	వజ్ర (Thunder)
కుల నుంచి	సర్వతోభద్ర (Octagonal)
	చక్ర (Wheel)
	వ్యాళ (Snake)

ప్రత్యేక గుణాల్ని కలిగి విశిష్టమైన వాటిని దృష్టిలో వుంచుకొని వ్యాహాల్ని నిర్మించారు. పద్యవ్యాహం అంటే పద్యం ఆకారంలో సేనను నిలబెట్టడమని, గరుడ వ్యాసం అంటే గరుడ పక్షి ఆకారంలో సేనను నిలబెట్టడమని చాలమంది అనుకోవడం వుంది. ఇది కొంత వరకు వాస్తవమే అయినప్పటికీ వాటిలో వుండే ప్రత్యేకమైన 'కదలిక' వ్యాహ రచనకు తోడ్పడిందని చెప్పవచ్చు.

గ్రద్దలో వుండే 'సూక్ష్మదృష్టి', వేగం. శత్రువుని (ఆహారాన్ని) వెంచుతుంటే పొడవడంలో వుండే 'నేర్పు' మొదలైన ప్రత్యేక గుణాల్ని దృష్టిలో వుంచుకొని గ్రద్ద వ్యాహం రచించి వుండవచ్చు. కన్నులు, రెక్కలు, కాళ్లు, వెంచుతు ఈ వ్యాహంలో వుండే విశిష్టమైన అంశాలు. గజ, తురగ, రథ, పదాతిదళాల్ని అయాస్థానాల్లో వుంచే వాళ్లని పూహించవచ్చు.

మొగ్గగా వున్న పద్యం వికసించు కోవడం సహజమే కీటకాలు మకరందం కోసం అందులో వాలుతుంటాయి. అలాంటి సమయంలో వికసించిన పద్యం ముడుచుకుంటే ఆ కీటకాలు అందులో బందీలవుతాయి.

“ఒక భృంగంబు పరాశినీ మదన తంత్రోన్మాది ప్రాణేశ్వరిన్
మకరందానన మత్తనబ్బ గ్రహసీమం బెట్టి తాబోయి సం
జకడన్నచ్చి తదానమమ్మకుళమే జాడం జొరన్రాక యా
మికుడో నాదిరిగెం; గొలంకు రమకున్నే లెంత హీనంబొ కో”

(పా.ప. 2 33)

అని వికసించిన పద్యం ముడుచుకోవడం కవి సమయంగా చెప్పడం వుంది. ఇలాంటి అలోచనే పద్యవ్యాహ నిర్మాణానికి అధారమని చెప్పవచ్చు. ఇలాగే మిగతా వ్యాహాలు కూడా వాటి ప్రేర్లనుబట్టి, వాటిలో వుండే గుణాల్ని బట్టి రచించబడి వుంటాయి.

అనుసాశ్వడు గృధ్ర వ్యాహాన్ని (3-89), హంస ధ్వజుడు పద్యవ్యాహాన్ని (5-4), ప్రవీణుడు విశిఖ వ్యాహాన్ని (4-18) పన్ని యుద్ధం చేయడాన్ని జైమిని భారతం పేర్కొంది. రామాయణంలో యుద్ధ వ్యాహాలు చాలా కనబడతాయి. ఇవన్నీ శత్రువును జయించడానికి ఇరుపక్షాల వాళ్లు వేసిన ఎత్తుగడలని చెప్పవచ్చు.

శత్రుసేనల్ని అంచనా వేయడం వ్యాహంలో ఒక భాగం. రాముని తరపున హనుమంతుడు, సుగ్రీవుడు అంగదుడు, విభీషణుడు, రావణుని తరపున శుక

రణులు, శార్దూలాది చారులు ఈ కార్యానికి నియమించబడ్డారు. (భాస్కరయ్యద్ద. 5 నుంచి 19, 311, 371. 441-446).

రాముడు గరుడ వ్యూహంలో తన సైన్యాన్ని అమర్చుకొని రణక్రీడకు మ్రోసినాడట! (భాస్కరయ్యద్ద -375) కోట రక్షణకు రావణుడు, కోట ముట్టడికి ముడు తమ సేనల్ని నియమించి వ్యూహం వన్నడం ఇలా వుంటి.

రావణ వ్యూహం (కోట రక్షణ)		రాముని వ్యూహం (కోట ముట్టడి)	
శత్రు గవని	ప్రహస్తుడు	—	సీలుడు
క్షిణ గవని	మహా పార్శ్వం	—	అంగదుడు
సమ గవని	ఇంద్రజిత్తు	—	హనుమంతుడు
తరపు గవని	శకపారణులు,	—	అనుజుడు
	రావణుడు		రాముడు
ట చుట్టు	—	—	జంబవంతుడు
			విభీషణుడు
			గొప్పదొరలు,
			సకల సైన్యం
ట మధ్యలో	విరూపాక్షుడు	—	—

సీ రావణ వ్యూహం, దానికి రాముని ప్రతివ్యూహం (భాస్కరయ్యద్ద. -449)

ఇంద్రజిత్తు యుద్ధ భూమిలో రాముని ఎదురుగా మాయ సీతను చంపి, నానసికంగా రాముని దెబ్బతీయడానికి ప్రయత్నించడం మొదలైన ఎత్తులన్నీయుద్ధ న్యూహాలుగా చెప్పవచ్చు. దాదాపు ప్రతివ్యూహం శత్రువును దెబ్బతీయడానికో, క్షణ పొందడానికో వన్నడం జరిగేది.

చతుర్విధోపాయాలు

రాజు శత్రు రాజులతో చాలా తెలివిగా ప్రవర్తించాలి. గోటితోపోయే నానికి గొడ్డలి ఉపయోగించరాదు ఎదో ఒక ఉపాయంతో కార్యం సాధించబడేట ప్పుడు వినాశ హేతువైన సమరాన్ని కోరుకోవడం మూర్ఖత్వం. శతకోటి అపాయా లకు అనంతకోటి ఉపాయాలుంటాయి. శత్రువు అంటూనే యుద్ధం చేయాలనే ఆలోచన వదలి వేయాలి. యుద్ధేతర మార్గాల ద్వారా శత్రువును వశపరచుకోవ

డానికి ప్రయత్నించాలి. శత్రు రాజుతో ప్రవర్తించాల్సిన విధానాన్ని “ఉపాయాలంటారు” సామ, దాన, భేద, దండాలని ఇవి నాలుగు విధాలు. “మిత్రుల విషయములోను, శత్రువుల విషయములోను, ఉపాయములను కలిపి ప్రయోగించవలెను. ఏలయిన ఉపాయములు పరస్పర సాధనకములు”²⁰

“అపదలగురుత్వ అనుత్వముల బట్టి ఉపాయములను నియోగముగగాని, వైకల్పికంగాగాని, సముచ్చయంగా గాని ఉపయోగించవలెను. ఈ ఉపాయము చేతనే గాని మరి యొక ఉపాయము చేతగాదు,” ఇది నియోగము. ఈ ఉపాయము చేతగాని, మరియొక ఉపాయము చేతగాని “ఇదీ వైకల్పికము” దీని చేతను, ఇతరముల చేతను ‘ఇది సముచ్చయము’.²¹

“గోరబోవు పనికి గొడ్డలియును దాన
నలుపు పనికి గోడుబలె నృపాల
గురు లము వ్యవస్త యరయని చతురుపా
య ప్రయోగ కరణమునుచితంబు!” (కళా, 7-264)

రామునితో యుద్ధం తగదని మండోదరి రావణునికి చెబుతూ,

“సమరము నందు శత్రువులె చత్తురనంజనదాత్మ హానియున్
సమకొను గెల్పు నందియము నన్నుతిక్కెన సామ భేద దా
నములవి యుండగ్గా మొదల నాలవ వెంట సమస్త బంధునా
శమునకు నోర్చి రాజులిటు సాహస వృత్తి దొడంగు టొప్పునే?”
(భాస్క.యుద్ధ. -776)

అని సామదాన భేదాలకు దండోపాయానికి వుండే తారతమ్యాన్ని గురించి వివరించింది. ఈ ఉపాయాలలో దేనిదేని ఎవరెవరిపట్ల ప్రయోగించాలో చెప్పబడింది.

“తన సదృశుడైన సాయం
బును, నల్పుండైన దండమును, మత్తుండైన
నను భేద, మధికుడైనను
బనివడి దానమ్ము సేయబరగు ధరిత్రిన్” (భాన.పం.తం. 3-12)

ఈ విషయాన్ని మార్పుచేద్దులతో ఇంకా కొన్ని కావ్యాలు పేర్కొన్నాయి (కళా. 7-265, రుక్మా.చ. 3-40)

“మును కొని దేశకాల బలముందగు దై వబలంబు గలగా
మొనసి విశేషమూల బలమున్నిజ బహు బలంబు నచ్చి పై

జని రిపులన్ జయింతురని, శత్రులు కిన్నియు గల్గి యన్నవో
జెనయక సామదానముల జేసి జయింతురు నీతి విత్తముల్”

(కుమా. 10-189)

శత్రువు బలవంతుడైతే సామ దాన ప్రయోగంతో జయించాలన్నది సారాంశం.

సామోపాయం :- చతుర్విధోపాయాలలో సామోపాయం ఉత్తమమైంది. సామోపాయం అంటే మంచి మాటలతో శత్రువును లోబరచుకోవడం. ఇవి అయిదు విధాలు. 1) పరస్పరోపకారాన్ని పొందర్చుకోవడం 2) మంచి చేయడం 3) గుణాల్ని కొనియాడడం 4) చుట్టరికాన్ని గుర్తుచేయడం 5) నేను నీవాడినే అని మంచి మాటలు చెప్పడం. బలవంతుడైన శత్రువుపైన ఈ ఉపాయం ప్రియోగించడే. సామంతో పని చక్కబడితే అస్తి నష్టం, ప్రాణనష్టం ఉండదు. కాబట్టి ఈ ఉపాయం శ్రేష్టమైంది.

“సామము నందు గార్యము విజంబుగ బూని కొనంగ బోలు నా
సామ విధాన దండము బ్రశస్తి యొనర్చును నీతికోవిదుల్
సామము నందె కాదె సుర సంఘము ద్రచ్చె మహాసముద్రమున్
సామ విరోధులై వెడరె సంగర భూమిని ధార్త రాష్ట్రమున్”
(న.సీ.స. 2-575)

పై పై నమ్మతము విలికెడు
రూపున జిత్తముల నలరు రూపున జవులం
దాపోవకాను విధమున

తవుగ గనుగొనుచు బలుకు తెలు గొప్పలరున్” (న.సీ.స. 2-573)

అని సామోపాయాన్ని ఇలా సాధించాలి

“పుత్రుడు, సోదరుడు, బంధువువల్ల సంభవించే అపదలను సామ, దానాల ద్వారా ఎదుర్కోవడం తగింది,²²

దానం :- సామంతో కాని పనిని దానంతో నెరవేర్చుకోవాలి. ధనవంతులు. బలవంతులైన రాజులు విన్నవిన్న రాజులకు ధన, సైన్య సహాయాలు చేయడం ద్వారా వాళ్లను తమ అదుపులో ఉంచుకుంటారు. వాళ్లను మిత్రులుగా ప్రకటిస్తారు.

“జయం గోడునృపతి శత్రుమధ్యత వాంఛ

దివిరి దానమునన తీర్చవలయు

జడధి నీరు పేర్చి బడబానలము వాంఛ

పొసగ దీర్చి జయము పొందినట్లు” (న.సీ.స. 2-598)

శత్రువు తన కంటే అధికుడైతే అతనికి అన్ని విధాలైన ధనాన్ని ఇచ్చి ప్రాణాలు దక్కించుకోవాలి. "బతికుంటే బలుసాకు తిని బతక వచ్చు"

"తనదు శాత్ర వుండు తన కంటె ఘనుడైన
నఖిలమైన ధనము నతని కిచ్చి
తన్ను గాచికొనగ దగు నీతిపరుడు దా
గలిగెనేని ధనము గలదు గాన (స.నీ స. 2-597)

"శరీర మాధ్యం ఖలు ధర్మ సాధనం"

"పౌరుల నాయకులు, జానపదుల నాయకులు, దండ నాయకులు..." వీళ్ల విషయంలో దానోపాయాన్ని ఉపయోగించాలి.²³

ఇదే విషయం ఇంకా ఇలా ఉంది.

"పౌరులను జానపదులను
సారము గల దండనాథు జనులను నృపుడిం.
పారగ సాధింపగ శగు
బారు క్రిన్ సామదాన సంస్కారములన్" (స.నీ స. 2-602)

శత్రువును తన గుప్పిట్లో పెట్టుకోవడానికి రాజు తన రాజ్యంలో సగ భాగాన్ని ధారపోయడానికైన వెనుకాడ రాదు.

అహితుడు వేడిన నేలెడు

మహిసగమేనిచ్చి. తెగనిమెత్తి గొని, విభుం

డహి భయము మాన్చికోదగు

నహిభయ మహిభయము కంటె నధికముగాదే." (అము 4-249)

అని చెబుతుంది.

భేదోపాయము : బలవంతుడైన శత్రువును జయించడానికి భేదోపాయం ప్రయోగించాలి. మిత్ర రాజుల కూటమిని, భేదోపాయం ద్వారా విచ్ఛిన్నము చేయవచ్చు. రాజు-మంత్రిలు సామంతులు-ఇతర అధికారులు - మిత్రరాజులు-మొదలైన వాళ మధ్య భేదాలను సృష్టించడం ద్వారా శత్రురాజును జయించవచ్చు. వాళ్లలోవాళ్లకి భేదాభిప్రాయాలు కలుగజేయాలి. ఇలా చేయడానికి గూఢచారులు బాగాఉపయోగపడతారు. అందరికీ తెలిసే విధంగా రాజు తన అధికారులను ఏదో ఒక నెపంతో

సదవీ భగ్గుల్ని చేసి వాళ్ళను తన శత్రు రాజ్యంలోకి పంపి శత్రురాజుతో స్నేహం నేనుకొనడానికి వీలు కల్పించాలి. వాళ్లు అక్కడి పరిస్థితులను బట్టి రాజు అధికారుల ఘర్షణ భేదోపాయాన్ని ప్రయోగించి ఆ శత్రు రాజును నిర్వీర్యము చేయాలి.

“సామ దానముల బాంధవ్యంబు దొందనిశత్రు
నందు వలయు భేద మొంద జేయ
భేదమునన యెట్టి పృథునత్వ్యుడైనను
బొల్లయై నశించి పోవు గాన” (స.నీ.స. 2-614)

సామ, దానం తరువాతనే భేదాన్ని ప్రయోగించాలి.

“మంత్ర్య మాత్ర్య పురోహిత మండలికిని
దివిరి యువరాజునకు నైన తేట పడగ
భేద మొనరింప వలయునభేద్య వృత్తి
నట్టిదగునేని మఱియ సాధ్యంబు గలదె” (స.నీ.స. 2-604)

ఇది భేదోపాయ ప్రయాజనం.

“సామంతులు, అడ్వికులు-వీళ్ళ విషయంలో భేద దండోపాయాలు ఉపయోగించడం తగినది.”²⁴

రాయలు గజపతిని జయించడానికి మంత్రి తిమ్మరుసు ప్రయోగించిన భేదోపాయం ప్రముఖపాత్ర వహించినట్లు తెలుస్తోంది. రాయలు గజపతి పై దండెత్తి వచ్చాడు. పదహారు మంది రాజులతో మైత్రీ కలిగివున్న ఆ తనని జయించటం రాయలకు కష్టం. ఆ విషయాన్ని మంత్రితో చెప్పాడు. అంతేకాదు,

“దలప నిశువంటి మంత్రి యిద్ధాత్రి గలదె
చూడు యందుల కొక యుక్తి సూక్ష్మ మతిని” (కృ.వి. 3-100)

అని పార్థించాడు. తిమ్మరుసు ఆలోచించాడు.

“ఘనతర భేదోపాయం
బునకుందగినట్టియుక్తి బుట్టించిరయం
బొనరగ రాయల పేరిటి
దిననరు లాక్షత్రియులకుదేటపడంగన్” (కృ.వి 3-104)

రాయించాడు. రాయలు ధరించే అభరణాలు, ఇతర సంపదలు పెట్టలలో ఉంచి

భటులతో పంపాడు. వాడు వంచనతో దుర్గంతోపలకు వెళ్ళడానికి ప్రయత్నించగా కోటకావలివారు ఆ భటులను బంధించి రాజు దగ్గరికి తెచ్చారు. రాజు ఆ పెద్దలలోని లేఖలను ఆ భరణాలను చూశాడు. ఆ కాగితాలలో ఉన్న దస్తూరిని చూచి చనివాడు, ఆ లేఖలో ఇలా వుంది.

“శ్రీమతు కర్ణాట సింహాసనాధ్యక్ష
డగు కృష్ణరాయ ధరాధినాథి
డలపదారుగురు పాత్రులకు సంప్రీతి బం
పిన సులేఖంబులు మిమ్ము మునుపు
గజపతి రాష్ట్రదుర్గ విశేషముల నుండి
మెలపుగా పలికిన పలుకుబడుల
తీరు వ్రాసితిరి మీకోరి నట్లనే ఘనా
భరణదుకూలముల్ బంపి నార

మట్లనే రేపు జగదానికడుగు దెంచి
నటు జనుదెంచి మాజేతి కతని మీరు
పట్టి యిచ్చిన యపుడె మీపట్లమేము
కొడువపడకుండ నడిపించు కొనెదమెప్పుడు” (కృ వి. 3-108)

అని ఉంది. గజపతి తానునమ్మిన వారే మోసం జేశారు. ఎవర్ని నమ్మరాదంటూ కృష్ణరాయలకు భయపడి కోట వదలి దూరంగా పారిపోయాడు. ఆ విషయం తెలిసిన రాయలు దొరలేని రాజ్యాన్ని అక్రమించాడు. తన కీర్తిప్రకాశించే విధంగా ఒక జయస్తంభం ఉంచాడు.

ఇలా రాయలు గజపతిని ఓడించడానికి తిమ్మకూసు పన్నిన భేదోపాయం కారణమైంది.

దండోపాయం :-

“సామభేద దాన సంప్రయోగముగడు
విఫలమైన యెడ వివేకి యగుచు
దండ మార్గ మెఱిగి దండ్కుల దండింప
వలయునెప్పుడు భూమి వల్లభుండు.” (న.సీ.స. 2-624)

“దండనీతి లేక తక్కిన విద్యలు
గలిగెనేని లేనిగతి నహిందు

రాజు దండనీతిరతుడైన దక్కిన
విద్యలెల్ల నతని వెదకి పొందు” (న.నీ.న. 2-630)

నీతి ఎంత విలువైందో చెప్పక చెబుతున్నాయి ఈ వాక్యాలు.

“పెనుబొందగా సామ భేద దానముల
గొనరాని కార్యంబు గొనకొనెనేని
మఱి గదా దండంబు మాయల బెనని
నెఱపుట మున్నె దుర్మీతి యేమిటికి” (రం రా.పుట.251)

రామునితో యుద్ధము తగదని విభీషణుడు రావణునితో అంటాడు. సామ
భేతోపాయాలు ఫలింపలేదు కాబట్టి రావణునిపై దండోపాయం ప్రయోగించి
యం సాధించమని అంగదుడు రామునికి చెప్పాడు. (రం.రా.పుట. -303)

ర్విదోపాయాలే కాక, మాయోపాయం, ఉపేక్షోపాయాలు కూడా శత్రువును లో
కు కోవడానికి రాజుకు ఉపయోగపడేవి.

మా యో పా యం

మారువేషాలు ధరించి శత్రువును నమ్మించి వధించడం మాయోపాయంగా
వచ్చు.

“మఱిదేవతా ప్రతిమాస్తంభసుషీరసం
పిహితుల చేత జపించుటయును
స్త్రీవేష దారియై చేరి చంపుటయును
రాత్రిమై ఘోరదర్శనము సేత
ఉగ్రవేతాళ మహా లాఘిశాచశే
వారూప దారుణ వర్తనంబు
ఇవిధములనుననేకవిచిత్ర సం
పాదనము మనుజు మాయమయ్యె.

కామరుపధరత్వంబుగడగి శత్రు
వహ్న పాషాణ శరజల వర్షణంబు
తగదయోమేఘశైల సందర్శనంబు
మార్తురలుక నమానుషమాయమయ్యె.” (న.నీ.న. 2-632)

సింహబలుడైన కీచకుని స్త్రీ రూపంలో వెళ్ళి భీముడు వధించడాన్ని మాయోపాయముగా చెప్పవచ్చు.

ఉపేక్షోపాయం :- శత్రురాజుపట్ల ఉపయోగించాల్సిన ఉపాయాలలో ఉపేక్షకూడ ఒకటి. ఇగరు బలవంతులు యుద్ధానికి దిగినపుడు బలహీనుడైన రాజు ఎవరి పక్షాన చేరకుండా ఉండటాన్ని ఉపేక్షోపాయం అంటారు.

“వ్యసనమునన్యాయంబును

మనలక యుద్ధమున జేయమాన్పమియదిదా

బొసగు డివిద స్వరూపత

నెనగునుపాయముల యందుపేక్షయనంగన్” (స.నీ.స 2-635)

భీముడు కీచకుని వధించినపుడు విరాటుడు ఉపేక్షోపాయాన్ని అవలంబించినట్లు పేర్కొనవచ్చు.

బలరాముడు కౌరవపాండవ సమరంలో ఎవరి పక్షాన చేరకుండా తీర్థయాత్రకు వెళుతూ,

“వారు వీరునాకు బాంధవమున నొక్క రూపయె

వ్వారి గూడ నొల్లబంధు వర్గముల్పలంబున

నోర జాడజాల దీర్ఘములకు బోయెద....” (మా.పు. 1-130)

అనడంలో బలరాముడు ఉపేక్షోపాయాన్ని అవలంబించాడని చెప్పవచ్చు.

ఉపాయాలు నాలుగు కాకుండా ఉపాయాలు ఏడున్నట్లు తెలుస్తోంది.

“అయుత యతి మత సప్తో

పాయంబులు నెలుగ వలయు ఐతి సాయచూ భే

దాయతి దానము దండము

మాయోపేక్షేంద్రజాల మార్గములోలిన్” (కా.మా.10-182)

సామదాన భేద, దండోపాయాలతో పాటు మాయ, ఉపేక్ష ఇండ్లజాలాలను పూర్వ రాజు శత్రువు పై ప్రయోగించవచ్చు.

ఇలాంటి ఉపాయాలు నిష్ప్రయోజనాలైతే సంధి విగ్రహాదులైన షాడుజ్యాలన ప్రయోగించాలి. హిరణ్యకశిపుడు రాజ్యం చేస్తూ, దేవేందు, వికీ కొరకరాని కొయ్య అయ్యాడు. ఇంద్రాది దేవతలతో బృహస్పతి చతుర్విధోపాయముల ప్రయోగం గురించి అలోచించాడు. ఇటుడు అనహయ సాహసుడు, అజేయుడు, ఘనుడు దురుముడైన హిరణ్యకశిపుని ముందు చతుర్విధోపాయాలు, సంధి విగ్రహాదులైన షాడుజ్యాలు, అప్రయోజనాలని బృహస్పతి నిర్ణయం. (నృ. పు 2-136)

రాజు దండనీతిరతుడైన దక్కిన
విద్యలెల్ల నతని వెదకి పొందు" (న.నీ.న. 2-630)

దండనీతి ఎంత విలువైందో చెప్పక చెబుతున్నాయి ఈ వాక్యాలు.

"పెనుబొందగా సామ భేద దానముల
గొనరాని కార్యముల గొనకొనెనేని
మఱి గదా దండంబు మాయల బెనని
నెఱపుట మున్నె దుర్నితి యేమిటికి" (రం రా.పుట.251)

రామునితో యుద్ధము తగదని విభీషణుడు రావణునితో అంటాడు. సామ
దానభేతోపాయాలు ఫలించలేదు కాబట్టి రావణునిపై దండోపాయం ప్రయోగించి
విజయం సాధించమని అంగదుడు రామునికి చెప్పాడు. (రం.రా.పుట, -303)

శత్రుర్విదోపాయాలే కాక, మాయోపాయం, ఉపేక్షోపాయాలు కూడా శత్రువును లో
బరచు కోవడానికి రాజుకు ఉపయోగపడేవి.

మాయోపాయం

మారువేషాలు ధరించి శత్రువును నమ్మించి వధించడం మాయోపాయంగా
చెప్పవచ్చు.

"దుఱిదేవతా ప్రతిమాన్తంభసుషిరసం
పిహితుల చేత జపించుటయును
ప్రీవేషదారియై చేరి చంపుటయును
రాత్రిమై ఘోరదర్శనముసేత
ఉగ్రబేతాళ మహా లాఘిశాచశి
వారూప దారుణ వర్తనంబు
వివిధములనుననేకవిచిత్ర సం
పాదనము మనుజు మాయమయ్యె."

కామరుపధరత్వంబుగడగి శత్రు
వహ్ని పాపాణ శరజల వర్షణంబు
తగదయోమేఘులై సందర్శనంబు
మార్తురలుక నమానుషమాయమయ్యె." (న.నీ.న. 2-632)

సింహబలుడైన కీచకుని స్త్రీ రూపంలో వెళ్ళి భీముడు వధించడాన్ని మాయోపాయముగా చెప్పవచ్చు.

ఉపేక్షోపాయం :- శత్రురాజుపట్ల ఉపయోగించాల్సిన ఉపాయాలలో ఉపేక్షకూడ ఒకటి. ఇగ్గురు బలవంతులు యుద్ధానికి దిగినపుడు బలహీనుడైన రాజు ఎవరి పక్షాన చేరకుండా ఉండటాన్ని ఉపేక్షోపాయం అంటారు.

“వ్యసనమునన్యాయంబును

మనలక యుద్ధమున జేయమాన్పమియదిదా

బొసగు డివిద స్వరూపత

నెనగునుపాయముల యందుపేక్షయనంగన్” (న.సీ.ప 2-635)

భీముడు కీచకుని వధించినపుడు విరాటుడు ఉపేక్షోపాయాన్ని అవలంబించి నట్లు పేర్కొనవచ్చు.

బలరాముడు కొరవపాండవ సమరంలో ఎవరి పక్షాన చేరకుండా తీర్థయాత్రకు వెళుతూ,

“వారు వీరునాకు బాంధవమున నొక్క రూపయె

వ్వారి గూడ నొల్లబంధు వర్గముల్పలంబున

నోర జాడజాల దీర్ఘములకు వోయెద....” (మా.పు. 1-130)

అనడంలో బలరాముడు ఉపేక్షోపాయాన్ని అవలంబించాడని చెప్పవచ్చు.

ఉపాయాలు నాలుగు కాకుండా ఉపాయాలు ఏడున్నట్లు తెలుస్తోంది.

“అయుత యతి సుత సప్తో

పాయంబులు నెఱుగ వలయు బతి సాయమా భే

దాయతి దానము దండము

మాయోపేక్షేంద్రజాల మార్గములోలిన్” (క.మా.10-182)

సామదాన భేద, దండోపాయాలతో పాటు మాయ, ఉపేక్ష ఇంద్రజాలాలనుకూడ రాజు శత్రువు పై ప్రయోగించవచ్చు.

ఇలాంటి ఉపాయాలు నిష్ప్రయోజనాలైతే సంది విగ్రహాదులైన షాడ్డుత్యాలను ప్రయోగించాలి. హిరణ్యకశిపుడు రాజ్యం చేస్తూ, దేవేందునికి కొరకరాని కొయ్య, అయ్యడు, ఇంద్రాది దేవతలతో బృహస్పతి చతుర్విధోపాయముల ప్రయోగం గురించి ఆలోచించాడు. ఖలుడు అనహయ సాహసుడు, అజేయుడు, ఘనుడు ధర్మముడైన హిరణ్యకశిపుని ముందు చుతుర్విధోపాయాలు, సంది విగ్రహాదులైన షాడ్డుత్యాలు, అప్రయోజనాలని బృహస్పతి నిర్ణయం. (నృ. పు. 2-136)

యుద్ధ వర్ణనలు

పావీనాంధ్ర కావ్యాలలో పేర్కొనబడిన యుద్ధాలు వీరరసంతో సరసమనోజ్ఞంగావున్నాయి. యుద్ధ దారుణ రూపాన్ని అక్షర రూపంలో చిత్రించడానికి కవులు నేర్పును ప్రదర్శించారు. యుద్ధ భీభత్సానికి బాధిత కల్పించి, పరిత మనస్సుకి హాయిని చేకూర్చడానికి ఎన్నో ఉపమానాలు ప్రయోగించారు.

అనాటి యుద్ధాలలో రథ, గజ, తురగ పదాతి దళాలు అనే చతురంగబలాలు పోల్గొనేవి.

“శరపరంపరలచే సైన్యంబు మ్రగంగ
రథముల పటపించు రథికవరులు
దధికులపై గుంజరములు దీకొల్పి గ
ర్వమున దాకెడు గజవాహకులును
గజవాహకులమీద గంభాజముల దోలి
తత్తుల నటకు రాహుత్తుగములు
రాహుత్తులను బరాక్రమ లీల శోభిల్ల
జేరి యీటెల గ్రుమ్మువీరభటులు
నగచు బోరాడె రోషంబులతిశయిల్ల
సుభయ చతురంగ బలములు నుక్కుమిగిలి....” (అని,చరి.5-11)
ఇదీ మనముందు కదులాడుతున్న అనాటి చతురంగ బలాల యుద్ధదృశ్యం.
కొమ్మరాజు చేసిన యుద్ధం ఇలావుంది.

“....చయ్యన కుంతంబు జళిపించి యార్చి
ఘోటకపటు వీరకోటుల బొడిచి
కాల్పలంబుల విదిమి గజములదునిమి
మోటు పలకలద్రుంచి మొనలు ఖండించి
నలుగురినేగురి నలినలి చేసి” నట్లు పేర్కొనడమే కాదు ఇంకా
ఇలా తనప్రతాపాన్ని చూపాడు.

“....మావటీలను గొట్టి మన్నీల నరికి
రాజుల పడగొట్టి రణవీధిద్రోచి
ఘన వీరవరులను ఖండించి వారి
కుతికెలు వెనక్రదించి గుండెలు పెరికి

కడగిమొనలను చావకట్టుగా గూల్చి
అపుడు రక్తంబేరులై పారుచుండె
గజకశేబరములు కలనిమధ్యమున

తెప్పలైనెత్తుట తేలాడు చుండె,"నట (ప.వీ.చ. పుట 516)

అనాటి యుద్ధాల దారుణ దృశ్యం ఇది. ఇలాంటి ఘట్టాలు ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాల్లో కోకొల్లలు.

"చదిసెందేచులు, పాతెవారణము లశ్వమ్ముల్ ధరం గూలె, గం
జెదరెన్ సైన్యము, వ్రాచెబాహువులు, తెగస్సెన్ మాంసముల్ రాలెనం
గదముల్, తీలెగిరిటముల్, పృథివీశేణి కయ్యపుంజౌ
క్కుదనర్పన్ భుజదర్పమొప్పసిరువాగుంజేరి పోరాడగన్"
(కువ.చ. 2-147)

ఇలా యుద్ధ తీవ్రతను అవేశంతో పేర్కొనడం కనబడుతుంది.

కోటపై దాడి :- రాజ్యరక్షణకు కోట గుండెవంటిది కోటల్ని ఆక్రమించడంతో యుద్ధానికి ముగింపు పలికేవాళ్లు. అందువల్ల కోటల్ని నాశనం చేయడానికి వాటిపై దాడిచేసే వాళ్లు. ఇలాంటి దాడుల్ని గురించి పూర్తి సమాచారం లభిస్తోంది.

"ప్రాకారములు ద్రవ్వి, పరిఖలుపూడిచి
కోటకొమ్మలు నేలగూలద్రోచి
వప్యంబుల గలించి, వాకిళ్లు వెకలించి
శబ్దపులు విటిచి, యంత్రములు నెఱచి
ఘనవిటంకంబులు ఖండించి పడవైచి
గోపురంబులునేల గూలదన్ని
మకరతోరణములు మహిమ గూల్చి, కేతనం
బులుపించి, సోపానములు గదల్చి
గృహములెల్ల వ్రచ్చి గృహరాజముల గ్రొచ్చి
భర్మకుంభపయము పాఱవైచి
కరుణ కొలనుసొచ్చి కలవినకైవడి
గపులు లంకజొచ్చి కలవిరపుడు." (భాగ.9-290)

కోటలపై ఇలాంటి దాడుల్ని గురించి అనిరుద్ధ చరిత్రం (4-40), ఉత్తర హరివంశం (3-34.35) పేర్కొన్నాయి.

యుద్ధ వర్ణనలు

ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాలలో పేర్కొనబడిన యుద్ధాలు వీరరసంతో సరసమనోజ్ఞంగావున్నాయి. యుద్ధ దారుణ రూపాన్ని అక్షర రూపంలో చిత్రించడానికి కవులు నేర్పును ప్రదర్శించారు. యుద్ధ భీభత్సానికి వాడుత కల్పించి, పరిత మనస్సుకి హాయిని చేకూర్చడానికి ఎన్నో ఉపమానాలు ప్రయోగించారు.

అనాటి యుద్ధాలలో రథ, గజ, తురగ పదాతి దళాలు అనే చతురంగబలాలు పోల్గొనేవి.

“శరపరంపరలచే సైన్యంబు మ్రగంగ
రథముల పటపించు రథికవరులు
దధికులపై గుంజరములు దీకొల్పి గ
ర్వమున దాకెడు గజవాహకులును
గజవాహకులమీద గంభాణముల దోలి
తత్తుల నటకు రాహుత్తగములు
రాహుత్తులను బరాక్రమ లీల శోభిల్ల
జేరి యీటెల గ్రుమ్మువీరభటులు
నగమ బోరాడె రోషంబులతిశయిల్ల
నుభయ చతురంగ బలములు మక్కుమిగిలి....” (అని.చరి.5-11)

ఇదీ మనముందు కదులాడుతున్న అనాటి చతురంగ బలాల యుద్ధదృశ్యం. కొమ్మరాజు వేసిన యుద్ధం ఇలావుంది.

“....చయ్యన కుంతంబు జళిపించి యార్చి
ఘోటకపటు వీరకోటుల బొడిచి
కాల్చలంబుల చిదిమి గజములదునిమి
మోట పలకలద్రుంచి మొనలు ఖండించి
నలుగురినేగురి నలినలి చేసి” నట్లు పేర్కొనడమే కాదు ఇంకా ఇలా తనప్రతాపాన్ని చూపాడు.

“....మావటీలను గొట్టి మన్నీల నరికి
రాజుల పడగొట్టి రణవీధిద్రోచి
ఘన వీరవరులను ఖండించి వారి
కుడికెలు వెనద్రుంచి గుండెలు పెరికి

కడగిమొనలను చాపకట్టుగా గూల్చి
అప్పుడు రక్తంబేరులై పారుచుండె
గజకశేబరములు కలనిమధ్యమున

తెప్పలైనెత్తుట తేలాడు చుండె,"నట (ప.వీ.చ, పుట 516)

అనాటి యుద్ధాల దారుణ దృశ్యం ఇది. ఇలాంటి ఘట్టాలు ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాల్లో కోకొల్లలు.

"చదిసెందెడులు, పాతెవారణము లశ్వమ్ముల్ ధరం గూలె, గం
జెదరెన్ సైన్యము, వాలెబాహువులు, త్రెస్సెన్ మాంసముల్ రాలెనం
గదముల్, తీలెగిరిటముల్, ప్పటచే శ్రేణి కయ్యపుంజొ
క్కుదనర్చన్ భుజదర్పమొప్పనిరువాగుంజేరి పోరాడగన్"
(కువ.చ, 2-147)

ఇలా యుద్ధ తీవ్రతను అవేశంతో పేర్కొనడం కనబడుతుంది.

కోటపై దాడి :- రాజ్యరక్షణకు కోట గుండెవంటిది కోటల్ని ఆక్రమించడంతో యుద్ధానికి ముగింపు పలికేవాళ్లు. అందువల్ల కోటల్ని నాశనం చేయడానికి వాటిపై దాడిచేసే వాళ్లు. ఇలాంటి దాడుల్ని గురించి పూర్తి సమాచారం లభిస్తోంది.

"ప్రాకారములు ద్రవ్వి, పరిఖలుపూడిచి
కోటకొమ్మలు నేలగూలవ్రోచి
వప్యంబుల గలించి, వాకిళ్లు వెకలించి
తలుపులు విటిచి, యంత్రములు నెఱచి
ఘనవిటంకంబులు ఖండించి పడవైచి
గోపురంబులునేల గూలదన్నె
మకరతోరణములు మహిమ గూల్చి, కేతనం
బులుపించి, సోపానములు గదల్చి
గృహములెల్ల వ్రచ్చి, గృహరాజముల గ్రొచ్చి
భర్మకుంభచయము పాఱవైచి
కరులు కొలనుసొచ్చి కలచినకైవడి
గవులు లంకజొచ్చి కలచిరపుడు." (భాగ.9-290)

కోటలపై ఇలాంటి దాడుల్ని గురించి అనిరుద్ధ చరిత్రం (4-40), ఉత్తర హరివంశం (3-34.35) పేర్కొన్నాయి.

రణగొణధ్వనులు :-

"పొడు పొడుడన్నాట పొకుడన్నాట
విడు విడుడన్నాట వ్రేయుడన్నాట
చలముడింపక చంపుచంపు డన్నాట
తొలగక తలద్రుంచు త్రుంచుడన్నాట
యిందు రాలేదేడి యేడి యన్నాట
యిందు రానిమ్ము రానిమ్మును మాట (రం.రా.యుద్ధ పుట-311)

ఇలాంటి భీకర ధ్వనుల మధ్యవీరులు తమ పక్షం వాళ్లని, వైరిపక్షం వాళ్లని గుర్తు పట్టడానికి కేకలు వేస్తుంటారు.

"పోకు పోక నుచు, లక్కడ నేనుండబెరుగవా, ఏనుండ నెక్కడకీవు పోవంగ" (ప్ర.వీ.చ పుట 156) "కోపంబు మించగా 'కో' యని...." అరవడం, (పుట. 349) రణగొణ ధ్వనులుగా చెప్పవచ్చు.

"రాకు రాకు మనెడి రట్టడితనములు
పోకు పోకు మనెడి పొగరువగలు
పొడవు పొడవు మనెడి బెదిదంపు వీరముల్
విడుపు విడుపు మనెడి వీక లెనగ" (విజ వి. 3-150)

ఇలాంటి శబ్దాలు అనాటి యుద్ధ భూముల్లో మూడుమోగేవి.

యుద్ధానంతరం - యుద్ధభూమి :-

సూర్యాస్తమయంతో యుద్ధం అగుతుంది. ఇరుపక్షాల సైనికులు తమతమ డేరాలలోకి చేరుకుంటారు. తమ వాళ్లు ఎంతమంది చనిపోయారో, మరెంత మంది క్షతగాత్రులైనారో, ఎంత ప్యాణ నష్టం జరిగిందో తెలుసుకోవడానికి, ఇరు పక్షాల అగ్రవాయకులు యుద్ధ భూమికి రాత్రివేళ వచ్చేవాళ్లు.

హనుమంతుడు, విభీషణుడు ఇలాగే వచ్చారు.

"....తమలో నెవ్వరు సచ్చిరో నొచ్చిన వారెవ్వరో విచారించదగుదని మహా గ్రాంధికారంబు నడుమ నింగలపు గొఱపులు పట్టుకొని రణరంగంబు గలయ శోధింపుచు వచ్చి శరతల్పంబున నున్న జొంబవంతుని .... చూశారట (మొ.రా.యుద్ధ. 1-60).

రాముని చేతిలో రావణుడు మరణించాడు. మండోదరి మొదలైన రావణుని భార్యలు శోకంతో రంగభూమి మధ్యలోకి వచ్చారు. అక్కడ దృశ్యం వీభత్సంగా వుంది, విరిగిన రథాలు, పగిలిన కపాల కుంభాలు. తెగిన వేతులు, ముక్కలై పడి

వున్న దేహాలు, మంచి ఏమగు దంతాలు, చదివిన తలలు, పగిలిపోయిన గదలు, కవవాలు, తెగిపడివున్న గుండెలు, తలలు, తునిగిపోయిన కత్తుకలు, నాశనమైన శస్త్రాలు. ముక్కలైన పేద్రలు, విడిచిన ఏమగులు గుర్రాలు, చిన్న చిన్న కొండల శీలల కింద అడ్డదిడ్డంగా గుడ్లు బయటికి పెట్టి పడిపోయిన భటులు, ఆ శవాల్ని చూచు ముట్టిన కాకులు. గదలు, రాబడులు అయి ద్ధ భూమిలో కనబడతాయి. (రం.రా.పుట-469) భీష్మస్వంగా వుండే ఇలాంటి యద్ధ క్షేత్రాలు భాస్కర రామాయణం (యుద్ధ. 2220), విక్రమార్క చరిత్రం (4-97), కువలయాశ్వ చరిత్రం (2-148) మొదలైన కావ్యాలలో సాక్షాత్కరిస్తాయి.

పృతి జాతి యుద్ధం చేయకూడదనీ దానివల్ల చాలా స్త్రీలు వున్నాయనీ అనుకుంటూనే వుంటుంది కాని తప్పని పరిస్థితులలో పృథంబంబాని ప్రతిప్రాణి యుద్ధరంగానికి నడచి తీరవలసిన దస్థితిలోనే వుంది. ఇలాంటి స్థితిలో తాటస్థ్యం అనేది అసంభవం.

యుద్ధ - లక్ష్యం :- ప్రతి యుద్ధానికి ఒక లక్ష్యం వుంటుంది. రాజకీయాది కాక జాల వల్ల యుద్ధాలు జరుగుతుంటాయి ఈ యుద్ధలక్ష్యాలేమిటో ముందుగానే నిర్ణయించు కుంటాడు.

శత్రువును అశక్తునిగా చేయడం, అయుధ రహితునిగా, సహకార విహితనిగా చేయడం, అతని కీర్తిని కలిగించే పృతి దానిని నాశనం చేయడం, అతని విధింపడం, అతని రాజ్యాన్ని ఆక్రమించడం, సంపదలు కొల్లగొట్టడం యుద్ధ వల్ల ప్రయోజనాలు. యుద్ధం వల్ల కలిగే దుష్ప్రతిభాల్లా వుంటాయి

“పోరు మంచిది గాదు భూమి నెక్కడను

పాడొను దేశంబు పగమించెనేని

ప్రజలెల్ల నశియించి పారిపోవుదురు

బంధారమునకు పైకంబులేని

రాణువ యంతయు రహివెడి యుండు

వేజితగాండ్రెల్ల వెలగి కోపించి

ఈయ గల జీతంబు లిమ్మందురపుడు

పతిబంటు మేరలు పరిహార్యమగును

పంపిన పనిజేయ పాలుమాలుదురు

పగవారి వార్తలు పరికింపలేదు

తెలిసిన శత్రువుల్ ధీరతవచ్చి

భూమెల్ల గొనుటకు బుద్ధిపెట్టుదురు....” (ప.వీ.చ, పుట 323)

అంతేకాదు కీర్తి ప్రతిష్ఠలు దెబ్బతింటాయి కాబట్టి యుద్ధం చేయడం మంచిదికాదు. యుద్ధ సమయాల్లోనూ, యుద్ధానంతరం ప్రజల ఇబ్బందులు వర్జనాతీతం

బ్రహ్మనాయుడు గురజాలపై దండెత్తి రాగా అక్కడి ప్రజల భయాందోళన కింత హృదయ విదారకంగా వున్నాయో గమనించవచ్చు

"ఇండ్ల లోపలి సొమ్ము లెడలిచి తెప్పి
పదిలంబు కాదని భావింప లేక
పెంటబూడిదలోన పెట్టెడు వారు" (ప.వి.చ. పుట - 173)

"పెట్టిన తావున పెకలించి ధనము
బలువుగా మూటలు బంధించికట్టి
నూతులలోపల నూకెడు వారు" (ప.వీ.చ. పుట - 173)

"హయముల చయ్యన నట్టులు విడిచి
కుక్కలం కట్టిన గొలుసులు విడిచి
ఇండ్ల లోపలి నంకులెల్ల వెళ్ళిచి" (ప.వీ.చ. పుట. 174)

"అడువారల నెల్ల నతి వేగనంపి
ఇండ్లు వదలి పోవుటెట్లకో మనము
ఓ దైవమా" యని యుండెడివారు" (, , ,)

"ఈ పసి బాలురనీ యాడు వారి
సిటలించి పోవ గనెట్లు కాళ్ళాడు" (, , ,)

అని బాధ పడేవాళ్ళు దైవాన్ని నిందించేవాళ్ళు. భయంతో మెదడు మొద్దుబారగా నిర్లిప్తంగా ఉండేవాళ్ళు, ఇంకా ఎన్నో విధాల ప్రజలు మానసికమైన ఇబ్బందులకు గురి అయ్యారు. (ప.వీ.చ. పుట. 174) యుద్ధానంతరం కోశాగారాన్ని నింపడానికి పాలకులు ప్రజలపై ఆధికింగా పన్నులు విధించి కట్టకపోతే హింసించడం జరిగింది. ప్రజాసౌకర్యాలు అనేవి పట్టి బూటకపు మాటలే. నిరంతరం రణభూమిలో నిద్రించే పాలకులు ప్రజలగురించి, ప్రజాజీవన సరళిని గురించి ఆలోచించడానికి అవకాశమే లేదు. రాజు పదవి ఎందుకుందో అనే ఆలోచనకు తావులేదు.

రణముకుడుపు :- ఈవీరాచారం భయంకరమైంది. జగుప్సను కలిగించేది. ఇలాంటి అచారాలు మన రాజరికవ్యవస్థలో చోటు చేసుకోవడం దురదృష్టకరం.

రణము కుడవడం అంటే "శత్రువులు నిహతులైన చోట వారి రక్తముతో

కలిపిన అన్నము వారి తలపును కలలో పెట్టుకొని యొడలికి భస్మమలదికొని నాంటిగా దిగంబరులై భూతబలి మంత్రములు వదువుచు డాకిన్యాదులకు బలి పెట్టుట." 25

శత్రువును వధించినా కక్ష తీరక పోవడంతో వీరావేళలైన రాజులు ఇలాంటి అవారాన్ని పాటించారని చెప్పవచ్చు. మట్ల ఎల్లరాజు తన శత్రువైన కొండ్రాజు తిరుమల రాజును యుద్ధంలో చంపాడు, అక్కడికి కక్ష తీరక ఆరాత్రి రణము మడిపించాడు, ఈ వీరావారాన్ని మట్ల అనంతరాజు ఇలా వర్ణించాడు.

"పాల దృగగ్ని దృగ్బలన భాపరి భావిభుజాపిదర్శనో
స్మీతిత సాధ్యసస్థగితనిష్ఠురలోచన వైరి వీర భూ
పాలక పాల రక్తరసపానపలాశన తుష్ట భూత భే
తాశ వరిత బైరవపతద్రణ మార్గ నటదృట వ్యజా (కాకుత్స్థ 3-166)

అని పేర్కొన్నాడు.

రణబలి:- యుద్ధంలో విజయం కలగడానికి, యుద్ధభూమిలోని దుష్ట శక్తులను తృప్తిపరచడానికి మనీషిని బలిఇవ్వడాన్ని రణబలి అని చెప్పవచ్చు.

"ఏమి విచారించి యిటు వచ్చినారో
బవరం బొసర్చిన పట్టిబంధించి
రణబలిపెట్టించు రణ భూమికెల్ల." (స.ప్ర.చ. పుట-326)

అని రణ బలి గురించి శ్రీనాథుడు పేర్కొన్నాడు.

బొమ్మవెట్టడం:- యుద్ధంలో శత్రురాజులను జయిస్తే వాళ్ళ బిరుదాలను విజయదైన రాజు గ్రహిస్తాడు. వాళ్ళ బొమ్మల్ని వేయించి తనకాలి అందెకు పొదిగించు కుంటాడు. దీన్నే 'బొమ్మవెట్టడం', 'బొమ్మకట్టడం' అంటారు. ఇది ప్రాచీన వీర సాంప్రదాయం.

"....అకాలి గండ పెండారంబు దాపున
బొమ్మలైవేరి భూభుజులు వ్రేల...." (కాశీ. 1-45)

ఇట్టి అచ్చు:- యుద్ధంలో గెలిచిన రాజు ఓడిన రాజుపై తమ ముద్ర అచ్చొత్తించడం

తారకుడు యుద్ధంలో పారి పోతున్న చందుని పిరికి వాళ్లందరికి పరాకాష్ఠగా నిరూపించడానికి జీడితో జింక ముద్రను కొమ్ముపై ఒత్తివడిచాడు.

“పోరదన కోడి పాటునీహారరోవి

బటుకొని పోయి దానవప్యభుడు పిలికి

వారికెలను నోగులవాని గాగ

నురముపై జీడినిట్టి యచ్చొత్తి విడిచె.” (కుమా. 4-16)

పద్దవీరునికి స్వాగతం :- యుద్ధంలో శత్రువును వధించి విజయం తెలిగివచ్చే
రునికి పురప్రజలు ఘనస్వాగతాన్ని పలికేవారు. వృషకేతుని, కపికేతుని వధించి
జయం వస్తున్న బభ్రువాహనునికి పురప్రజలు ఇలా స్వాగతం పలికారు.

“కొలదిగా బన్నీరు చిలికించి కప్పరం

బున గృహంగణముల ముగ్గుదీర్చి

సమకట్టు చీనాంబరములతో బెరయ జి

త్రములుగా మకరతోరణము లెత్తి

యెడనెడ వారమృగేక్షణాన్యత్య యో

గ్యములైన వివిధ యంత్రములమర్చి

సాంబ్రాణి ధూప వాసన గదంచించు వీ

ధుల మంగళ ద్రవ్యములు ఘటించి

భూరి జయ వాద్య ఘోషముల్ బోరుకలగ

బొరజనులెదుర్కొనెడు సంభ్రమము.....” (జై.భార.7-49)

జరాసంధుని జయించి పురప్రవేశం చేస్తున్న బలరామకృష్ణులను చూడాలని

“.... .... యున్నత సౌధములెక్కి వారిపై

బల్లవపుష్ప లాజములు పొరపురంధ్రులు సలి రెలెడన్.”

(భాగ. 10 పూ.భా-1579)

విదేశాంగనీతి

ప్రాచీన కాలంలో హిందూదేశం చిన్న చిన్న స్వతంత్ర రాజ్యాలుగా వుండేది. ప్రతి రాజ్యం శత్రురాజ్యాల బాటనుంచి రక్షించుకునేందుకు బలమైన సైన్యాన్ని పోషించేది. ఆర్థికాభివృద్ధిని సాధించడానికి దండయాత్రలు, పొరుగురాజ్యాలపై దురాక్రమణలు జరిపేది. శత్రురాజులను జయించడానికి చతుర్విధోపాయాల్ని. వివిధ పద్ధతులను, వ్యూహాల్ని అవలంబించే, వాళ్లు దీనివల్ల షత్రులు శత్రువులు ఏర్పడతారు. వీటన్నిటినీ సక్రమంగా చూడడానికి మంత్రులు, గూఢాచారులు మొదలైన ఉద్యోగులు అవసరమయ్యేవాళ్లు. తన రాజ్యం సుఖంగా వుండాలంటే పరిస్థితులిన్ని బట్టిరాజు మిత్ర, శత్రురాజులతో సత్సంబంధాల్ని ఏర్పరచుకోవాలి. ఏరాజు శాశ్వత మిత్రుడుగాని, శత్రువుగాని కాదు. తనరాజ్య ప్రయోజనాల్ని ఆశించి

మిత్రత్వం శత్రుత్వం పాటించాలి. ఇది విదేశాంగనీతిలో ప్రధానాంశం.

మండల సిద్ధాంతం :

మండల సిద్ధాంతానికి ఆధారం పొడుక్కొన్నికి మూలాధారమైన రాజమండలం ప్రకృతి సంపదలు, శమవ్యాపకం అనేవి ఈ సిద్ధాంతంలో చర్చించబడ్డాయి.

రాజ్యం సప్తాంగ నిర్మితమని పాశ్చాత్య రాజనీతి చెబుతోంది. ఈ సప్తాంగం అ స్వరూప స్వభావాలను కొట్టివేస్తుంది వివరించాడు.

శమం అంటే శాంతి. ఇతర రాజులతో శాంతి సంబంధాలను కలిగివుండడం వ్యాపకం అంటే పని. రాయబార కార్యకలాపాలు, యుద్ధాలు మొదలైనవి వ్యాపకం అంటే పని.

"భౌగోళిక కారణాల చేత, పరస్పర ప్రయోజనాల దృష్ట్యా ఏర్పడే మిత్ర దేశాలకు, మిగిలిన రాజ్యాలు సృష్టించిన శత్రు కూటాలకు మధ్య అధికార సమతుల్యతను [Balance of Power] సాధించడమే మండల సిద్ధాంత లక్ష్యం."²⁶

"శత్రువుకు శత్రువు మిత్రుడు" అనే నీతిని పాటించడం, శత్రు రాజుల మిత్రుల మధ్య విభేదాలు సృష్టించి, వాళ్ళ మనసు మార్చడం ఈ మండల సిద్ధాంతంలో ముఖ్యాంశాలు.

శత్రు రాజుకు శత్రువులైన వాళ్ళని ఒక కూటమిగా చేసి, శత్రు రాజ్యంపై దండెత్తడం, పొరుగు రాజులే చక్రవర్తికి బలమైన శత్రువులుగా మారడం, ఈ మండల సిద్ధాంతం ప్రకారం జరిగేవి.

శత్రు రాజులతో యుద్ధాలు చేసినా, సంధి చేసుకున్నా అప్రభావం ఇతర రాజ్యాలపై కూడా ఉంటుంది. విజిగీషువైన రాజు ఇరుగు పొరుగు రాజ్యాలతో ప్రవర్తించే విధానాన్ని ఈ రాజమండలం పరిశీలిస్తుంది. కాబట్టి ఈ మండల సిద్ధాంతం విదేశాంగ నీతిలో ప్రముఖ పాత్ర వహిస్తుంది.

రాజమండలానికి కేంద్ర బిందువు విజిగీషువు. ఇతని చుట్టు పన్నెండు మంది రాజులు ఉంటారు కొట్టివేస్తుంది దీన్ని గురించి కూలంకషంగా చర్చించాడు. ఈ మండలం లోని రాజుల గురించి వివరించాడు.²⁷

1. విజిగీషువు : జయేచ్ఛ కలిగిన రాజు
2. అరి : విజిగీషుని శత్రువు
3. మిత్రుడు : అరినమీప రాజ్యంలోని వాడు విజిగీషుని మిత్రుడు.
4. అరిమిత్రుడు : మిత్ర రాజ్యానికి దగ్గరవాడు విజిగీషుని శత్రువు.
5. మిత్రమిత్రుడు : అరి మిత్రుని రాజ్యానికి దగ్గర వాడు. విజిగీషువు మిత్రునికి మిత్రుడు
6. అరిమిత్ర మిత్రుడు : మిత్ర మిత్రుని రాజ్యానికి సమీపంలోని వాడు. అరి మిత్రుని మిత్రుడు.

- పార్షిగ్రాహుడు : విజిగీషువుకి వెనక నుండే శత్రువు.
 అక్రందుడు : పార్షిగ్రాహునికి వెనకనుండే శత్రువు పార్షిగ్రాహు
 నికి శత్రువు
 పార్షిగ్రాహసారుడు : అక్రందుని వెనక నుండే రాజు పార్షిగ్రాహ సారు
 వికి మిత్రుడు.
 అక్రందాసారుడు : పార్షిగ్రాహునికి వెనుక నుండే రాజు అక్రందుని
 మిత్రుడు
 మధ్యమడు : విజిగీషువుకి దగ్గరి రాజు. ఎవరికి మిత్రుడు కాని
 శత్రువు కాని కాదు.
 ఉదాసీనుడు : అందరికి దూరంగా తటస్థంగా వుండేవాడు.

“ప్రకృతి మండలమునకు ఏకాంతరులగు రాజులను నేమిగను, అనంతరులగు
 జలను అకులుగను, నేతయగు (విజిగీషువు) తన్ను నాభిగను చేసుకొని నలు
 గ్గుల వ్యాపించవలెను.” 28 అంటాడు కొట్టిబ్బడు.

విష్ణుద్వేషులైన రాజులు జరా సంధునితో జత కట్టాడు.

— — — పొండ కళింగ దంత వక్త్ర శిశుపాల సాల్వ రుక్మి యవన వేణుధారి
 రిర గాంధార త్రిగర్తభగవత్తులను మఱియు నంగవంగ సుహృదిదేవా కాశ
 శ దశారమత్ర పాండ్య దేశాధీశులు — — — — ” (హరి. ఉ. భా. 2-9)
 సంధునితో మైత్రి చేశాడు.

కృష్ణునితో పరాభవింప బడిన జరాసంధుడు.

“దీనికి దగ మీదను మీ

సేనా సముదయముతో విశృంఖల లీలం

బూని నడవి పగతుపురం

బైన మధుర పొదలి వై రమడపగవలయున్” (హరి. ఉ. భా. 2-7)

వాళ్ళను రెచ్చగొట్టి కృష్ణుని మీదికి దండ యాత్రకుతీసుకుపోవడం మండల
 రాంతానికి దృష్టాంతం.

ఒదేశ వ్యంహారాలలో అరి మిత్రులు అనే వాళ్ళు, ప్రముఖపాత్ర పోషిస్తారు
 జకీయాలలో శత్రుత్వం, మిత్రత్వం అనేవి శాశ్వత వ్యవహారాలు కావు. కాబట్టి
 జుమిత్రులతో కూడా జాగ్రత్త గా ఉండాలి.

దృగ్గణ్యం :- విదేశాంగనీతికి “షాద్గణ్యం” పృథానమైంది.

“చనవెటిగి నడవవలయును

వినయోచితవృత్తి సంధి విగ్రహయానా

సన సంశ్రయణ ద్వైధము

అను షాడుణ్యంబు పతి నిజమాత్మ్యులతోన్ (కు.మా. 10-183)
సంధి, విగ్రహం, అసనం, యానం, సంశ్రయం, ద్వైధభావం అనే ఆరుగుణాల్ని
షాడుణ్యం అంటారు.

1. సంధి :- షరతులతో ఒప్పందం చేసుకోవడం. శత్రువు కంటే బలహీనుడైతే
సంధి చేసుకోవాలి తనకు సమానుడైన రాజు దగ్గరికి గూఢబాదులను పంపించి ఆ
రాజును గురించి తెలుసుకోవాలి. అతనితో స్నేహం చేసుకోవడానికి లేఖలు పంపి,
అతడు పంపిన లేఖలు చదవాలి. రాయబారుల చేత కానుకలు పంపాలి అతడు
పంపిన కానుకలు స్వీకరించి, అనుభవిస్తూ, సంతోషంతో వియ్యం కలవడం,
ఒకరితో మరొకరు స్నేహం చేయడం వల్ల సంధి ఏర్పడతుంది. (స.నీ.స 3-646)

2. విగ్రహం :- అపకారం లేక విరోధం. శత్రువు కంటే అధికుడైనపుడు విగ్రహాన్ని
పాటించాలి.

“పరభూమి రాజు దుర్బలుడైన తటిదిన
మన్నించు వారికి జెన్ను మిగుల
బసులు దెచ్చియు గడిపెలు పొడిచియు
జిమ్మునై వైవియు జేబలు గొనియు
దెరవాటు లడిచియు దెక్కలి దాకియు
నూళ్లు గొల్చియుపైరి నొలిచి కొనియు
బందులు పట్టియు దొందడి చేసియు
గన్నగాండ్రును బంచి కలిమి గొవియు
కొలుచు వేలును తోటలు కొల్ల గొనుచు
బ్రతుకుడని తాను జతురంగ బలము తోడ
బగటపైజని దేశంబు పాడుచేసి
వెలుపు పుట్టించు చునికియు విగ్రహంబు” (స.నీ.స. 3-647)

3. అసనం :- అసనం అంటే ఉపేక్షించడం. “నాపై పడుటకు శత్రువునకు శక్తి
లేదు. శత్రువుపై పడుటకు నాకు శక్తిలేదు” అని తోచినప్పుడు, అసనం పాటించా
లంటాడు కొటిణ్యుడు ²⁹

“బలువగు దుర్గంబు పాటించుకొని యాప్త
చరుల చూపుల బరుసంబు చూచి
మతిమంతులనదగు మంత్రి వర్గము బంచి
యధిక్షులతో నెయ్యమలర గూడి

తనయంత వానిని దశవాయిగా జేసి

చతురంగ బలముతో నతని గూర్చి

పగవారి భూమిలపై దండు పంపుచు

భవ్య వస్తువులు గిప్పములు గొనుచు

నాత్మరక్ష మేరయన న్యాయవర్తుల

దనకు నెగుసేయ దలచువారి

మదమడంచి యెందు గదలక యుండుట

యాననం బనంగ నతిశయిల్లు." (న.సీ.స 3-649)

యానం :- యానం అంటే సైన్యంతో శత్రువు పైకివెళ్ళడం. "గుణాతిశయము గినప్పుడు యానము" పాటించాలంటాడు కొటిల్లుడు.³⁰ ఇది పంచవిధాలు.

సంధాయ యానం : శత్రువును వశపరచుకొని దుర్గాదులను

గ్రహించాలని కదలిపోవడం.

. సృసంగయానం : ఒకదిక్కుకనిపోయి, వీలుపడితే మరో దిక్కుకుకదలి పోవడం.

. విగ్రహయానం : శత్రువును సంహరించాలని కదలి పోవడం.

. సంభూయ యానం : శత్రువును ఒంటరిగా గెలవడానికి సాధ్యం కాకుంటే ఇతర రాజులను సమకూర్చుకొని కదలిపోవడం.

5. ఉపేక్షయానం : శత్రువును సంహరించాలనే ఆలోచనతో దేశకలాదులను చూడకుండా కదలి పోవడం.

"యానము చేత శత్రుకార్యములను భంగపరుచుట సాధ్యము. (యానకాలములో) వాకార్యములను రక్షించుకొనుటకు కావలసిన చర్యలను తీసుకొన గలను అని అనుకొని పప్పుడు యానము ద్వారా వృద్ధిని సాధించవలెను అని అంటాడు కొటిల్లుడు.³¹

5. సంశయం :- ఇతరులకు వశం కావడం. "నేను శత్రుకార్యములను భంగపరుప లేకున్నాను వాకార్యములకు కలిగిన భంగపాటును నివారించలేకున్నాను, అని అనుకొనినప్పుడు అతడు బలవంతు నాశయించి తనకార్యములను చక్క బెట్టుకొని క్షయము నుండి స్థిరపనునకు స్థానము నుండి వృద్ధిని చేరవలెను" అని కొటిల్లుడు అంటాడు. ³²

"ఎల్లగుణంబుల నెక్కుడు నేర్పును

సాహసంబును లావుజలము గలుగు

పగరాజులిరువురు బలనమేతంబుగా

గడమిమైబెనెత్తి విడియుటయును

గలగక తొలగక కార్యంబు తోడవ

మదము బెరయ సేనకెదుర నడచి

మొదలు భేదముగ జేయ నొయ్య నవ్వలి వాని

నొకరునితో నెయ్య మొనరగూడి

యతడు చాసు నున్న యతడు దన్నేమటి

యొప్పు చోట పొడిచి యుక్కడంచి

నొమ్మల నడరియును జాటలు గొస్తుటయు

సంగయ్యంబు (నాగ జగతి బరగు)" (స.నీ స. 3-650)

అంశం :- ఒకవితో నంధి, మరొకనితో యుద్ధం కార్యము సహాయ సాధ్యముగా నున్నప్పుడు అనుసరించాలంటాడు కొటిల్వడు.³³ ఈ పాడుబాగులో నీ విశ్వామేరి. రాజు, అభివృద్ధి నయశాస్త్రప్రభుమంత్రాత్మాహుత్తి, విశ్వామేరిజేనేయానం జేయాలి, శౌర్యం, పొరుషం మొదలైనవి రాజుకు ఉండవలసివచ్చినప్పుడు కోశం, సేనలతో కూడి ఉండడం ప్రభుశక్తి మంత్రులు, దూతులు వలెన వాళ్ళ నుంచి లభించే శక్తి మంత్ర శక్తి అని అంటారు.

అంశం :- విగ్రహముల వలన సమమగువృద్ధి కలుగ నున్నప్పుడు నంధి చేసుకొంటాడు. విలయన యుద్ధము మూలమున క్షయము, వ్యయము, దూర ప్రాంతముల ప్రవాసము ఇతర ప్రయాసలు సంభవించును, దీనిని ఒటి అసంయోగము అనెనమే వరింపదగినదని తెలుసుకొనవలెను." యుద్ధానికంటే నంధి చేసుకొంటాడు. మంచిదని, కొటిల్వడు అభిప్రాయపడ్డాడు. ³⁴

అంశం :- విదేశాంగ వ్యవహారాలను పూర్తిస్థాయిలో ప్రభావితం చేసేవాటిలో ముఖ్యమైనవి ముఖ్య భూమికను నిర్వహించింది. పదహారో శతాబ్దం నుంచి ముగ్గురు శతాబ్దం వరకు పాశ్చాత్య వాణిజ్య సంస్థల ప్రభావం పెరిగిపోయింది. ఈ ప్రభావాన్ని చూపించే అందరికీ తెలిసిన విషయమే. ముగ్గురు శతాబ్దం వరకు విదేశాంగ వ్యవహారాలను ప్రభావితం చేశారని చెప్పడానికి అధారాలున్నాయి.

"సింధుర మహాత్మముఖ్యముల్పేర్పు దొల

దీవి వణిజుల కూళ్ళు సద్గుహములు పురి

గొలుపు దేజంబు వెలమేలు గలుగ బ్రాత

వారిగా జేయు నరినవి వేరకుండు" (అము. 4-218)

ముగ్గురు, ముగ్గురు మొదలైనవాటిని తీసుకొని వచ్చే దూర ద్వీపాంతర వర్తకులు, ఈ సమయములు, మంచి నివాసాలు ఇచ్చి వాళ్ళని స్నేహితులుగా చేసుకోవలసిందిగా కోరుకుంటున్నారు. ముగ్గురు, ముగ్గురు శత్రువులకు వేరకుండా మేలు కలుగు తుందని రా

-బాంధవ్యాలు :

విదేశాంగనీతిని ప్రభావితం చేసేవాటిలో రాజరిక బంధుత్వాలుకూడా ప్రధానవి. శత్రువు తనకంటె బలవంతుడైన పక్షంలో అతనితో బంధుత్వాన్ని కలుపడం ప్రయోజనాన్ని చేకూరుస్తుంది.

రాయలు గజపతి కుమార్తెను వివాహం చేసుకోవడం విదేశాంగనీతిలో ఒక మే.

"..... రాయల బంధుత్వంబును

నీ యుక్తిం గలిగె గాదె నీతివివారా" (కృ.వి. 4-20)

గజపతితో అనడం ఈ సందర్భంగా గమనించదగింది.

కృష్ణుని చేతిలో కంసుడు మరణించాడన్నవార్త విని అతని మామ జరాసంధి²¹ అక్షాహిణుల సైన్యంతో మధురపై దండెత్తి రావడం బంధుప్రీతికాక మరేదూ.

ఇలా బంధుత్వాలు విదేశాంగ నీతిని నిర్ణయించడానికి కీలకమైన పాత్రవాయి.

శాంగనీతి - దూతపాత్ర :

విదేశవ్యవహారాలను సక్రమంగా చూడడానికి దూతలను నియమించేవాళ్లు. స్వనే రాయబారులని అంటారు. ప్రాచీన భారతదేశంలోని రాజ్యాల్లో రాయబారుల తాత్కాలికంగా మాత్రమే నియమించారు. వీరు శాశ్వత ఉద్యోగులుకాదు. ఈ రాయబారుల లాగా విదేశాలలో శాశ్వతంగా (పదవీకాలం ముగిసేవరకు) తిష్ట వాళ్లుకాదు. రెండు రాజ్యాల మధ్య ఒక నిర్దిష్టమైన పనిని సాధించడానికి దూతను తాత్కాలికంగా నియమించేవాళ్లు ఒకరాజునుంచి ఇంకోదేశపు రాజుకు ఎలాంటి విషయానైనా చేరవేయడానికి దూత అవసరం పాలవుంది. సందర్భాన్ని బట్టి తలను నియమించేవాళ్లు. స్వభావాన్ని బట్టి దూతలను మూడు విధాలుగా విభజింపవచ్చు. నిష్కృపణార్థుడు, మిత్రార్థుడు, శాసనహరకుడు. వీళ్ళ అక్షణాలిలావుంటాయి

పతుల మాటకు బొందు పడమాట

గల్పించు నతడు నిష్కృపణార్థుడనగజెల్లు

బలిచెప్పినంతయు జతురత బల్కునా

తడు మిత్రార్థుండు నాధరణి బరగు

నటలేఖ గొని యేగినంతటనే యుండు,

నాతండు శాసనహరకుండు

ఈ మువ్వురును దూత లిందులో పవివుని సా

మర్ద్యమున కంటె సరవి నొక్క

పాలు నర్థంబు ముప్పాట పరగు గొఱత
యగుచు వర్తింపు వారు వీరగుట జేసి
నీతి మాధంబుచే వీరినెఱిగి యెఱిగి
వసుచుటెంతయు నొప్పు భూపతికి నెప్పుడు." (స సీ.స 2-348)

జాతి దేశభక్త్యదయం, సంధి, యుద్ధం మొదలైన అతిముఖ్య నిరయాలను రాజులతో పునరాలోచించకుండా స్వతంత్రంగా విధియాలి తీసుకునే సర్వాధికారాన్ని కలిగివుండే రాజదూతలు ప్రథమశ్రేణి దూతలుగా పరిగణించబడేవాళ్లు ఇతనే నిష్కృవణార్థుడు. కృష్ణుడు ఈ తరగతిలో చేరతాడు.

రాజు రాజ్యసంబంధికుల అనుమతితో పరరాజ్యాలతో వ్యవహారం చేయడానికి అధికారాన్ని కలిగివుండే రాజదూతలు ద్వితీయశ్రేణికి చెందుతారు. ఇతనే మితార్థుడు. రాముని దూతయిన ఆంగదుడు ద్వితీయ శ్రేణికి ఉదాహరణం.

రాజ సందేశాన్ని యధాతథంగా పరరాజుకు చేరవేసి వాళ్ళు తృప్తియ శ్రేణి దూతలు. ఇతనే శాసనహరకుడు. హంసడిభకుల దగ్గరికి వెళ్ళిన సాత్యకి ఈశ్రేణి వాడు. (ఉ. హరి)

ఈ త్రివిధాలైన దూతలను గురించి కొటిల్కుడిలా వివరించాడు.

"అమాత్కుల కుండవలసిన అర్హతలుగల దూత సర్వాధికారము గలవాడు. (అ అర్హతలలో) నాల్గవ వంతులేని వాడు పరిమితాధికారముగల దూత. అర్థభాగములేనివాడు రాజాజ్ఞను అందించువాడు (అందుకు మాత్రమే ఉపయోగించువాడు)"³⁶

"(తనప్రభువునకు) వార్తలను పంపుట, సంధిషరతులను పాలించుట (తన ప్రభువుయొక్క) ప్రతాపమును ప్రశంసించుట, మిత్రులను సంపాదించుట, కుట్రలు పన్నుట (శత్రువు యొక్క) మిత్రులలో భేదము కల్పించుట, గూఢచారులను సైనికులను (శత్రురాజ్యములో) ప్రవేశపెట్టుట, (శత్రువు యొక్క) బంధువులను, రత్నములను అపహరించుట, రహస్య సమాచారమును స్వీకరించుట, పరాక్రమ ప్రదర్శనము, హామీగా ఉంచబడిన వారిని తప్పించు కొనుగట్లు జెయుట, రహస్యచర్యల ప్రయోగము ఇవి దూత చేయవలసిన పనులు," అని కొటిల్కుడు అంటాడు.³⁶ ఈ మాటల్నిబట్టి దూతలు గూఢచారులుగా కూడా పనిచేసేవాళ్ళని తెలుస్తోంది.

శత్రువుల మధ్య సంధి చేకూర్చడంలో దూత పాత్ర కీలకమైంది. కాబట్టి ప్రత్యేకమైన లక్షణాలు కలిగివున్న వాళ్ళనే దూతలుగా నియమించాలి. రాజదూతకు వుండాల్సిన లక్షణాలివి :-

"నానాశాస్త్ర విచక్షణుండు వయనానందాంగుడున్ సత్కుల
స్థాన శోభుడు నిష్పుహుండు పరిచిత్తజ్ఞుండు వాక్సిద్ధుడున్

శ్రీనిత్యుండును లోకమాన్యుడగు నిశ్చింతుండునై యుండినన్
వానిన్ మానుగ రాజదూతయని తల్పన్ వచ్చునుర్విస్తలిన్.”
(స,నీ.స. 2-339)

ధన్యు, వాక్పటుత్వం, ప్రజ్ఞ ఇంగితక్రియాబోధం, ధైర్యం, రాజపట్లభక్తి, శ్రీ
శ్రీ ధర్మగుణాల్ని వెతకడాన్ని వృత్తిగాగల పరిశుద్ధచరిత్రునికి పశుపక్షాదులనిచ్చి
యబారిగా పంపాలట! (స,నీ.స. 2-34) రాయబారికి ఇంకా ఇలాంటి
కాంక్షలుండాలి.

“పతిహతుగుల విప్రోత్తము
జతురు పథాశుద్ధ గార్య సంవేది బరేం
గిత విదుధైర్యాన్వితు ని
ర్గతమతియత రాయబారిగా బంపనగున్, (కుమా. 10-123)

కాపూరుడు మాగధరాజుదగ్గరికి పంపిన రాయబారికి ఇలాంటి గుణాలున్నాయి
“అనరపాలు పాలికి షడంతర రాతి జయంబు కల్మియున్
మానగుణంబు నాప్తతయు మాటల నేరుపు ధైర్యముంబరా
స్తాన జనాను రంజన సుదక్షతయున్ వినయోద్ధతి స్థలా
నూన వివేకముంగల నయోన్నతునంపెను రాయబారిగాన్” (కళా. 8-3)
హతలను వధించరాదు :-

శత్రురాజుల దగ్గరకు వెళ్ళిన దూతలు ప్రయవచనాలతో పాటు అప్రియాలు
సూడ పలకవలసి వుంటుంది. అప్రియ వచనాలకు మానధనులైన రాజులు దూతల
పై కోపించవచ్చు. కోపం అధికమైతే వధించడానికి ప్రయత్నిస్తారు, ఇలా జరిగితే
విదేశాంగనీతి పూర్తిగా విఫలమైనట్లే. అంటే దురదృష్టకరమైన వినాశనకరమైన
యుద్ధం తప్పదన్నమాట. కాబట్టి దూతల్ని వధించడం తగదని మన ప్రాచీన
రాజనీతి ఉద్ఘాటించింది.

“దూతపని బూని వచ్చిన
దూతలు తమనోరికేమి తోచిన నట్లా
నేతల నాడుడు రాడిన
దూతల జంపంగ దగదు దొరలకు నెందున్.”

(మొ.రామ,సుల. -213)

హంసడిభకులు నియమించిన దూత జనార్ధనుడు, వాళ్ల ఎదుటనే వాళ్ల శత్రు
వైన కృష్ణుని పోగిడితే వాళ్లు కోపించి ఇలా అంటారు.

“మాపట్టణమున నుండక

పో పో నిను జంప రాదు పోత్తున వాడై

భూపాలకు సిరి మ్రింగితి

పాపాత్మ! చుట్టమైతి పగవారలకున్.” (ఉ హరి. 4-131)

దూతను చంప కూడదు కాబట్టి పట్టణం నుంచి బహిష్కరించారు.

తారకుడు దేవదూతను కోపంతో చంపడానికి ప్రయత్నించాడు. దేవుడు “ఘోరం,

“గురులను మునులను నుకవుల

నరి దూతల బూతలగు వరాంగనల మహా

నుదులను మిత్రుల బాలుర

నిరతము సంపదగదెంతనేరక యున్నన్.” (కుమార. 10-156)

అని దూతను చంపరాదని మంచిహిత బోధ చేశాడు.

రావణుడు హనుమంతునిపధించమని ప్యహస్తాని పంపుతుంటే, వీరీషణుడు ఇలాంటి హితబోధ చేసి, వారింజే ప్రయత్నం చేశాడు. (రం. రా. పుట 235). రెండవసారి రాముని దూతగావచ్చిన అంగదుని పై కూడా రావణుడు కోపించి తన భటులతో అతన్ని బంధించింజే ప్యయత్నం చేశాడు. (రం. రా. పుట 303). ఇలా రెండుసార్లు రావణుడు దూతమర్యాదల్ని పక్కకు నెట్టాలని చూశాడు.

రాయబారుల ఎదురుగా వాళ్ళ రాజును గురించి కఠినంగా మాట్లాడరాదు. ఎందుకంటే ఒకవేళ సంది చేసుకొవలసి వుంటుందేమో. (అమృ. 4-267)

ప్రాచీన కావ్యాల్లోని రాయబారులు ఇతర ప్రయోజనాల్ని సాధించినప్పటికీ అసలు విషయంలో అవి సఫలీకృతం కాకపోవడానికి కారణం రాజుల మూర్ఖత్వమే తప్ప రాయబారుల తప్పుకాదు.

భారతంలో కృష్ణుని రాయబారం దుర్యోధనుని మూర్ఖత్వంవల్ల, రామాయణంలో హనుమంతుని, అంగదుని రాయబారం రావణుని దురహంకారం వల్ల, విఫలమైనాయి. అయితే ఇవి ఇతరప్రయోజనాల్ని సాధించాయి ఈ రాయబారుల ప్రధాన ఉద్దేశ్యం తమ రాజుల ధర్మవర్తనులని లోకానికి తెలియచేసి కనీసం ప్రజల మానసికస్తౌఢుత్వమును పొందడం, శత్రువులకు లోతున్న నైనికబలాన్ని, తమకు అనుకూలంగా ఉన్న వీరుల్ని గుర్తించడం

రామాయణంలో హనుమంతుడు ఒకసారి, అంగదుడు ఇంకోసారి రావణుని దగ్గరికి దూతలుగా వెళ్ళాడు.

హనుమంతుడు రావణుని ‘ఒరిరాక్షస వినరోరి నీ చాత్మ’ అంటూ సంబోధిస్తూ సీతను రామునికి అప్పగించి శరణువేడమని అంటాడు. రావణుడు కోపించి హనుమంతుని బంధించి తోకకు బట్టలు చుట్టి నిప్పుపెట్టతో, అనిప్పుగా, అంకను కాల్చివచ్చాడు హనుమంతుడు.

సీతజాడ తెలుసుకోవడమే కాకుండా రావణుని బెదరగొట్టి రాముని దగ్గరికి రాడు హనుమంతుడు.

రావణుని దగ్గరకు అంగదుడు రెండవ సారి భ్రాతృభావంగా వచ్చాడు.

“ఎవ్వరి పని బూని యేగుదెంచితివి

వనవర చెప్పరా వచ్చిన కార్య” మని (ర.రా.పుట. 298)

అంగదున్ని అదలించాడు రావణుడు.

నీనికి ఈగట్టు అంగదుడు తాను వాలికుడునని, రామకార్యంపై దూతగావచ్చానని సహదానమిచ్చి, రాముని పరాక్రమాన్ని చర్చించాడు “వదురా రాక్షస వైదేహి నిమ్మ,” రామునితోకయ్యానికి దిగవద్దని, సంది చేసుకోమని హితబోధచేశాడు.

రావణుడు తన పరాక్రమాన్ని పొగడుకొని,

“పగవాడు దండెత్తి పైచచ్చినంత

మగటిమి చెడి సంది యిట్టి సేయునపుడె

జగతిరాజులు నన్ను నరకు సేయుదురె

తగకురా నంది యిత్తటి ..... ” అనిఅనడం (రం.రా.పుట. 300)

రావణుడి అహంకారాన్ని, మితిమీరిన అత్మవిశ్వాసాన్ని తెలియజేస్తోంది.

రావణునికి వున్న ఇలాంటి అహంకారమే అంగదరాయభారం విఫలంకావడానికి హేతువైంది

అంగదుడు రావణుడు ప్రయోగించిన భేదో ప్రాయాసానికి అంగకుండా దూత కార్యం నెరవేర్చాడు.

కార్యం ఫలవంతం కాకపోయినా రాముని శక్తిని రావణునికి తెలియజేసి రావణుని అతని అనుచరులను భయపెట్టాడు.

ఇలాంటి రాయచారాలు చాలా కావ్యాలలో వున్నాయి. కుమా, ఉ. హరి, ప.వీ.స.).

కావ్యపరంగానే కాకుండా చారిత్రక దృష్టితో చూసినా విదేశరాయచారులవల్ల మనదేశానికి విదేశాలతో వున్న సంబంధాలు తెలుస్తున్నాయి.

మూడవ శతాబ్దంలో భారతచక్రవర్తి అయిన చంద్రగుప్తుని ఆస్థానానికి యవన ష్యభువు సెల్యూకస్ రాజదూత అయినమెగస్త నీసువచ్చాడు. రాజసభలోపాల్గొని భారతదేశ సాంఘిక రాజకీయ పరిస్థితిని అధ్యయనం చేసి ఇండికా అనేగ్రంథాన్ని రచించి భరతజాతికి ఎంతో మేలు చేశాడు

అశోకచక్రవర్తి దేశవిదేశాలకు తన దూతల్ని పంపాడు వీళ్ళంతాభారతీయ సంస్కృతిని అభివృద్ధి చేశారు.

భారతగ్రీను దేశాల మధ్య రాయబారాలు, వ్యాపార సంబంధాలు బాగా అభివృద్ధి చెందినట్లు తెలుస్తోంది. ఔనా నేపాల మొదలైనదేశాలతో భారతదేశానికి సత్సంబంధాలు వుండేవి. ౧.517లో చైనాచక్రవర్తి "యుక" అనే ఆయన భారతదేశానికి "సంగయాన్" అనేదూతను పంపాడు. ఈదూత నిర్ణీతకాలం తరువాత భారతదేశం నుంచి 180 బౌద్ధగ్రంథాలను చైనాకు తీసుకువెళ్ళినట్లు తెలుస్తోంది.

చీనా రాజదూత వాంగ్-హ్యు మూడుసార్లు భారతదేశాన్ని సందర్శించాడు. ఇల్సింగ్, హ్యూయాన్ సాంగ్, ఫాయిమన్ మొదలైన వాళ్ళంతా భారతదేశానికి దూతలుగా వచ్చి, భారతదేశంతో వాళ్ళరాజ్యాలకు సత్సంబంధాలు ఏర్పరచడానికి కృషి చేశారు.

క్రీ. పూ. 3వ శతాబ్దంలో రోము చక్రవర్తి సీజర్ ఆగస్టస్ నలుగురుభారతీయ రాజదూతల్ని గౌరవించాడు. చాలమంది రోముచక్రవర్తులు భారత రాజదూతలను గౌరవించే వాళ్ళని తెలుస్తుంది.

చాళుక్య చక్రవర్తి పులకేశి, వర్షియా పాదుషా ఆయన ఖుస్రో రాజదూతకు ఘనంగా స్వాగతం చెబుతున్న రమ్యదృశ్యం అజంతాగుహలలో కళారూపంలో విక్రించబడింది.

విజయనగర రాజుల కాలంలో న్యూనిజ్, పెరిస్టా, అబ్దుల్ రజాక్ నంటి విదేశీయులు రాయబారులుగా భారతదేశానికి వచ్చారు. వీళ్ళ రచనలవల్ల అనాటి రాజకీయ సాంఘిక పరిస్థితులు తెలుస్తున్నాయి.

1	కొటియ్యని అర్థశాస్త్రము	-	పుట	478
2	..	-	పుట	467
3	..	-	పుట	471
4	..	-	పుట	75
5	..	-	పుట	509
6	సాహిత్య వివేచన	-	పుట	108
7	..	-	పుట	109
8	మహా భాగవతము	-	పుట	1272
9	ఆంధ్రుల చరిత్ర - సంస్కృతి - II	-	పుట	18
10	ఆంధ్రుల సాంఘిక చరిత్ర	-	పుట	187
11	కొటియ్యని అర్థ శాస్త్రము	-	పుట	569
12	ఆంధ్రుల సాంఘిక చరిత్ర	-	పుట	177
13	కొటియ్యని అర్థశాస్త్రము	-	పుట	518
14	..	-	పుట	512
15	..	-	పుట	512
16	ఎన్.పెకోపీడియా అమెరికానా భాగం-26	-	పుట	211
17	కవిత్వయ భారతం - రాజనీతి	-	పుట	221
18	సమగ్ర ఆంధ్ర చరిత్ర భాగం - 2	-	పుట	47
19	శుక్రనీతి	-	పుట	242
				243
20	కొటియ్యని అర్థశాస్త్రము	-	పుట	505
21	..	-	పుట	505
22	..	-	పుట	504
23	..	-	పుట	504
24	..	-	పుట	504
25	విజ్ఞాన సర్వస్వము (3వ సం॥)	-	పుట	305
26	కవిత్వయ భారతం రాజనీతి	-	పుట	253
27	కొటియ్యని అర్థశాస్త్రము	-	పుట	364
28	..	-	పుట	367
29	..	-	పుట	369
30	..	-	పుట	369
31	..	-	పుట	371
32	..	-	పుట	371

33	కౌటిల్యుని ఆర్థశాస్త్రము	-	పుట	369
34	..	-	పుట	373
35	..	-	పుట	43
36	..	-	పుట	45

ఉపయుక్త గ్రంథాలు

(BIBLIOGRAPHY)

రచయిత	గ్రంథం	ముద్రించబడిన కాలం
అనంతరామశాస్త్రి నేతి,	కవిత్రయ భారతం రాజనీతి	1988
అరుద్ర	సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర	1985
కొండయ్య, జి. సి.	ఆంధ్రుల ప్రాచీన చరిత్ర	1985
కోటిరెడ్డి, ఎ.	ఆధునిక ఆంధ్రప్రదేశ్ చరిత్ర	1986
కోటేశ్వరరావు, తుమ్మపూడి	ఆముక్త మాల్యద సౌందర్యం	1971
గోపాలకృష్ణమూర్తి, నందుల	ఆంధ్ర మహాభారతం	
	ఔపదేశిక ప్రతిపత్తి	1982
గోపాలకృష్ణరావు, కె. (సం)	1) అదిక్షేప శతకములు	1982
	2) ఆంధ్ర శతక సాహిత్య వికాసం	1976
గోపాల్ రెడ్డి, ముదిగంటి	సంస్కృత సాహిత్య చరిత్ర	1986
సుజాతారెడ్డి,		
గోపి, ఎన్ (వ్యా)	వేమన్నవారం	1984
జెంగారెడ్డి, డి. (డి.సి రెడ్డి)	శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం రాజనీతి	1989
నరసింహారెడ్డి, పి.	ఎర్రనజన జీవన చిత్రణ	1991
నాగభూషణశర్మ, గొల్లపల్లి	రాజనీతి	1986
నాగయ్య, జి	తెలుగు సాహిత్య సమీక్ష	1984
ప్రభాకరశాస్త్రి వేటూరి,	ప్రబంధ రత్నావళి	1976
బలరామమూర్తి ఏటుకూరి	మన చరిత్ర	1983
బాలగోపాల్, కె	ప్రాచీన భారతదేశ చరిత్ర	1986
	(డి డి. కోశాంబి పరిచయం)	
బాలేందు శేఖరం, ఖండవల్లి	నాగరికత అంటే ఏమిటి?	1967
రాధకృష్ణశర్మ చల్లా	తిరక్కూరిళ్ [అనువాదం]	1988
రామచంద్రరావు, సి వి.	దక్షిణ భారతదేశ చరిత్ర	1985
రాయ్, ఎమ్.ఎన్.	రాజకీయాలు, అధికారము, పార్టీలు	1981
లక్ష్మీనారాయణ, గంగిశెట్టి	బీష్ముడు చెప్పిన రాజనీతి కథలు	1981
వెంకటరంగయ్య, మామిడిపూడి.	కొటియ్యని అర్థశాస్త్రం	1961
సత్యనారాయణ, కంభంపాటి	ఆంధ్రుల సంస్కృతి చరిత్ర 1వ భాగం	1981
	2వ భాగం	1981
సత్యనారాయణరాజు, పెనుమత్స	సూక్తి సుధాకరము	1961
సాంకృత్యాయన్, రాహుల్	ఋగ్వేద అధ్యయనం	1981

సుబ్బారెడ్డి వద్దూరి,	సాహిత్య వివేచన	1974
సుబాస్ చంద్రరెడ్డి కె	రాజనీతిత్తత్వ శాస్త్రము	1984
గీత డి.		
సుశీల టి.	ఆంధ్ర ద్వీపద సాహిత్య చరిత్ర	1974
సోమశేఖరశర్మ వల్లంపల్లి	విజ్ఞాన సర్వస్వము	1961

ENGLISH

Appa Dorai, A.	The Substance of Politics	1975
Banerjee, Pramathanath	Public Administration in Ancient India	1985
Beni Prasad	The Theory of Government in Ancient India	1927
Drekmeier, Charles	Kingship and community in early India	1987
Earnest Barker	Greek Political Theory	1980
Jaya'swal, K.P.	Hindu Polity	1978
Khosla, Ramprasad & Manmohan	A History of India	1985
Krishna Murthy, K.	Social Cultural Life in ancient India	1982
Kumar Magumdar, A.	Early Hindu India	1981
Sabine, Gerorge H.	A History of Political Theory	
Shanta Anand	Ksatriya in An ient India	1984

SANSKRIT BOOKS

Arthasastra of Koutilya (Tra)	Dr. R. Shyama Sastry	1967
Madhura vijayam	Gonga devi	1975
Manusmruthi	N.R. Acharya	1946
Matsya Mahapuramam	Forward by H.H. Wilson	1983
Sukraniti (Tra)	Prof. Benoy Kumar Sarkar	
Vidhura Niti	P.S R. Chandradu	1980
Yajnavalkya Smrti	Edited by N.R.A. Nirnaya	1949

ప్రాచీనాంధ్ర కావ్యాలు, తెలుగు నిఘంటువులు, ఆంధ్ర పత్రికలు, భారతి మాస పత్రికలు జయంతి మాస పత్రికలు, శ్రీశైల ప్రభ ఎన్ సైక్లోపీడియాస్ ఈ గ్రంథ నిర్మాణానికి తోడ్పడినవి.

సంక్షిప్త పదసూచిక

అనిరుద్ధ చరిత్ర	—	అని.చ.
అంద్ర విష్ణు పురాణం	—	అం.వి.పు.
అముక్త మాల్యద	—	అము.
ఉత్తర హరి వంశం	—	ఉ.హ.
ఉద్భటారాద్య చరిత్ర	—	ఉ.చ.
కకుత్స్థ విజయం	—	కుకుత్స్థ
కుక్కుటేశ్వర శతకం	—	కుక్కు.శ్
కాశీ ఖండం	—	కాశీ.
కాళహస్తి మాహాత్మ్యం	—	కాళ.
కళాపూర్ణోదయం	—	కళా.
కుమార సంభవం	—	కుమా.
కువలయాశ్వ చరిత్ర	—	కువ.చ
కృష్ణరాయ విజయం	—	కృ.వి
కేయూర బాహు చరిత్ర	—	కే.బా.చ.
క్రీడాభిరామం	—	క్రీ.రా.
చంద్ర భాను చరిత్రం	—	చ.భా
చారు చంద్రోదయం	—	చారు.
జై మిని భారతం	—	జై.భార.
తారాశశాంకం	—	తా.శ.
దూణగుంట నారాయణకవి	—	దూ.నా.క.పం.తం
పంపతంత్రం		
ద్విపద భారతం	—	ద్వి.భార.
ధనుర్వేదం	....	ధను.
నవనాథ చరిత్రం	....	నవ.చరి
నాసికేతోపాఖ్యానం	....	నాసి.
నిర్వచనోత్తర రామాయణం	....	నిరా.
నీతి శాస్త్ర ముక్తావళి	....	నీ.ము.
నృసింహ పురాణం	....	నృ.పు
పరమయోగి విలాసం	...	పరమ
పల్నాటి వీరచరిత్రం	....	ప.వీ.చ
పారిజాతపహరణం	....	పా.ప.
ప్రబోధ చంద్రోదయం	....	ప్రబోధ

బద్ధినీతి	.....	బద్ధి
బసవ పురాణం	.....	బసవ
బై చరాజు వేంకటనాథుని పంచతంత్రం	.....	బై.వేం.పంచ.తం
భగవద్గీత	.....	భగ.
భర్తృహరి, సుభాషితాలు	.....	భ.సుభా
భాగవతం	.....	భాగ
భానయ పంచతంత్రం	.....	భా న.పంచ.తం
భారతం	.....	భార
భాస్కర రామాయణం	.....	భాస్క
భీమేశ్వర పురాణం	.....	భీ.పు.
భోజ రాజీయం	.....	భోజ.
మధురా విజయం	.....	మ.విజ
మను చరిత్ర	.....	మను
మార్కండేయ పురాణం	.....	మా.పు.
ముకుంద విలాసం	.....	ముకు
మూలంలో ఇలాగే వుంది	.....	మూ
మొల్ల రామాయణం	—	మొ.రామా
యాజ్ఞా వల్క్య స్మృతి	.....	యా.స్మృ
రంగనాథ రామాయణం	.....	రం.రా
రఘు వంశం	.....	రఘు
రాజశేఖర చరిత్రం	.....	రాజ చరి
రామలింగేశ్వర శతకం	.....	రా,లింగ,శ
రాయ వాచకం	.....	రా.వా.
రుక్మాంగద చరిత్రం	.....	రుక్మా.చ
వరాహ పురాణం	.....	వరా.పు
వాసిష్ఠ రామాయణం	.....	వా.రామా
విక్రమార్క చరిత్రం	.....	వి.చరి
విక్రమార్కుని విజయం	.....	వి.మార్కు
విజయ విలాసం	.....	విజ.వి
విజ్ఞానేశ్వరీయం	.....	విజ్ఞా
వివరాలు తెలియవు	....	వి.తె.
వై జయంతి విలాసం	.....	వైజ వి
శకాంక విజయం	.....	శ.వి.
శివరాత్రి మాహాత్యం	.....	శివ.మహా.